

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Линг
449 ✓

ՀԱՐՈՆ ՕԴՈՍՏՈՍ ՅՈՆ ՀԱԿՍՏՀԱՌՆՁԵՆԱՅ

ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՐԹԻՒՆ

ՅԱՅՍԿՈՅՍ ԿՈՎԿԱՍՈՒ ԱՅՆ Է

Ի ՀԱՅՍ ԵՒ Ի ՎԻՐՍ:

Դիտողութիւնք ի վերայ առնին եւ ընկերական կենաց, բարուց
եւ սովորութեանց ազգաց, ընտելիւց ընդ մէջ սեաւ ծովու եւ
կասպից:

ԹԱՐԴՄԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԻՄՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԵՐԱԿԵԱՆ ԽԱՂԱՎՈՐԵՅԻՈՅ,

ՄԻԱԲԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱՆԵՒ:

ԾԱՌԿՈՍ

ՀԱՅՐ Զ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Ի ՎԱԼԱՐՇԱՊԵՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱՆԵՒ:

4872—ՈՅԻԲ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԳԵՂԱՐՅԱՆ Դ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԷՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

449

1.8446.

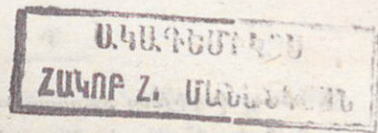
Ի ԴԵՐԵՋՄԱՆ ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ՀԱՐԱԶԱՏԻՆ

ԱՂԱԲԱԲԱՅ ՍԵԴՐԱԿԵԱՆ ՄԵԼԻՔ.
ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ

ԸՆԴ ԱՐՏԱՍՈՌԱՅՆ ԿԱԹՈՒՄ
ԱՌԲԵՐԷ ԶՕՆ ԵՒ ԶՎԱՍՏԱԿՍ

Անժիբյան և յուսարի

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՆ.

Ա Ջ Դ .

Յօրէ՛ յորմէ հետէ զհետ եղև Եւրոպա ման-
րախոյզ հետազոտութեամբք ի քննին հնութեանց
ազանց Ասիացւոց, յաճախեցին և ի մերս Հայաս-
տան ճանապարհորդք ականաւորք ամենայն ազգաց
Եւրոպիոյ, որպիսիք են՝ Դ՛ Անպիլ, Թուրնրֆօր,
Թափէրնիէ, Հիւրտենշտիտ, Շարտէն, Գիւրուա
տը Մօնպերեօ. Շփալիէ Գամբա, Քլաիբրօթ, Բը-
րօսսէ, Համ, Շուլց, Ուիլտէր. Թէքսիէ, Վազնէր,
Եւգենիօս, Բօրէ, Շուպին, Հ. Մօնիէ Ճիզվիթ,
Անդրէյ Մուրավիևի, Հակոտհաուզեն, և այլք:

Յօտարացդ պատի ի յիշատակելոցդ, կամ ի բաց
թողկցն եղեն ոմանք, որք զճշմարտութեան ան-
սայթօք պահեալ զհետս զիտացին ստուգապա-
տում տեղեկութեամբք պսակել զանձանցն քրքու-
նաթօր և տարժանելի ճգունս, և զուսելոյ աշ-
խարհին, զառաքչին իւրեանց՝ զհետաքրքրութիւն.
Իսկ ոմանք, անկարացեալք խորամուխ լինել ի
հնութիւնս, յիսկական առիթս և սկզբնաւորու-
թիւնս պատմելոց իրաց, ի բուն ընաւորութիւնս,
ծէսս Ազգին, և Կրօնին անաղօտ պարզութիւն, և
նախատիպն մաքրութիւն, բանս զըպարտութեան

և սխալ կարծեաց զՀայաստանեայցս առին ի բերան և խօսեցան կամ լաւագոյն գայցէ ասել, ոչ ճանաչեալ զվսեմակրօն վառաւ և մեծաշուք մեծութիւն պատկառելի նախնականութեան, կորովաղեղն սիրադորձութեան և պանծալի յառաջադիմութեան նորա յառաջին անգ ի դարս, թուեցին զնա իրրեւ զմի յաննշանից և վատ սիրտ աղանց դրացեաց, հետեւաբար և հետաւորաց անծանօթից հոռուն տեղի ի նոյն բերելոյ թիւր կարծիս:

Մեզ աւելորդ է յուցանել աստանօր՝ իրրեւ քաջայայտ ինչ ամենեցուն ի միտս ունողաց, թէ որչափ օգուտ մեծ բերէ ազգի կայացուցանելն զօտարալեզու գրուածս դոցին առ ի տալ զիտել համադնէիցն մերոց, թէ օր վարկ է ուսելոցն օտարաց զՀայաստանեայցս, մանաւանդ զի դոքիմք միայն հնար է զարթուցանել զաշխոյժ և մերայնոցն բանասիրաց զհետ կրթելոյ ի առհմագրութիւն կամ որ նոյն է ի նկարագիր բարուց, ծիսից, սոյրորութեանց, աւանդութեանց, և հնութեանց արեւնակցաց իւրեանց ըստ գաւառաց գաւառաց, զորս պարտ էր մեզ լիուլի ի հայրենին մեր ընթերցող բարձառ, և ոչ որպէս այժմ ի խնդիր եւանել նոցին յօտար ի գիրս և ի զրոյցս:

Առաջի արարեալս արգել ընթերցողացդ այս մեր աշխատութիւն դուզնաբնայ, է թարգմանութիւն

Ճանապարհորդութեան Բարօն Օդոստոս — Փօն Հակոստհատիւնայ Գերմանացւոյ ի Ռուս լեզուէ, որ արդէն չորիքբարձառ տպագրութեամբք ամօր խազմօր յառաջ եղիտ յԵւրոպա դարձանաւորն յարգեալս, իսկ մերս Հայ տպագրութիւն, թէեւ ցարգ անագան, սակայն եկեղեցիմք թէ ոչինչ նուազ քան զնոցայն դոցէ զքոյգ, մեծարոյ հայրենատիրոյ սիրալիր և խնդամիտ հաճութիւնն, միայն թէ ազգեսցեն քեզ որ ի սմա ճարտարութեւ, անկողմնասէր, և հանգամանապատում նկարագրութիւնք հայրենի աշխարհիւ և հայրենակցացդ ընդարոյս բարուց, առաքինութեանն ասեմ, աստուածսիրութեան, նահապետական տօնելի կենցաղաւորութեան, և մտաւոր կարողութեանցն, իսկ սակաւուց ումանց թողութիւն և զուարթացեալ վերադարձս գիտողութեանց, որք անբաժան աղիկիցք են առն, մուտ դորձողի ի խօսել զանծանօթ երկրէ, զորոց ոչ դանդաղեցաք և մեր յառանձին ծանօթութիւնս պարզել ըստ կարելոյն զղիարդն, և զվասն էրն իւրաքանչիւր բանից թերութեանց:

Մեր նպատակ՝ ի թարգմանել զճանապարհորդութիւնս, էր՝ զոր ի վեր այդ ուշիմագոյն ընթերցասիրիւք մերկացաք, ուստի ոչ սոսկ զայս՝ այլ կամաքք ընդ սմին ի մի խմբապրել զամենայն

Հատուածս բանից զրուածոց այլոց արեւմտեան
անուանի տոհմադրաց, համաձայն միմեանց կամ
տարակարծ խորհողաց զմէնջ, բայց բոլորում
սեւերեա աղքատութիւնն և վիշտք հոգեւսպառք,
յանագորոյն երեսաց հասնալքն մեզ, թող չե-
տուն զողի յանձն ժողովեալ, քանալ ի ձեռս
բերել զհարկաւորեալ մատենաւ, վասն որոյ այժմ
բաւականամբ զհակառակուցեմն հանել յե-
րեան երկասիրութիւն, երկուցեալ ի թողոյ
այլ ևս ի միութեանս, գուցէ և սպառնացող զժըն-
դակ հիւանդութեանս մահ վաղահաս ի վերայ ա-
ծեալ անհետ արացեղ զայս մեր առաջնապառուղ
վաստակ, որ յիրաւի շնչին և աննշան ինչ, այլ
զի գողացաւ ի մէնջ զբերան և ժամանակ, կա-
միմք, զի և զբջիղ խիսցեղ պարապոյ ժամս, թե-
րեւ շնորհակալ գտցես իսկ մերոցս ջանից:

Արեւմտեան Վարդապետ Արեւմտեան
Սեփական Ս. Էջմիածնի.

85-ն Յոռնոսարէ 1869 աթ
Ի Ս. Կարապետի վանս Եջմիածնո:

» Դ

յԱպրիլեանիս:

ԱՅՍ.ԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱՊՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Ե

ՅՍ.Ռ.Ա.ՋԱՐԱՆ ՌՈՒՍ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ.

Երկիր՝ որ յայնկոյս Կովկասու, համարի մի ի
զլիաւոր մասանց Տէրութեան Ռուսիոյ. սակայն՝
չիք առ մեզ (առ Ռուսս), մինչ ցարդ օրինաւոր
և անթերի տեղեկութիւն ինչ զմանէ, յոյր սակս
փոյթ յանձին կապք յեղուլ ի մեր բարրառ
զընծայեալն ի լոյս ի մօտոյ ժամանակս զգովանի
և զուսումնաջան ստորագրութիւնն համբաւաւոր
հեղինակին ի ժամանակակից գրականութեան,
Բարոն Օգոստոս Փօն Հակոստհաւուցեալ, որոյ
թարգմանութիւնն զեւ ևս ի ձեռագիր բնագրէն
ի լեզու Անգղիացւոց, եզիտ զընդունելութիւն մեծ.
իսկ որ յաւելուածովք ճոխացուցեալ տպագրու-
թիւնն էր ի լեզու Գերմանական, տարածեցաւ
յանցելում ամի ի Գերմանիա՝ բաղմանք օրի-
նակօր:

Աւելորդ իմն վարկաբ խօսիլ աստանօր ի գո-
վեստ աշխատասիրութեանս և զի ողջութեանց
հեղինակին, շատ համարեալ ի մէջ բերել զնշա-
նաւոր Կոնդակն, զոր Երջանկայիշատակ ձեռունին
հերէս, Կաթողիկոսն Հայոց ի լինելն իւր ի Պ.
Բուրգ գրեաց առ հեղինակն, և վերջինն բնագրի-
նակեաց ի բանս իւր. որոյ այս էր պատճէն:

«ՆԵՐՍԷՍ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և Աս-
տուածային ողորմութեամբ Ասմուղիկոս ամե-
նայն Հայոց և (Ծայրագոյն) Պատրիարք Սրբոյ
Էջմիածնի, Բարեղգեաց և Ուսումնակիրթ առն՝
Բարօն Օգոստոս Փօն Հախատաւ զնայ:

«Զհետ երթեալ Տիրական հրամանին, ի հանդի-
պել ումէք տալ զողջոյն ի նշան սիրոյ, պարտ անձին
վարկանիմ նախ զառաջինն մատուցանել Քեզ
զնայն մաղթելով զյաջողութիւն, և ապա յայտ-
նեն զլիարերան շնորհակալիս սրտիս ընդ այդ-
պիսի և պղչափ նրազննի և ստոյգ տեղեկու-
թիւնս հաղորդեալս ի Քէն՝ զսահմանաց, որ
յայնկոյս Առկասու, և զնոցին բնակաց ընդ
որս և զհամաստեղիցն իմոց, զՀայկեան տոհմէն
Նս՝ հայրենիօք ի գոյն երկրէ եմ, և զի բազ-
մաց ականատես, և է զի ի բազմաց զբազումս
ականջօք լուեալ, բայց տես Դու՝ ի զարմանս
կամ՝ կրթեալ ընդ մանրամասն նկարագրութիւնս
մէն մի իրաց, որ յուղեղրութիւնս Եւրոպացւոց
ոմանց, թէ զիմպոյ չունելով բնտին գնալա-
ծանօթութիւն ինչ, զիտացին զամենայն և ընդ
զորով արկին 1):

(1) Արդէս պարզապէս երեւի, կամ Ռուս թարգմանիչն,
կամ նայն ինքն որ իսկզբանն զՀայերէն փոխեաց ք

«Սակայն՝ հարկ է և զայն ասել, իմէ դտան
ոմանք որք մանրաքնին ստորագրութեամբ և
ճիշդ խուղարկութեամբ ծանօթ կացուցին ըն-
թեացանկեաց զկողմանս զայնոսիկ զամենաւին
ի հիացումն կրթեալ, շատք և այնք եղեն, որք
անհիմն և ստերիւր զիտողութեամբ պատճառս
եռուն ոմանց ի լիւր կարծիս բերելոյ ի վերայ
երկրիս առհասարակ:

«Իսկ Դու Բարօն՝ ի բովանդակ հետազոտու-
թիւնսդ ջանացիր հասանել ճշմարտութեան,
զիտել զամենայն հիմնովին և հանդամանօրէն
և յամենայն ի բանսք քրիստոնէալայել սերմեծ
ցուցիր առ ազգս և ազինս՝ զորոց խօսեցարն.
վասն որոյ նուիրական պարտաւորութիւն ինձ
ճանաչեմ, յայտ ասնել քեզ դուքնաբեայ
բանիւքս զգոհունակութիւնս իմ՝ փախանակ զի
սիրեցեր զճշմարտութիւնն, սիրեցեր զմարդկու-

Գերմանականն, ազատեալ է փոփոխմամբ բառիցն, կամ կըր-
ճատմամբ կամ անհմատ զարով Հայերէնին, եթէ նաոր է ա-
սել, և զի մեք չունիմք ի ձեռին զպատճէնն սորին, զուցե
այն ընդ այլոց բազմաց կանգակաց և հին հին թղթնոյն իրբ
անպիտան ինչ ի հուր կամ ի կորուստ մատնեալ իցէ, տկարա-
նամք տալ մերում թարգմանութեան զճողի բնագրին:

« թիւնն. և զի ոչ զլասցիս ձեռն օգնականու-
 « թեան կարկառել հայրենա՛ցաց իմոց, ուր ու-
 « ըեք եթէ հարկ թուիցի » :

ՆԵՐՍԷՍ ԿԱՌՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

27 Յունուարի 1844

Ս. Պ. ԲՈՐԺ:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Ի բաց առեալ զՀրէաստան, զՀնադոյն աշխարհ, կեդրոնն համաշխարհակօս պատմութեան, և զԵ-
 զիպոս, հաւանիմ ասել թէ չէք այլ երկիր, ի
 ծոց որոյ հնար ինչ իցէ գտանել զայնչափ տե-
 ղեկութիւնս կարեօրս մարդկային սնոյի, որպէս ի
 կողմանս տարածեալս ընդ մէջ Սևաւ ծովու և
 Նասպիականին. ի միջի որոց զզլուխ ամբառնայ
 գեղադիտակ լեաօն Բարառո:

Աստ բնազնին ջանասէր, զհետս ի յայտ ածէ
 ջրհեղեղին մեծի. աստ գտանին մինչ ցարդ զա-
 նազանակերպ տեսակք կենդանեաց և բուսոց,
 զորս անհնար է տեսանել այլուր. և համաձայ-
 նին այդ աւանդութիւնք ամենայն լուսաւորեալ
 ազգաց ընդ պատմութիւն Աստուածապա պատ-
 ժոյ ջրահեղձոց կորստեան, որով ջնջեցաւ ազգ
 մարդկան յերեսաց երկրի, բաց ի սակաւուց ու-
 մանց, մնացելոց կենդանի, առ ի վերստին ընու
 զաշխարհ 2):

(2) Աստ այսմ գրեթէ ամենայն երեւելի բնապատում հնա-
 իօս և աշխարհագիր քանապարհորդք նկարագրեն զՀայաստան
 եայցս երկիր, մանաւանդ զԱրարատեանն աշխարհ, զայլոցն

Որ միանգամ եռուս զսուրբ լեռնն Արարատ,
զհակայն երկնամարտն որ գերազանցէ քան զամե-
նայն երեւակայութիւն մարդկային, ընդ իս և նայն
յանձն առցէ խոստովանիլ, թէ արդարեւ նա մի-

մեք զի ասացաք թէ չունի քի ի ձեռին զգրուածս, ի քննաւոր
հետաքրքրութիւն ընթերցողից թողեալ, աստանօր միայն զՎազ-
ների Գերմանացոյ և Եօպեհայ Ռուս այցելուացն ի մէջ բե-
րեմք բանս. զառաջնայն բանս, Հայր Փիլիպպոս Համեան
քաղաւածօրէն զնէ ի յառաջարանութեան իրաւմ այսպէս

« Ասիայի քիչ երկրները, բնակչին, հնախոս, և առնադիր
« ճամբորդներու առջև կրնան այնչափ հարուստ հանք ու բովք
« բանալ, որչափ Եւրոպայի ասանկ մօտիկ եզրը և զիրաւ
« հասնուելու Հայաստանը:

« Ով որ Ռիդներին յառաջակողմեան Ասիայի աս մասին
« վերայ հրատարակած դիւնային ստորագրութիւնը կարգացրէ,
« կիմանայ թէ մինչև հիմալ աշխարհագրութեանց մէջ ան
« կողմերուն վերայ ինչ թերի և պակասաւոր ծանօթութիւն
« կայ եղեր: Այնչափ երևելի գետերուն ընթացքին ու անոց
« սղերեականց ճիշդ նկարագիրը, հսկայ ու երկնաբերձ լեռ-
« ներու ճշգրիտ դիրքը, հրաբխային յատկութիւններն ու քարի
« տեսակները, բազմաթիւ աղուոր լճերու մեծութիւնն ու բո-
«ւլբոլիքը, նմանապէս ուրիշ շատ տեղուանք մութ մշուշի մէջ
« ելին, և ըստ մասին դեռ են: Հոս չէ թէ միայն աշխարհա-
« գիրը և բնախոյան դեռ քիչ մշակեալ դաշտ մը կգտնէ, այլ
« նաեւ բնութեան պատկերակերպ ձևերը սիրող երկրանկարներ-
« ԲԵ (paysagiste) բազմալարժ գրադման և առատ զուարճու-
« թեան մը կհանդիպին:

այն դտաւ ընդունող ի սիդապանձ գաղաթ իւր
Նոյեան Տապանի, որրանի նորոյ մարդկութեան:

Արդի մեծահամբաւ աշխարհագիրն Ռիդներ,
ընդ սմին և Գեօրրէս, զնեն թէ Արարատ անկանի
ընդ գծիւք, որք հաստանն զՏինն աշխարհ:

« Որչափ զիմադրու ճամբորդներ Արիփիէի մէջ անգործա-
« ո գրական աշխատութեանց ձեռք կգարնեն որոնցմով իրենց
« կարուստը կգտնեն, հոս այսչափ մտաւոր տեղ անվիհեր և
« քաջասիրտ պարտաւ մը համեմատութեամբ խիտ քիչ վտան-
« գաւ և աշխատաքով կրնար երևելի աշխարհագրական խըն-
« գիրներ լուծել յողուտ գիտութեանց և իր անունը յաւերժ
« գրուիլ: Հայաստան թագուն կպահէ ճարտարապետութեան
« հին դանձերը որոնք անցեալ ժամանակաց ամենէն հշօր ու
« գեղեցիկ յիշատակարաններուն կարգն են: Գեռ քիչ ատեն է
« որ Անի քաղաքին հոյակապ տերակները ճամբորդ հնախոս-
« աներուն քննութեամբ մեղի քիչ մը ծանօթ եղան, սակայն
« մինչև հիմայ չկայ անանկ ճիշդ ստորագրութիւն մը, որ Հայ
« թագաւորաց աս նախնի մեծապաշտոն. մայրաքաղաքին մնա-
« ոցորդները բոլոր մանր ու հետաքրքրական մասերովը մեղի
« ցուցնէ, դեռ հիմալ ալ հնախոյզ մը ասանկ աղէկ պահուած
« ու վառաւոր տերակները հիմնովին քննելու որ բլլայ
« կրնայ աւելի արդիւնք վստակել:

« Այսպէս նաեւ աւերաշատ Հայաստանի ուրիշ գոնազան
« կողմերը Գիւրուային բնտրի գրուածքներէն ետքը ալ, գե-
« ոտուն քննողի մը տաժամունկին յորդ և լի կլարձաւորեն:
« Տոմագիր և լիզուաքննին մարդիկ, Հայաստանի լեռնաբնակ
« ազգաց, Քիւրտերու, Նեստուրականներու ու Եզդիներու մէջ

Երկիրս այս անկանի ի Հարաւային մասին բա-
րեխաւն զօտոյ. եղանակ նորա՝ (կլիմայ) մեղմ և
ձևոնտու յառատագոյն պտղաբերութիւն:

Դիրք երկրին՝ չքնաղ խմն և անօրինակ տեսա-
րան ընծայէ նկարչական և ի բիւրաբերուն արգա-

« նմանապէս դիտողութեան ու ուսման կերպ կերպ նիւթ կը-
« դանեն. ինչպէս որ ընտիրոյն ալ Հայաստանի լեւանց կազ-
« մութիւնը, կենդանիներն, ու անկերն, իր զննութեանց նը-
« պատակ կընտրէ » : Տես ձանապարհորդութիւն ի Հայս. Պ.
Վաղնէրի. Թարգմանութիւն Հ. Գլխիպպոսի ձամձեան, Վիեն-
նա. 1851. երես առաջին :

Իսկ երկրորդին, այն է Ծօպնի բանք, են. « Արեւելք,
« ծննդարան մարդկային սեռի. և դանձարան հետաքրքրական
« հնութեանց. յորոյ խորհրդազիրս հնադարեանս, իւրաքանչիւր
« բնութեան նշանակէ « Տեւութիւն կործանեալ » . իւրաքանչիւր
« դիժ, « աւերակք մարդաշատ մարաքազաքաց » . և այսօրիկ
« հնութեամբք արժանի ուշադրութեան է անդրակողկասեան
« երկիր, նա մանաւանդ Հայաստան. անդ հետազոտութիւնք
« ցեղից, որք երբեմնին բարգաւաճ, և այժմ՝ յետեւեալք, սոս-
« օրինք, կամ իսպառ անհետացեալք յերեսաց երկրի. զնու-
« օթիւնք աւերակաց, արձանադրութեանց, կանգուն մնացեալ
« յիշատակաց, տեղեկութիւնք ուղղի ուղղի ճաշակաց ճարտա-
« րապետութեան դանազան դարուց և զանազան տեղեաց, ան-
« չուշտ տայ մարդոյ ունել ընտիր հմտութիւնս, և լուսաւոր
« եղբակացութիւնս ի պարզել զիտր մթութիւնս պատմութեան
« նախկին դարուց. Թէև ցաւի՛ք, զի որ կարի նշանաւոր
« կաղմունք Հայաստանի, ծածկեալ մնացին յուսումնասիրա-

սաւորութեանց նորա յոյժ Թափուր զտանի Եւ-
րոպայ, սկսեալ յեղերց հիւսիսոյց հարաւայիննա-
հանգս Սպանիոյ և Իտալիոյ :

Բնակիչք երկրին՝ անհամեմատ գեղեցկութեամբ
ընն իւրեանց գերազանցեն զամենկրումբք. սորին

« կան խուզարկութեանց հնախօսից. հովիտք Տեգրիսի և Եփ-
« ռատայ և երկիր ընդ մէջ անկեալ նոցին, իսկապէս զբախտ
« երկրային ըստ բիւրաբեղուն արգասաւորութեան և յստակ
« առողջարար օդոյն, ամունք լէջին Վանայ և Ուրմիոյ, դաշ-
« տորայք Մշոյ, և կողմունք տարածեալք ցՏորոս, ծածկին
« կրկնակի անթափանց վարադուրաւ, անբարեկարգութեամբ
« աէրութեան և կրօնական մոլեռանդութեան. բայց և երկիր
« անդրկովկասեան, որ ընդ պետութեամբն Ռուսիոյ, ոչինչ
« նուազ, հունձ առատ խոտառայ խուզարկութիւն. հին Թազա-
« ւորութիւնք Աղուանից և Վրաց, նախին գաւառք Հայոց,
« Ուտի, Արցախ, Փայտակարան, Սինիք, և մասն Տայոց և
« Գուգարաց, մեր են. մերոց հետազոտութեանց առաջի բաց
« է Մայր Աթոռն Եւփանիսն անհամար հնութեամբք իւրովք
« (կոնդակօք) և ի բովանդակ երես երկրին սիւնեալ բազ-
« մութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից, որք լի են արձանադրու-
« օթեամբք, և արժանայիշատակք, վասն ո և իցէ պատմա-
« կան անցից. իւրաքանչիւրն յայտնիկ յիշատակաց արժանա-
« խօս Թերթ է Արեւելեան պատմութեան, Թերթ անդիժա-
« նելի ցարդ, զոր անամեղելի ժամանակն տակաւ առ տա-
« կաւ ծախեալ սպառէ » : . . . « Տես Исторический памя-
тникъ состоянія Арм. области въ эпоху ея присоед. къ
Русской Имп. И. Шопена. 1852. Ст. 221. С. П. бургъ.

աղագրաւ է զի աղինք Եւրոպիոյ պարծին յունեն զծագումն ի Վովկասեան ցեղից:

Առասպելաց և աւանդութեանց 5) անկորուստ մնացելոց յազգս բազումս, մանաւանդ ի Գերմանացիս, սքանչելի համաձայնութիւնք են ընդ այնս, որք կան մնան ի բնակիչս Վովկասու. որպէս աւանդութիւնն հիւսիսայնոց զելից աղբաց Ասիացոց ի հարաւոյ ի Սկանդինավիա համաձայնի ընդ ելս Գերմանական ցեղին ի Վովկասու. և այս աւանդութիւն մինչ ցարդ պահպանեալ մնայ ի ժողովուրդս տեղոյս: Եւ ոչ միայն այս, այլ առ սոսա են ամբաւ առասպելք. վէպք և աւանդութիւնք, որոց չիք հանգունատիպ առ օտարս, կամ որ լաւ ևս է ասել, աստ միայն պահպանին անշուշտ սկզբնատարերք հնազոյն առասպելաց և անգիր աւանդութեանց զորոց անհնար է ճշտիւ ի միտ առնուլ զիմաստն, առանց քննելոյ և զիտելոյ զաղբիւրս, յորոց զհետ եկինն. յայսպիսեացս սակի դտանեմք աստէն զառասպելեալ վէպ Պրո-

(3) Легенда աւանդութիւն ի Լատին բառէս legenda, որ նշանակէ առաջին պատմութիւն վարուց սրբոց, Բ. աւանդութիւն աղբային զո և իցէ սքանչելի անցից:

մեթեւայ 4) անհակառակելի բանիւք և մեծաւ նմանութեամբ պատմեալ:

Նշանաւոր եկաց դարձեալ այս երկիր ի պատմութիւնս անցից հնոց. զի աստի միայն զուղի հատանէին առաջինքն յորժամ զրոհ տուեալ անցանէին զիրերօք, աղղ աղղի ունել ընդդէմ սուր: Եւ ըստ ցուցանելոյ աւանդութեանն՝ Ներքովդ յետ տիրելոյ համօրէն աշխարհի, աստ սպանաւ ի Վովկասեան աղբաց՝ բնակելոց առ ծովուն Պոնտոսի և ի ստորոտս լեռինն Արարաւայ 5):

Ընդ Վովկաս զուղի կալան և Սկիւթացիք, յորժամ խաղացին ի ներքս Ասիոյ. որում տիրեցին զամս 28: Աստ էր նպատակ ճանապար-

(4) Պրոմեթէոս կամ Պրոմէթէոս, առասպելեալ շատուածն, որ զողացեալ զհուր երկնից ետ մարդկան, ոյր վասն Արամաղ-դայ հօրն աստուածոց ի բարկութիւն բրդեալ հրամայէ չղթալիւք ունել զնա ի ժայռս լեռինն Վովկասու, անդ ազգաւ մի յամենայն աւուր կոցահարեալ ուտէր զլեարդ նորա, որ դարձեալ աճէր. յայսմ պատժոյ Հերքիւլէս ազատեաց զՊրոմեթէոս:

(5) Ըստ ասից քերթողահօրն մերոյ Մովսիսի խորհնացոյ, ներքովք կամ Բէլ, որ ջանայր նուաճել ընդ իւրե զերկիր համօրէն, սպանաւ ի քալէն Հայկայ, նախնոյն Հոյոց, ելելոյ ի վերայ նորա սակաւաթիւ կորովի աղեղնաւորօք:

Հորդու(ժեան Արդունաւորդաց 6): Աստ զլիաւոր
ամրոցն Միհրդատայ: Աստի էանց Պոմպէոս մեծն
ընդ Երասխ:

Տիրէ կողմանցս Կիւրոս արքայ Պարսից, յոր-
մէ և զեան առնու զանունդ Կուր 7):

(6) Արդունաւորդք անուանեցան ուղեկիցք Յաստի որդւոց
Եստի արքային Թեառդիոյ երեսուն ինն քաջ պատանիք Յունաց,
որք ելեալ յԱրդունան, կառուցեալ յԱրգոսէ ումեմանէ, չրքան
ի Կողքիս (Մինգրիլիս այժմեան), և յաղթեալ ցրու և նորա-
չաց կորդեցին զոսկի գեղմն:

(7) Պ, Շոպեն սկսանի ի բառադ Կուր և Կիւրոս ի քննու-
թիւն նշանակութեանց մտանել, և ասէ. « Գուր, Խուր, նշանա-
ռ կէր ի լեզու Պեչլիւիէան (Печливійскій) արեգակն. փոխա-
ռ բերարար, արեւելք — Մալքոյլժ կարծէ թէ Կիւրոս ի լեզու
ռ Պարսից զնայնն նշանակէ. « Կորեիշ » անուն, տունայն ի Հը-
ռ բէից Կիւրոսի, նշանակէ նայնպէտ արեգակն. Պարսկերոս ի
ռ գիտողութիւնն ի վերայ Մորաբանի պնդէ թէ, Կիւրոս մինչ
ռ ցՄաղաւորելն կոչուր « Աղբաղատ » . և Կուր գետ, ըստ վկա-
ռ յելոյ Պտղոմեայ, կոչուր նայնպէտ « աղբաղատ » . « Գուր » ի
ռ Պարսկականն նշանակէ « մութն » . Եթէ ի միտ առցուք, թէ
ռ Հայք « Մթին » անուանեն զԵրեւնսն, ուստի Կուր սկիզբն առ-
ռ նու, որ առ Վերս « Ջրաթիւ » (հիւսիս) նշանակէ դարձեալ
ռ մութն, յայնժամ այս ամենայն մերձաւորութիւնք գուցէ
ռ կարող լինին առաջնորդել զոք ի հաւաստի ստուգաբանու-
ռ թիւն անուանս Կուր, որոյ սկիզբնառան զրի Կ և ոչ Խ
ռ կամ Գ. » : Տես անդ, երես 7 ի ծանօթութիւնս: Բայց մե-
րոյս երկասիրութեան հեղինակն, ի ստորև. գլուխ Ե. երես 117,

Երեւի յաւանդութիւնս բնակչաց Կովկասու և
մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացի:

Չկնի տիրեն կողմանցս, զքանի մի գարս և
Հռովմայեցիք:

Աստ՝ նախ քան զամենայն տարածեցաւ Քրիս-
տոնէութիւնն ի ձեռն Ս. Գրիգորի 8):

Գիտատակեալ դարձեալ ի ծանօթութիւնն զբառդ Կուր, ասէ.
« Անուանեցաւ ի պատիւ Կիւրոսի արքային Պարսից. Վերք ի
ռ ծամանակս Հարաթինայ կոչին զոս « Շահ - Բահման », նոյն
ռ անուն, զոր պատմիչք Պարսից տան Կիւրոսի » . Մխիթար
Աբբա, յանուն Կիւրոսի կոչեցեալ համարէ զայն Կուր գետ որ
յաշխարհին Մարաց, առ որով ազանաւ ասէ յիշատակեալն Կիւ-
րոս — (Տես ի Բառագիրս յատուկ անուանց):

(8) « Սէն - Մարթէն » ասէ, ժեծարդոյ գիտնական համազ-
դին մեր Մկրտիչ Էմին, « յարեմտան ուսելոցն առաջինն
գտաւ, որ յԵւսեբեայ եկեղեցական պատմութիւնէն առեալ
հիմն բանից եցոյց թէ արդարեւ Քրիստոնէութիւնն արդէն
Քաղաւորեալ կրօն էր ի Հայս, յորժամ Կոստանդնուս ըն-
կալաւ զայն. հետեւարար առաջին քրիստոնէայ աղգ յերկրի,
են Հայք » « Elle nous révèle un fait d'une
,, grande importance resté inconnu jusqu'à présent.
,, Elle nous montre qu'en l'an 311, c'est-à-dire a-
,, vant que Constantin se fût déclaré chrétien, la
,, doctrine de l'Evangile était professée publiquement
,, dans un grand royaume, voisin de l'empire, ce
,, qui donne lieu de penser que la religion chré-

Աստի չուեցին ազգք՝ ի հիւսիսային ստորոտս Պոլիասու։ Ե մնացեալ բնակիչք, երևի թէ Գոթք, հարստահարեալ ճնշեցան ի Հոնաց ի լերինս։

Յետ անցանելոյ ժամանակաց ոչ սակաւ, ի յայտ եկին բարգաւաճ տէրութիւնք Հայոց և Վրաց, որք ըստ ինչ ինչ հանգամանաց, ընդ իշխանութեամբ գտան Բիւզանդիոյ, Տակաւին նըմարին ի լլուրս բաղումս աշտարակք և աւերակք շինութեանց վկայք զիւցաղնական արիագործութեանց միջին դարուց։

Այլ այն ինչ բաղմութիւն Մոնղոլաց և Թաթարաց ընդ առաջնորդութեամբք Չինգիս խանայ, և Թամրղանայ զեղան ի սահմանս, այնուհետև խանդարեցան կացին կրթութեան և յառաջադիմութեան աշխարհին միջոցք։

Յընթացս դարաւոր ժամանակաց մինչև ցծնունդ Յիսուսի Քրիստոսի՝ զափուէն Սեաւ ծովու կալեալ

ունէին քաղաքակրթեալ գաղթականութիւնք Յունաց, որք առնէին մեծ իմն տուրևառս վաճառոց ընդ Ասիոյ։ Կալան գտեղի նոցա ի միջին դարս Գենուացիք, լցեալ զբազում տեղիս եկօք ժողովրդեան և նուաճեալ զերկիր՝ ածին զվաճառ իւրեանց ի ներքս Ասիոյ, և յամենայն տեղիս ուր հասին, տարածեցին զՔրիստոնէութիւնն։ Չերբեղք մինչև ցայսօր տակաւին ի բերան առնուն զանունդ «ի Գենօս» (Գենուացի)։ Գովնն զղինուորական ընտիր զէնս և զարդս, զոր ստանային ի փորձ, ի հմուտ ազդեղ յայգմանէ, յորոց տեսանին ի նոսա տակաւին մնացորդք. ամենայն Չերբեղ, անցեալ առ Գենուացաշէն եկեղեցեաւ կամ մատրամբ, իջանէ ի ձիոյն և առնէ աղօթս։

Այլ իբրև իշխանութիւն Տաճկաց զօրացաւ ի վերայ Գենուացւոց, բնակիչք երկրին, իշխանք և ժողովուրդք ընդ իշխանութեամբ անկան Մահմետականաց, Տաճիկք կամ ջնջէին զքրիստոնէայս կամ յանհարինս նեղէին զնոսա. աստի և զհետ եկն, աշխարհին՝ օր քան զօր կորուսանել զխաղաղութիւն իւր և զյառաջադիմութիւն, ի վայրենին փոխել վիճակ, և լինել յայնմ հետէ վայր սգոյ և արիւնհեղութեան ի ձեռն Տաճկաց և Պարսից, որք յընթացս բաղում ժամանակաց ոչ դադարեցան ի յարձակելոյ զմիմեամբք ի կոր-

„ tienne y était déjà établie depuis quelque temps.
 „ Cette simple indication, donnée par Eusèbe, suf-
 „ fit pour faire voir que les Arméniens sont réele-
 „ ment la première nation qui ait adopté la foi
 „ chrétienne : Տես Ռուսթարէն Թարգմանութիւն
 Պատմ, Մովսիսի Խորենացւոյ, գործ Մկրտչի Էմին, Մոսկուա,
 1858, երես 308:

զել զիշխանութիւն երկրին. մինչև հուսկ ուրեմն տէրութիւնն Ռուսիոյ ազատարար հանդիսացաւ և զդէմ կալաւ յարձակմանց և անիրաւութեանց:

Ի կողմանս յայսոսիկ բնակին ցիր և ցան եղևալ լազմաթիւ որիշ որիշ ցեղք, որք և այժմ իսկ խօսին ի լեզուս առաւել քան ղօթանա սուն 9) (ի մեծամեծ աւանս միով միայն ի լեզուացս): — Այն ամենայն ազգաց, որ հազարա-

(9) « Պէխոնոս, (ասէ Շոպեն) պատմէ թէ յորժամ Հռոմէ մայեցիք առնէին տուրեառս ընդ Դիոսկուրեայ և Փոնտիսայ եւ (Իզդեաւուր և Փօթի) ստիպեցան ունել ցերեքհարիւր զաւազանաբեզու թարգմանս, սակա հազորդակցութեան ընդ երկրացւոցն: Ստրարոն դնէ միայն յԱղուանս (Ալբանիա) 26 եւ առանձին առանձին բարբառս. իսկ Ալ — Աղիզս, Արաբացի եւ աշխարհադիր երեւեալն յոյժ յետոյ, անուանէ զՎովկաս եւ Զարբալ — ալ — Սունի (Լերիք լեզուաց). բաժանմունս այս (լեզուաց) այժմ թէև նուազ է յոյժ համեմատութեամբ եւ հնոյն, բայց դարձեալ նշանաւոր. ստոյգ է թէ ոչ սակաւ եւ ազգք մանուկ խառնեալք ընդ զրացիս, կորուսին դիրեանց եւ սեպհական լեզու, և ի նոցին սկսան խօսել և ներհակ սմբն, եւ յարմատական հին լեզուս տեղւոյս խառնեցան բարբառք եւ այն ամենայն ազգաց, որք մի զինի միոյ երեւցան ի պատու մութեան ի խնդիր եղեւոցն ասեմ ի Վովկասեան կողմանս եւ կամ աշխարհակալութեան, կամ ազատատարանի, յերեսաց եւ հօրք և հետամուտ թշնամեաց իւրեանցս: Տես Շոպեն, երես 905:

ւոր ամօք յառաջ մտին յերկիրս այս կամ առժամանակ մի զբնակութիւն կալան աստանօր, կան մեան հետք յիշատակաց. և զի՞ նոցուն միայն յիշատակս ասեմ, այլ ամենայն ժամանակաց տիեղերախօս պատմութեան: Եւ որ մինչև ցայսօր ժամանակի մնացորդք կիսակործան հոյակապ քաղաքաց և այլոց հնութեանց, զօ ջրանցից, առուաց ևլն. զճարտարութիւն ցուցանեն մեծամեծ ինքնակալութեանց Բաբելոնի, Ասորաց, Պարսից, Յունաց, և Հռովմայեցւոց. այլ լաւագոյն քան զամենայն տեսանին հնադարեան հրաշակաւորց եկեղեցիք քրիստոնէից՝ և կիսաւեր զղեակք՝ ի զրամիտ քարանց, գործք միջին դարուց:

Որ ինչ ի սահմանս յայսոսիկ գտանի ընդ կառավարութեամբ Ռուսիոյ՝ բաց է առաջին հետազօտ այցելուաց. այլ ցաւիմք զի հետազօտութիւնք կողմանցս սակաւք եղեն յոյժ. և եթէ ոմանք ևս ի խնդիր ելին, անծանօթ մնացին բազմաթիւ առարկայից, յոյժ կարեւորաց ի զիտողութիւնս ուսումնականս:

Բնախոյզքս Սոխ, Վազներ, Դիւբուայ, ուշ եղին առաւել բնազննութեան. այլ բնապատմական զննութիւնք և զիտողութիւնք ըստ իս չեն այնչափ ի կարեւորացն սակի. վասն զի ժամանակին փոփոխութիւն քան զայլս ամենայն սակաւ

ազդէ ի հողաբոյսս և ի հանքս, որք հաղարաւոր
ամօք կան մնան նոյն, իսկ մարդկային ձեռագործք
փութով քայքային կորնչին, և սովորութիւնք,
բարք և եղանակ կենաց ցանդ ընդ փոփոխութեամբ
անկանին, որպէս և լեզուք, փոփոխեալք սակաւ
առ սակաւ անհետանան ի վերջոյ:

Բաց ի վերոյիշատակելոցդ՝ գտան և այլ այցե-
լուք կողմանցս Շարտէն, Հիւլտինշտէտ, Գլախրով,
Համ, Բրոսսէ, և բանասէլքս 10) Շեօգրէն և Բո-
ղէն. նոցին ևս վաստակք և բանք՝ առեալ իւր-
րեւ զհնարասութիւն և բանասիրութիւն, հաւաս-
տիք են և գովելիք, այլ ցաւիմ, զի և նոքա դուն
ուրեք դարձուցին զուշ իւրեանց ի վերայ առանին
և ընկերական կենաց, բարուց, և սովորութեանց
բնակչաց, ազգային ասացուածոց, առածից, եր-
գոց, և աւանդութեանց, որք ամենակարեւորք են,
վասն զի որպէս ասացաք, ամբաս կարեն մատա-
կարարել մեզ նիւթս գիտութեան. որոց հետա-
զօտութիւն լոյս մեծ կարէ սփռել և ի վերայ
կողմանց ինչ Եւրոպիոյ:

Տօհմագրութիւնն 11) ոչ ինչ նուազ քան
զընական պատմութիւնն առաջի առնէ հետա-

(10) Филологъ росс. Востокъ, բանասէր:

(11) Этнографъ росс. Востокъ, տոմագիր, կամ նկարա-
գիր ազգաց:

քերբական իրս շահաւորս և պիտանիս, և գործ
է արդարեւ խորամուխ լինել յազգային ողիս ժո-
ղովրդոց դիտել զառանին և զընկերական կենա-
կցութեան նոցա եղանակ և նկարագրել զբոյս
բարուց և բնաւորութիւնս:

Ես ի սոյն գործ անձնատուր եղէ, թափեալ
զամենայն ճիգն անձին յուսանել և հաւաստեալ
ի զիր առնուլ զվիճակ և զընաւորութիւն ազ-
գացդ, բնակելոց ի կողմանսդ որոց յայց ելի. ի
բաց եղեալ զմեծամտութիւն, զոր պահանջէ արդի
քաղաքականութիւն մեր, որ յամենայնի զմանձր
տղիտութիւն և զբարբարոսութիւն տայ նշմա-
րել յազգս զըկեալս ի լուսաւորութենէն և քա-
ղաքակրթութենէն Եւրոպիոյ, յուսամ՝ թէ զոր
ինչ միանդամ խօսեցայ, հաւաստիք են և ճիշդ
նկարագրութիւնք: Յերկասիրութեանս մերում՝
զլիւաւորապէս երկու իւրք են արժանիք ուշադրու-
թեան. առաջինն՝ մերձաւորութիւն կամ եթէ
հնար ինչ է ասել ազգակցութիւն երկուց ցեղեցն,
Օսսեթաց և հին Գերմանացոց, ըստ համաձայ-
նութեան բարուց, ծիսից և կենցաղավարութեանց
նոցա. երկրորդ՝ բնակեալ Հայկեան սեռի նշա-
նաւորն Հայաստան:

Զայս վաստակ կամ էր ինձ ի տիպ արձանա-
ցուցանել անդէն յամի 1849, այլ ըստ ինչ ինչ

խափանառիմն հանգամանաց, այժմ տեսանէ զլոյս, թէ և թարգմանութիւնն ամօք յառաջ երևեցաւ յԱնգղիա, ոչ անազան ընթերցցին թերեւ և ի լեզու Գաղղիական. իսկ Գերմանացի հեղինակին գէթ այսչափ օգուտ յակամայիցն յամեցուցանելոյն զտպագրութիւնն, զի ճոխացուցեալ զայն և ընդարձակեալ կարեւոր գիտելօք, յորմէ զուրկ է Անգղիականն՝ հանէ յերևան:

Բարձր Օգոստոս Գօն Հակոբ հասնելն.

Բեօլէնիօքֆ.

Յաւնիս, 1833:

Գլխի Ս. Բաղդէ.

Մեկեղիսի կերպ. — Անաստ. — Եղերացիք. — Փիցցունգա. — Եկեղեցի Հայոց. — Վեց գերի աղջկունք եղերացւոց (Զերբեզաց). — Արեւելեան ազգաց զաղափար զվաճառուց կանանց. — 17 ամբողջ Բուսաց յափուն Սեաւ ծովու. — Նշանակութիւն նոցա. — Զխտզնացութիւն մեր. — Գատեան իշխան Մինգրելացի, արդիւնք նորա եւ կենցաղ. — Վաստաք. — Շինականք. — Քութայիս. — Դօրի. — Ամրոցն. — Մցխեթ. — Տփլիսի:

Յառաջնում աւուր ամենանն Օգոստոսի 1843 ամի մտեալ ի շոգենաւն, որ կայր ի նաւահանգստին Կերչի 12) ի վերայ ծովուն Ազախու, ելաք

(12) Կերչի, բարետեսիլ և վաճառական քաղաք Տաւրիկեան նահանգի, շինեալ յեղր ծովուն Ազախու, և տարածեալ մինչեւ ցեղաւն, որ յանուն մեծին Մինդրատայ. աստ էր ի հընումն քաղաք Պանթիկապէոն, շինեալ ի Յունաց 500 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս. բնակիչք սորա այժմ հասանին ց10,000 հ. ի քաղաքիս յայսմիկ են եկեղեցիք Բուսաց երեք, Հայոց եկեղեցի մի փոքրիկ կամ աղօթատուն, զոր վեց ամօք յառաջ հաստատեցին բարեպաշտօն Հայ վաճառականք քաղաքին, և ունին ի դաւթի նորին դպրոց փոքրիկ և բնակարան քահանայի. Հռովմէականաց եկեղեցի, մի և Հրեկց Սինագոգա, վարժարանք երկուց սեռից, թանգարան հնութեանց, տպարան, թատրոն, ընթերցարան հասարակաց, գործարանք (Ֆաբրիկ), հիւանդանոց, դեղարան, հիւրանոց, ևլն Շնորհ մեծ ունին հիւրասիրութեան Հայազգեաց տեղւոյս, որք սփոփեցին զտարազէր սլանդիստութիւն իմ զաւուրս քսան ի վերջ 1866 ամի:

յերրորդ ժամուն յԱնապա. զայս ամիոց Հիմնեցին Տաճիկ.բ յամին 1784, իբր տեղի տուրեան ուր թեան ընդ Եգերացիս (2երբեքս). ուստի ընդ վաճառուցն և քաղաքական յարաբերութիւնք լինէին Կովկասու ընդ մէջ Կ. Պոլսոյ և Բուխարիոյ: Աստ Տաճիկ.բ վաճառէին Եգերացւոց զՀանդերձս և զէնս, և յետինքս նոցա զդատերս իւրեանց, զմանկունս, և զգերեւարեալ Ռուսս, մինչև զօրք Ռուսաց մարտ եղեալ կորզեցին զայս տեղի ի Տաճկաց 13):

Հրամանատար տեղւոյս՝ Փորուչիք Փոն - Բոթ, ունէր ի տեղւոյս պարտէզ գեղեցիկ. ուստի լինէր Կովկասու երեւին աչաց իբրև զՀողաբլուր. աստ զին՝ պատուեցաք թէիւ. ի բերդապահ գնդի յիշատակեալ Հրամանատարին գտանէին Հարիւրաչափ Եգերացիք. և էին սոքա արք կայտառք, միջահասակք, բարեկազմք, փափկամարմինք, այլ

(13) Ոչ աւելորդ էնչ համարեմք յայտնել աստանօր, թէ ի թարգմանութեանս մերում ջանացաք խնամով և անթերի փոխել ի մերս բարբառ. որ էնչ բանք էին զաղգես և զախաբէս մերմէ. իսկ ի մնացորդաց զպիտանիսն և զկարեւորսն ծաղկաքաղ արարեալ, թողաք զայն միայն ի բաց, որ մեզ զուր վաստակ, և քեզ ընթերցողիւ գուցէ տաղտուկ բերէր:

ջղայինք. արիւն հարաւային (ջերմ) վաղէր յերակս նոցա. կերպարանք նոցա զսրամտութիւն և զուշիմութիւն յայտ առնէին. ընդ նմին և զխառնուրդս յատկութեանց Թաթարաց, Մոնղոլաց, Եւրոպացւոց և Ասիացւոց, շատք ի նոցանէ կապուտակն էին քան սեակն:

Յայտ է թէ Եգերացւոցն ազգ չէ նախնասեր:

Պ. Փոն Բոթ, հրամայեաց ձիարշաւս խաղալ առաջի մեր. զարմանալի էր սրնթմացութիւն ձիոց. տարօրինակ՝ արագագարձ շարժուածք հեծելոցն. և ընտիր՝ զինավառութիւնն և հանդերձ նոցա. որք կազմէին վայելուչ և ազդու տեսարան. եղեալ առանձինն առանձինն թերթս թղթոց ի վերայ գետնոյ, այր իւրաքանչիւր յարշաւելն սրբնթաց, և հար ատրճանակաւ, և ոչ մի ի ումոց նոցա էանց ընդ վայր:

Տեսանէաք երբեմն և զԱրիսաղս, ազգ բնակեալ ի հարաւային արեւմտակողմն Եգերացւոց. և են սոքա փոքրահասակք, փոխտք մարմնով, սեահերք, կապուտակն և արծուունկն. զոյն երեսաց նոցա հայի կէս մի ի սեաւն և կէս մի ի գեղնին. իսկ աղնուականք նոցա որոշին գեղատիպ կերպարանօք. երեւի թէ այլ է ծագումն ժողովրդեանն և այլ վերջնոցս: Յերեկոյին պահու եղեալ անտի հասաք ի միւս օրն ի Սուջուկ - Քալէ, նաւահանդիստ

անուանեալ ի Ռուսաց՝ Նովորոսսիյսկիյ. ուրանօր
գտանին առատ, բազմերանգ տեսակէք մարմարիոն
և զրամիտ քարանց:

Անտի դէմ եղեալ մօտք ի հետեւեալ օրն ի
Փիցցունիւթայ. սա իցէ թերեւս անուանեալն ի հինսն
Փիթիուլնիւթա. զորմէ հաստատեն թէ էր ի միջին
դարս մեծ բնակութիւն զաղթականաց Գենուա-
ցւոց. ուր քրտորեցաւ և սուրբն Յովհան Ոսկերե-
բան (14), այլ չեւ հասեալ մեռաւ ի ճանապարհի.
աստ կան մնան տակաւին աւերակք հոյակապ ե-
կեղեցւոյ կառուցելոյ ըստ Բիւզանդեան ճաշակի.
և շուրջ զնոքօք բուսեալ կան որթք խաղողոյ ի
վերայ կամարացն, և ըստ կողմանցն տեսանին հին
նկարք. արժան էր բուսել քան զիմն առնել
ճիշդ խուղարկութիւն սորին. մօտ եկեղեցւոյս ի
հիւսիսակողմն ի վերայ լեռանցն գտանի եկեղեցի
Հայոց և վանք փոքրիկ, ուր յաճախեն Արթուրք

(14) Ի պատճառս աներկիւզ յանդիմանելոյ զանուրիշ ա-
րար թագուհւոյն Նւսուրսեայ կնոջ Արկադեայ կայսեր, աք-
սորեցաւ ի Կակիսոն քաղաք վազուն Հայոց, ուր կացեալ զամ-
սի, վերստին և անտի հրաման եղև տարագրել յԱրարիսոն ամ-
բօցն, այլ հիւսնդացեալ ի ճանապարհի, փոխեցաւ առ Աս-
տուած: Փիցունդա անունդ, թերեւս Արարիսոնն է Հայերէն:

յերկրպագութիւն, զորմէ ասնն ունել և մատենա-
գարան:

Տեսի աստանօր զհայրենակիցն իմ Պ. Փոն
Միւնզաուզեն ըմբռնեալ ի Վովկասեան ջերմ
սաստկազին, և այնչափ ծանր էր հիւանդութիւնն,
զի մինչ անգամ այցելութիւն հայրենակցին չա-
րար ի նմա ազդեցութիւն ինչ. զոր և ի վերա-
դարձին իմոյ պար ի վերջ Սեպտեմբեր ամսոյ գտի
փոխեալ ի կենացս:

Եկաք անտի ի նաւահանգիստն Բամբոռա. ու-
րանօր հանդիպեցաւ մեզ փոքրիկ նաւ տաճկական,
յորում կային նաւավարքն և միւս Տաճիկ ոմն,
յետ նոցա իշխան (քնեալ) մի Եգերացի (2եր-
քեղ) ծառայիւք խւրովք. դարձեալ կին մի ի
շրջակայ տեղեաց, ընդ նմին վեց Եգերացի աղջկունք
յերկոտասանամենից ցհնդեասանամեայք, զորս
տանէին ի վաճառս ի Վ. Պոլիս. Գնդապետ Փոն-
Բուդբերգ, հրամանատար զինուորական նաւուն
միոյ և իշխող նաւահանգստից և ամրոցաց՝ ա-
րևելեան ափանց Սեաւ ծովու, ետ ածել զնոսա
առ մեզ. և առ ի թափել ի վաճառուցն, խոս-
տացաւ Եգերացի օրիորդացն աղատել զնոսա,
միայն զի ինքեանք յանձն առցեն կամ դառնալ
ընդ իշխանին իւրեանց ի հայրենիս՝ կամ ամուս-
նանալ ընդ Ռուսս ըստ իւրեանց ընտրանաց, կամ

դալ ընդ մեզ ի Գերմանիա, ուր կանայք առհասարակ վայելն զլիովին աղատութիւն. իսկ թէ ոչ յօժարեցին ի մի յերիցունցս՝ յայնժամ մնայ նոցա ելանել ի վաճառ ի գերեմաճառանոցն Կ. Պօլսոյ, և զհարդ թուի ձեզ, զի՞նչ ընտրեն սոքա, ամենեքին միաձայն, և առանց վայրկեան մի ընդ առաջարկութիւնսն խորհելոյ՝ աղաղակեցին.

« Ի Կ. Պօլսոյ », այն է երթալ ի վաճառ: Այլ ի քննին առեալ զբարս և զբնաւորութիւնս արեւելեան ցեղացի պոգոցիկ, ասեմք թէ ընդ պատասխանի դոցա ոչ որ զարմասցի, գնին և վաճառելն զկանայս՝ արմատացեալ սովորութիւն է ի նոսա. այր իւրաքանչիւր գնէ աստանօր իւր կին ի հօրէն կամ ի մօրէն դստերն. բազում անգամ գողանան կամ փախուցանեն, ուստի և վաճառումն չէ բնաւ ամօթ ինչ արեւելեան կնոջ. այլ մանաւանդ փառք և պատիւ տոհմին իւրոյ, զուստր նոցա ի մանկութենէ անտի գտանի ի ծառայութեան ի տան հօր իւրոյ և եղբարց. նա ի պարճանս զրէ անձին յորժամ որ զինչս իւր գնէ առ ի ձեռս բերելոյ զնա, այն է ի գնել ի գերութենէ ընտանեաց նորա, և ի զին անձին իւրոյ ճանաչէ զարժանաւորութիւն իւր, որչափ առաւել է զինն, այնչափ և նորայն արժանաւորութիւն, վասն որոյ ասեմք զարձեալ չնն ինչ զարմանք, յորժամ կամաւ երթային նո-

քա ի Տաճկաստան ելանել ի վաճառ, ծնողք նորա զիտեն, թէ անդ կայ մնայ բաղդ դստերն իւրեանց, քան ի տան նոցին. և զուստր զգերութիւնն ի տիկնութիւն փոխելոյ ակնկալութեամբ յանձն առնու զայն ուրախութեամբ. բոտ որում ի հայրենիս իւրեանց ճակատագիր է նոցա ունել ամուսին համարիւն, րիւտ և զոռող. որ իբրև աղախին տանջէ զկինն յամենայն գործս ծառայականս. իսկ Տաճիկն ընդհակառակն՝ է համբերատար, ամուսին աշխատասէր և հայր գորովագութ. այս վաճառ սահմանեալ է ոչ սակաւ ժամանակաւ յառաջ. և մարթ է ասել, թէ ելեալքն ի վաճառ, յամենայն ուրեք ի Տաճկաստան, զտանեն զարեանառուս և զհայրենակիցս իւրեանց, Գին վաճառաց դստերացն Եգիպտոց և Վրաց ի Կ. պօլսի հասանէ երբեմն 910.000 զահեկան. այսչափ գնոյ գնեն զնոսա ոչ վասն սոսկ զեղեցկութեանն, այլ և վասն առանձին կրթութեանն՝ որով յառաջագոյն պատրաստեն ի պէտս կանանեաց մեծամեծաց. առ ի վարժել զանկիրթ աղջկունս՝ վաճառող նոցին տայ վարձու ի կանանոց մի (հարեմ) ի կրթութիւն, իբրև ի գլուխ տարին զվարժումն, այն է ուսան կարել, պարել, երգել, վէպել (հեքիաթ ասել), հարկանել զնուազարան ինչ, և երբեմն ընթնուուլ,

զրել, վարկաղակի ձեռաց ի ձեռս վաճառեն.
զաղջկունս Վրաց և Եգերացոց (2 երբեղաց) չը-
հանեն երբէք ի գերեվաճառանոցն, զայս առնեն
միայն ընդ Եթովպացիս և Խաիշիկս: Հիւրոն կար-
ծիս ի մէջ բերէ թէ՛ այսու վաճառմամբ Ասիացի
աղգք ստացան զգեղեցկութիւն. Տաճիկք՝ սե-
րունդք Հոնաց, իսկ զբանն այնչափ տգեղադէմք,
ի ձեռս բերին զգեղեցկութիւն ի յարարերութե-
նէն ընդ Վովկասու:

Նաւեալ և աստի ելաք ի Սօքում - քալէ, զոր-
մէ ասի լինել Դիոսկորեայն հնոց. զոյ աստ ա-
ւերեալ ամրոց մի կանգնեալ ի Տաճկաց, յորում
և փայտակերտ անձև ապարանք փաշայի: Անտի
զուղի կալեալ ի չորսն Օգոստոսի խաբիսն արկաք
ի նաւահանդիստն Վեդուտ - Բալէ, բարետեսիլ քա-
ղաք. բարեհոգիմ եղանակ, և ծով հեղաբարոյ
ձեռնտու էին ակորոժելի նաւադնացութեան մե-
րում. շուրջ զշողնաւան մերով կայթռէին ան-
գաղար դիւինք. ամիունքն, առ որս մերձն նաւէաք
բաղում անգամ, տեսարանս պատկերացուցանէին
առաջի մեր սրտառուչս և դիւթողս. յորով անգամ
տեսանէաք առ ամիամբն ի ճանապարհին զԵգե-
րացիս յերթալ՝ է զի միայնակ, է զի բազմու-
թեամբ և ամենեքին վառեալք շքեղատարազ
հանդերձիւք իւրեանց:

Ի Կերէ ցտահման փոքուն Ասիոյ 17 ամրոցք
են ընդ իշխանութեամբ Ռուսիոյ. մեծ մասն ի
նոցանէ խարխալեալ և քաղաքեալք են, և ո-
մանց պատնէշ են միայն սակաւագոգ անջատ խը-
րամք. թիւ ամրոցապահ զօրաց հասանէ ի հինգ
հարիւրոյ ցհազար, ընդ ամենն ի 10 հազարէ
ցքսան և հինգ այր. թանկագին, բայց անհրա-
ժեշտ զոհ, զոր նուիրէ Ռուսիա քաղաքականու-
թեանն և ապագային. զի ի ներկայումս զեռ ան-
մարթ է տեսանել զյուսալին օգուտ: Յորժամ
աղնուականք 2 երբեզաց սակաւ առ սակաւ ըն-
տեկացին Եւրոպական լուսաւորութեան, յայն-
ժամ ի յիշատակեալ տեղիսդ մարթ է հաստա-
տել փոքրիկ բարգաւաճ քաղաքս և վաճառա-
տեղիս, որպէս և երկիցս լեալ են ըստ մասին.
զառաջինն յորժամ գաղթականք Յունաց ընա-
կէին ի կողմանսդ, երկրորդն՝ յորժամ ի միջին
դարս Գննուացիք տիրէին Սեւա ծովու, և աւեր-
եալ խանդարեցան ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց,
թէ և Տաճիկք դարձեալ մեծաւ ջանիւք պահ-
պանէին ընդդէմ Ռուսիոյ: Աստի ժողովէին
նոքա զգունդս Մամելուկաց 13) և զկանանին.

(15) Մամելուկ, բառ Արարացի, որ ըստ նոցա հնչի Մամ-
լուք, գունդ ինչ Եգիպտական զօրաց, կազմեալ ի գերեվար-
եալ Բրիտանիոյ, դարձելոց ի Մամեկտականութիւն:

դէպ եղև՝ առ դրամբք միոյ ի փոքունց ամբողջացս բացառ վաճառանոց, անդ ժողովեցան ոչ սակաւ շերքեղք, որք բերեալ էին ի վաճառ դքանի մի մորթս զազանաց, սակայն ապրանք տեղւոյս ան- նշան ինչ գորով չկարէին հրապուրել զաչս նոցա, հարկ էր անշուշտ հոգ տանել օրինաւոր տուրե- առութեանն, և զայնպիսիս վաճառել իրս, որք բոստ նոցուն քմաց էին և պիտոյից, և այն հարա- զատ գնով. նոյնպէս քնել ի նոցանէ զամենայն իրս, իսկզբանն անդ նա և թանկ գնով. չկարեմ պնդել՝ թէ այս եղանակ շահաւետ ձեռնարկ տուրեառութեան լինէր տէրութեանն. բայց քա- ղաքականութեանն յոյժ ձեռնտու. վասն զի սո- վիմբ մարթ է տարածել ի նոսա զԵւրոպական լուսաւորութիւն, սովորութիւնս, ևս և ինչ ինչ զարդարանս. իբրև վարժէին մասնաւոր առւտրոց, զրամական կիրառութեան և նշանակութեանն, յետ այնորիկ գուցէ թոյլ տային և Ռուս առւ- տրականաց ածել զվաճառս յերկիր նոցա. և այսպէս իսկզբանն անդ թափանցեր ի նոսա նշող կրթութեան և մարդավարութեան, և լինէին թէև ոչ այնչափ փութով հպատակք, գոնէ խաղա- ղաբարոյ զրացիք Ռուսիոյ. յետ քանի մի ամաց յորժամ առւտուրն հաստատէր ի նոսա, մարթ էր տալ զայն ի ձեռս մասնաւոր վաճառականաց,

և փութով առնէին հաղորդակցութիւնս ընդ Պերչ և ընդ Օտեսայ:

Ի Ռէզուտ - Բայէ նախաճաշիս արարեալ առ Հայ վաճառականի ուրումն, պատրաստեցաք ընդ ուղիկցաց իմնց ճանապարհորդել ի ներքս երկրի, մեզ ետուն երկվարս, և քանի մի Բաղակս յա- պահովութիւն. զառաջինն ուղի հատանէաք առ ափամբք ծովու դէպ ի հիւսիս ցԱնակլիա, փոքրիկ ամրոց տաճկաշէն, որ այժմ Բոստ քա- ղաքաց, առ նմին անկանի աննշան դիւղ մի Մին- գրեկաց, աստ փոխեալ զերկվարս, դէմ եղաք ի Մինգրեկիս, զօրն ողջոյն ճանապարհ մեր եղել ի մէջ անտառաց, և որպիսի հիանալի անտառ, դուն ուրեք տեսեալ է իմ այնչափ թեղօշ, եղե- ւին, կաղին և կնձին ծառս խառն ընդ սօսի, շա- զանակների, ձիթների, դափնի, և կեռասների ծա- ոոց, որոց հայրենիք թուի լինել Մինգրեկիս, ճանապարհն ժամանակս ինչ ած զմեզ ընդ եր- կայնութիւն Ինգուրա գետոյն, այս գետ կարէր լինել նաւազանաց, եթէ ժայռք և կործանեալ ծառք չլինէին արգել. յայսչափ ճանապարհոր- դութեանս չտեսի դիւղ մի, այլ հանդիպէաք աստ անդ առանձին տանց, իւրաքանչիւր դք ի բնակչաց Մինգրեկի ունի իրաւունս բնակելոյ ուր և կամիցի ի մէջ անտառացս, որ կոտորեալ կամ

այրեալ զծառս, շինէ ինքեան տուն փայտեայ, պատէ զնա ցանգով, և առ նմին պատրաստէ որ ինչ պիտանի է նմա ի կառավարութիւն տան. զօ. տեղի սերմանելոյ Էլն. հողն բերրի է և տայ առատ եգիպտացորեան, կորեակ և ծխախոտ ամենադնիւ, բայց վերջնոյս մշակութեանն և պատրաստութեանն երանակ անյայտ է բնակչացն. բնակիչք հարկս հարկանեն կալուածատէր իշխանին Մինգրելի ի բերոց երկրի և յանասնեղինաց ում որչափ նշանակէ իշխանն. տունը նոցա որպէս ասացաւ՝ փայտաշէն են, և ծածկեալ յարդիւք եգիպտացորենոյ. զրունք տանց սովորաբար են երկուք, մեծաւ մասամբ դէմ ընդ դէմ միմեանց, այլ չէր լուսամուտ և ծինելոյդ. ի մեջ տանն գտանի միայն մի սենեակ, յորում է վառարանն. չէր ամենևին կահուկարասիք տան. իսկ առ ունեորս գտանին երբեմն զորդք Պարսից և Տաճկաց. կանայք նոցա չըջնն բոկոտն, լծէ՛ւ ոսկէհուռն հանդերձիւք. ի տունս նոցա չէր սենեան, աթոռ, այլ միայն օժոցք. ծառայական կեանս վարող Ասիացիք հակամէտք են ի պաշտօնս, ազատասէր Չերքեզք, որպէս և հին Գերմանացիք՝ սիրեն փաղիւին զէնս, զրահս, սաղաւարտս, և ըն. հանդիպէաք երբեմն երկրացւոց, ամենեքին սորա էին ձիաւորք. արտաքին երևոյթ

նոցա տարօրինակ թուէր ինձ. զգեցեալ ունէին երկար զօտեկապ զընտ, եղեալ ի գլուխս սրածայր զլիարկ, որով խիստ նմանին Փրանկիսկեան կրօնաւորաց (16). գուցէ սուրբն Փրանկիսկոս զիւրն տարաղ աստի ի Մինգրելաց էառ, և աւանդեաց հոգեւոր որդւոց իւրոց. և այս չեցէ բոլորովին անտեղի կարծել, ըստ որում յայնժամ Գննուացիք կարգեալ ունէին զգործակալս ի կողմանս. կրօնաւորական զլիարկն նոցա անուանի Բաղչիւք. Տեսաք առ սոսա և տառադրկս (եափունձի) բարձր և լայն ծածկոյթ, որ պատուարէ զնոսս ի ցրտոյ, յանձրեւոյ և ի տապոյ, յորժամ արտաքինն առաւելու քան զտապ արեան երակաց մարդոյ:

(16) Փրանկիսկեան կրօնաւորք, անուանեցան անապատականք կանոնապահք Ս. Փրանկիսկոսի. սկզբնաւորութիւն սոցա ասի լինել յամի 1525, Մատթէոս Բագրի անուն կրտսեր վանահայր վանից Մոնտիփիատայ հաւատացեալ, թէ Աստուած ի տեսլեան հրամայեաց նմա բեկութեամբ պահպանել զկանոնադրութիւնս Ս. Փրանկիսկոսի, առնու ընդ իւր զերկոտասան միանձունս և առանձնաւոյ յանապատս. անդ թոյլտուութեամբ Փափին Հռովմայ կազմէ նոր ուխտ, զոր հաստատեցին Փափքն Կղեմենդոս Է, Պօղոս Գ, և Գրիգոր ԺԳ. սոքա ազանեն վերարկու սեռա խաբաղն, ի գլուխս կնգուղ, յոսս հոգաբարձի, և ընդ մէջս քօտի ամեն փոյ կամ առասան:

Երեկոյեան գրեթէ ժամ հինգ էր հասար ի 2 ուղղիտէ բնակեալ Գատեան իշխանին Մինդրեւացի, (երեկ տոհմական է անունն Գատեան), սա այժմ հպատակ է Տէրութեան Ռուսիոյ, իշխանն և ընտանիք չէին անդէն. ի տապոյ աւուրս ըստ որում տիրէ ի կողմանս ջերմ, ամենայն ձեռնհաս մարդիկ փոխադրին ի լերինս յապահովութիւն. ըստ այսմ և յիշատակեալ գերդաստանն. այսոքիկ կողմանք բարեբեր են յոյժ. լիճք ոչ գոն, սակայն ջերմ սաստիկ տիրէ դարձեալ ի 15 էն Յուլիսի ց15 Հոկտեմբերի, պատճառ որոյ դնեն թէ՛ ըստ որում սակաւաթիւ են բնակութիւնք կողմանցս, և նուազ անասնեղէնք, վասն որոյ ինչ ինչ բոյսք անքաղ և անծախ մնացեալ կամ ի ծմակս նեխին, կամ ի դաշտս չորանան. ի դարչ հոտոյ նոցա գոյանայ այս ջերմակտութիւն. յորմէ տանջին միապէս և եկք և բնիկք, բազում անգամ և զննուորք Ռուսաց զոչ երթան նմա:

Առ բացակայութեան իշխանին զմեզ ընկալաւ ի տուն նորա կառավարիչ կալուածոց նորին. զարմանք կալաւ զմեզ, յորժամ գիտացաք թէ Գաղղիացի է սա. առ Գաղղիացի գնդապետի ուրումն լեալ է խոհարար յամին 1812. յորժամ Գաղղիացիք խոյս տան ի Մոսկուա, գերի անկա-

նի, և մտեալ ի ծառայութիւն Ռուս գնդապետի ուրումն գայ ընդ նմա ի Տիխին, ուստի զննի յայս տեղի, ի ծառայութիւն իշխանին Մինդրեւացի. զմեզ աստանօր պատուասիրեցին ընտիր թէ՛ յիւ, յետ նորա՝ պատրաստեալ և մատուցեալ ի ճաշակ Գաղղիացի ընթրեօք. չէր պակասութիւն և Շամպանայ. ընդ մեզ ըմպէր զթէյ և Վասսալ (17) իշխանին, Մինդրեւացի ազնուական, որ զհայրենին միայն գիտելով լեզու, նստաւ զքանի մի ժամն առանց խօսելոյ:

Գատեան իշխանն և Վասսալք նորա ունին զչինականս, որք բաժանին յերկուս կարգս. առաջինքն՝ անուանին զրան մարդիկ, զի բնակին շուրջ զտամբ տեառն, մշակեն զանդս նորա, և առնեն զայլ ամենայն ծառայութիւնս. իսկ իշխանն պարտի կերակրել զնոսա և զընտանիս

(17) Վասսալ, հպատակ, ծառայող, կամ իշխանաւոր. կոչեցան իշխողք կալուածոց ի Միլին դարս, ստորագրեալք զլեւուոր կալուածատեառն (սիւզբրէն) որպիսի ոք թագաւորն էր, որում պատկանէր բովանդակ երկիրն. նմա երգնուին ի հաւատարմութիւն առաջնակարգ Վասսալք. և սոքա ունէին իրաւունս տալով այլոց զիրեանց արտօնութիւնս Վասսալութեան, համարել կալուածատէր. վերջնոցս ի հաւատարմութիւն երգնուին երկրորդակարգ Վասսալք:

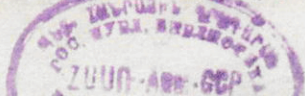
նոցա, երկրորդ կարգ՝ սոսկ շինականք, որք մշակեն զանդս ի պէտս անձանց, միայն հատուցանեն իշխանին զորոշեալ տուրս ի բերոց երկրի և յանանեղինաց, չկարացի գիտել թէ այս տուրք ըստ նախնաւանդ սովորութեան սահմանեալ է՝ թէ ըստ կամս կայուածատեանն, յառաջին ժամանակս Մինգրելք և Իմերէթք բաղմնութեամբ ղիմէին ի Վրաստան ի գործ ծառայութեան կամ օրավարձ մշակի, և ինքեանք այո՛ ըստ բաւականին աշխատասէրք են, և ընդունակք ծառայութեան քան Վրացիք, բայց արգելուն նոցա հեռանալ յերկրէն իւրեանց, զի ըստ որում սակաւաւոր են բնակիչք երկրին, մի՛ աշխարհն անմշակ կացեալ խանդարեսցի:

Արդիւնք իշխանին Պատեան, են ըստ մեծի մասին բերք երկրի, եթէ փոխանակեսցէ ընդ զրամոյ, ոչինչ զոյանայ ի միջի, զի զժուարաւ վաճառի, թէ և ընդ տիրապետութեամբ նորա գտանի 100 քառանկիւնի մղոն բեղմնաւոր երկիր, պատահի երբեմն, զի շարունակ ամիսս քանի մի չունի ի ձեռին 25 բուլբի, ի հոգայ զանհրաժեշտ ծախս, գուցէ անտառք լերցեն նմա զրամաւոր շահս, թէպէտ և այն վաճառի զրեթէ անշշան գնով:

Որ ինչ լուայ ի Տփլիսի ղկենաց իշխանին Պատեան, այն ինչ վախճանելոյ, յուշ առնէ զեղա-

նակ կենաց Գերմանացի իշխանաց և տեարց Ժն. դարու, հանգուցեալ իշխանն անցուցանէր կեանս որսորդութեամբ կամ պատերազմելով ընդ հիւսիսական աւաղակարարոյ ցեղս, յորժամ շրջապատեալ հարիւրաչափ երիտասարդ իշխանօք և ազնուականօք եղանէր յորս, հովիւք ղեկուցանէին միմեանց զգալ նոցա, և ջանային թագուցանել զհօտ իւրեանց, ըստ որում ի հանդիպելն՝ առանց խօսելոյ ընտրէին զքանի մի հատս, ղենուին, և անդրէն առ տեղեաւն կացեալ հուր խորովէին. — Եթէ օտար որ կամ ճանապարհորդ հանդիպեալ իշխանին, տանէր զնա յորս, և պատահէր ի ճանապարհին ձի մի, որոյ և իցէ՛ զայն իշխանն յափշտակեալ ընծայէր օտարականին, բայց երբեմն տէր նորա զգուշացեալ ճանապարհի հիւրոյն, յափշտակէր զընծայն, զիւր սեպհականութիւնն, ի ձեռանէ նորա: —

Ի միւսում աւուր, ի վեցերորդ ժամու առաւօտուն նստաք ի ձիս, ճանապարհ մեր ած զմեզ ընդ անտառս և լեռնէ ի լեռն, կենդանեակար տեսարանք բնութեան յանդիման լինէին մեզ փոփոխմամբ զմիմեանս, ի վեր բարձրացեալ տեսանէաք զլերինս Աովկասու, և ի հարաւ հայեցուածք մեր զկայ առնուին ի լերինս փոքուն Ասիոյ (Անատոլիոյ), քանի մի գետոց-անցաք ընդ հունն, ըստ

որում կամուրջք աւերակաք էին ի բռնութենէ զարնանային ջուրց. ի մէջ անտառաց ի բարձրագոյն տեղիս գտանին հին փայտաշէն եկեղեցիք, չորք ի նոցանէ յոյժ հեռագոյնք յուղւոյն. ի տես որոց չորքք քանի մի անգամ. չիք ամենեւին շէն մի կամ բնակութիւն մերձ առ նոսա. և ոչ երևիւր տեղի քահանայի բնակութեան կամ ժամակոչի ի շրջապատս նորա:

Յերեկոյն պահու մեծաւ նեղութեամբ անցեալ ընդ վտանգաւորն Չննիքալ (Հիպպուս հնոց)՝ եկաք զիշխրայն յաւանն Խոնի. սահմանեալ օր վաճառուց և աստ և ի համօրէն քաղաքս երկրին է Ուրբաթ օր, նախնութեան Շարաթուն. Հրէից, սովորութիւն և բարք Հրէից՝ որպէս կարծէ Շարտէն, թողեալ են զաղգեցութիւն ի համօրէն արեւելս: Աստ գտեալ վայելուչ իջեան բոստի, ոգի առաք ի վաստակարեկ ուղւորութենէս. աստից Տփլիսիս կայ ճանապարհ բոստի. և մեզ ետուն սայլակառ մի, թէ և նստողն ոչինչ հաճութիւն և անգործութիւն զգայ ի սաստիկ ցնցմանէ սայլիցն Ռուսաց, բայց ինձ ընտրելի էր այն քան զճանրատաղտուկ ձիաքնացութիւնն:

Յառաւօտուն ելեալ անտի յինն ժամու մտաք ի Բութայիս. իջեան կալեալ ի հիւրատան Գաղղեացւոյ ուրումն, ուր յայց եկն մեզ նահանգա-

պետն տեղւոյն, որ խօսէր ի լեզու Գաղղեական, սակաւուք և ի Գերմանականն. սա հաղորդեաց մեզ զզանազան տեղեկութիւնս ի վերայ կողմանցս:

Բութայիս է քաղաք հնագոյն, շինեալ յեզերս Բիոն գետոյն, որ առ հինսն Փաղիս անուանիւր. առաջին քաղաք, և շրջակայ սահմանօքն ի միաւսին հայրենիք Իմերեթաց. սա է ըստ աւանդութեանն տեղի ծննդեան Միտէաց, (գտեր արքային Սողքիսայ) և մայրաքաղաք ոսկեշատն Սողքիսայ. հին քաղաքն անկանէր յաջմէ գետոյն ի վերայ լեռանցն, ուր այժմ գտանին փլածոյք մեծաստանի և եկեղեցւոյ. նշանաւոր հնութեանց չերևի աստ մնացորդ. նոր քաղաքն ի ձախմէ կայ գետոյն:

Իմերեթ կարի գեղեցիկք են. ի դէմս նոցա նշմարի աշխոյժ մտաց և քաղցրութեան. թէ և յամենայն տեղիս, որք ծանօթս տային մեզ աստիճանաւորք և պաշտօնակալք Ռուսաց, հաստատէին լինիլ սոցա ազգ աւագակաբարցոյ, ծոյլ խաբեբայ, անարգ և յետնեալ. նոյնպէս վատարանէր զնոսա և այրն Գաղղեացի որ ի տանն Գատեան իշխանի. բայց ես չկարեմ գրել զպոյ պակասութիւնսդ ընդհանուր ազգին:

Այսպէս ճանապարհորդեալ եկաք յինն Օգոստոսի ի Գօրի գիւղաքաղաք, զառաջեալ որոյ անկանի իջեալն բոստի, աստուտ պատկերանայ չքնաղ տեսարան. ի հիւսիսակողմն են սառնապատ լեռինք Աովկասու, յորս բարձրագոյնքն են կատար Էլբօրուայ և Կազբեկայ, ի հարաւոյ լեռինք Ախալ-ցխայի: Էլբօրուս է բարձրագոյն լեռն առաջաւորն Ասիոյ ի շղթայս Աովկասան լեռանց, որ ունի 18,000 ոտնաչափ բարձրութիւն. որով գերազանցէ զՄօնեկան երեւիլի լեռնն Եւրոպիոյ 4,000 ոտնաչափով: Զանազան անուամբ կոչի Էլբօրուս. Թաթարք անուանեն զսա «Եպրուզ գաղը» (ոսկեզօծեալ լեռն), յոսկեճաճանչ նշուից առաւօտեան արշալուստն առեալ որ զարդարէ ըզզագաթ նորա, կամ Էլբօրուս. Հայք «Եալբուս», 2երբեղք «Աւախչամակօ», կամ «Օշղա—Մախուա», (սուրբ կամ երջանիկ լեռն), Կարաչիք «Մինդիտաու», Աբասք «Օրֆի-Իֆդուպ, կամ Իտուպ, Սվանետք», «Պասսա», Խազախք «Շատգարա»:

Իսկ Կազբեկէ կառ զանունս ի Ռուսաց ի պատիւ Կազբէկ զօրապետին, որ բնակի ի ստորոտըս նորա և է յոյժ հաւատարիմ Ռուսաց: Վիրք անուանեն զսա «Մքինլարի» (սառնապատ լեռն, կամ սառնարան), Օսսեթք «Յը-

րիստի-իւր» (լեռն Գրիստոսի), 2երբեղք «Աւրըս-խու» (սպիտակ լեռն). յաւանդութիւնս բնակեաց Աովկասու մինչ ցարդ պատմի զՊրոմեթէսայ, այսպէս. Պրոմեթէս ստեղծ զաշխարհ և զմարդիկ. և հակառակ կամաց ամենաբարձրիցն Աստուծոյ ետ մարդկան ղկայծ հրոյ (պտուղ ծառոյն բարւոյ և չարի). վասն որոյ մերժեաց զնա Աստուած և կասեաց շղթայիւք ի վերայ անդրն. դոց. զայս առասպել Եփէք պատմեն ըստ այսմ. Պրոմեթէս գողցեցեալ զլոյս յերկնից՝ ետ մարդկան զորս ինքն ստեղծ. ուստի Զևս (Արամազդ) հրամայեաց ցանդ ունել զնա ի ժայռս Աովկասու. ժայռս այս՝ ըստ ցուցանելոյ ուսումնականաց է Կազբեկ. հետք առասպելաբանութեանս թուի թէ կայ մնայ և առ Արխազս բնակեալս ի շրջակայս Էլբօրուայ. ըստ որում պատմեն սորա թէ ի բարանձաւէն լսին հառաչանք և ձայն շղթայից, Աւանդի ևս թէ ոմն ի նոցանէ յաւուր միում մտեալ ի խորագոյն սորա, եղիտ անդ զհսկայ մի. որոյ տեսեալ զնա ասէ. «Հողածին դու, որ յան-«գրգնեցար զպայսր, պատմեալ ինձ, որպէս կեն-«ցաղալարին մարդիկ ի վեր (յերկրի), հաւատա-«րիմ» է կին՝ առն, հնազանդ է դուստր՝ մօր, և «որդի՛ հօր», և յորժամ Արխազն պատասխա-նեաց զայոն, կրճտեաց հսկայն զժանխիւր և պո-

չեաց. «Իսկ ինձ տակաւին կայ մնայ հեծել առ-
տէն», : Այսպիսի առասպելս և աւանդութիւնս
արեւելեայս անթիւս գտանելք ասացեալս ի վերայ
գլխաւոր երկուց լերանցդ Կովկասու. որպէս և
սորին են:

ա. Տապանն Նոյի նախ զառաջինն քերեաց
զգաղաթ Էլբորուսայ, ապա էանց հանգեաւ յԱ-
րարատ 48). ուստի ոչ որ համարձակէ ոտն մխել
ի նա առանց Աստուածային հրամանի:

բ. Ջրադաշտ (Ջորոաստր) նշանակէ զԷլբորուս
տեղի բնակութեան Արհմի, թշնամոյն Արմղի:

գ. Ի գաղաթ Կաղբեկայ գտանի իբր թէ Բիւ-
րեղեաց ամրոց և մերձ առ նմին տաճար Աստու-
ծոյ, յորում սաւառնի աղաւնին ոսկի. ի մէջ
ժայռիցս ստորեւ քան զձիւնապատ սահմանս, քա-
րայրք են անհամարք, բնակարանք հրէշից 49)

(18) Հայ ընթերցողն յուշ ածել ունի անշուշտ զազգային
աւանդութիւնն ի մեզ զԳրգուռ. ընդ, որ բարձրութեամբ
իւրով երկրորդն է ի լերինս Հայոց. զի ասի, յորժամ տապանն
Նոյի յետ ծփելոյ յերեսս չուրց ետաս ի վերջոյ Գրգուռ. լերին,
ասէ: «Գրգուռ. առ. զես», և նա պատասխանէ «Երթ ի Մա-
սիս, որ բարձր է քան զես»: Տես Աշխարհադք. Նոր Հայաստ.
Ինճիսեանի, երես 178:

(19) Троглодитъ, Գոռնարէն Տրոգլոդիտիս, ի բառեցտ բող-
լի, «այլ, բարանձաւ», և արնո, «խորասուղիլ կամ ի խորս

(Տրոգլոդիտաց), իսկ զհին լիցին բնակութիւն
խստակրօն արանց. աստ առկախեալ կայ երկա-
թեայ շղթայ, տեսանելի միայն հաւատաշատ ան-
ձանց:

դ. Անդ է վրանն Արրահամու, և Որորան Փրկ-
չին:

է. Եւ ըստ այլոյ աւանդութեան, ի Կովկաս, և
գլխաւորապէս յերկոսին լերինս յայսոսիկ, բնա-
կէին քաջք մինչև ցԱդամ. իրրեւ ի մեղս անկան
նորա, աստի ի բաց վարեաց զնոսա Աստուած,
զերկիրն տուեալ ընդ իշխանութեամբ Ադամայ:

զ. Պարսիկք պատմեն, թէ Հաշէնկ պատե-
րազմեցաւ ընդ այսոցիկ քաջաց, հեծեալ ի ձի
երկոտասանոտնեան. իսկ քաջք զորեալ ի վե-
րայ նորա զվէմս, սպանին զնա, և թաղեաւ ի
ներքոյ Կովկասու: Հին աւանդութիւնք մարդկա-
յին սեռի՝ են աւանդութիւնք արեւելեան Ասիաց-
ւոց (Իրանաց և Թուրանաց). և ակնարկեն ի

մտանել: Առ հին Հելլենս համարիւք եռադլխեան դադան
ինչ սոսկալի բնակեալ յայս խաւարինս. զարձեալ իմանին բա-
ռիւս, տրաքնակ հին ժողովուրդ Ափրիկէի. այժմ տրոգլոտիտ
կոչի տեսակ ինչ կապկաց Նոր աշխարհի (Ամերիկայի). ի մեր
լեզու զայս բառ հրէշ անուանեցաք, չգիտեմ ընդունելի լիցի
ընթերցողաց, Թէ ոչ:

Վովկաս իբր ի բազումս. յետ տարածելոյ ՄաՏ-
մետականութեան զհետ եկին և նորանորք ոչ
սակաւ. որպիսի են.

Է. Յայնկոյս պարսպին մեծի, երկայնելոյ բզ-
թիկամբ Վովկանու և ձգելոյ ընդ մէջ Սեաւ-
ծովու և Կասպից, բնակին Գոգ և Մագոգ. որք
զկնի անցնալ ընդ ծովն, աւերեսցեն զիշխանու-
թիւն ուղղահաւատից (ՄաՏմետականաց).

Ը. Ըստ ՄաՏմետականաց, ի վերայ Վովկա-
սու գտանի լճադաւորութիւն քաջաց (20), որք
արարան ի հրոյ, նախ քան զԱդամ. սորա ունին
ղամենայն պիտոյս մարդկային, ըմպելի ուտելի ա-
մուսնանալ (նաև ընդ մարդկան), բազումք ի նո-
ցանէ ունին զկրօն ՄաՏմետի, իսկ մեծազոյն

(20) ДЖИНЫ. ձին կամ ձէնք, բառ Արարացոց. յԱրա-
բիա, յԵգիպտոս, յԱսորեստան, և ի հինապային Ափրիկէ
ձին կամ ձէնք անուանին ոգիք չարք կամ բարիք. հին Հեւ-
րենք զայսպիսի ոգիս անուանէին Գեմօն, ի մեզ կոչին քաջք.
հաւանական է թերեւս ասել թէ աւանդութիւն ի մէջ բեր-
եալն ի հեղինակէն, որ այսպիսի ոգւոց տեղի բնակութեան
կարգէ զԵւրօրուս, ի մէջ անցնալ են առ դրացի աղզս.
վասն զի առ կռապաշտական ժամանակի Հայս, բնակութիւն
քաջաց համարէին լերինք, և զլիաւորացէս Մասիս, ուտաի և
տուաւ նմա ի մեզ մտկելիս « Աղատ », ըստ որում համարէին

մասն է անկրօն. յոյժ նման սորին է և աւան-
գութիւն ինչ առ Գերմանացիս յաղագս ողոց
Սասնովեան լեռանց, զորոց ասին աղօթիկ ծա-
ծուկ յեկեղեցին Քրիստոնէից, արչաւել ի լեւս
փոթորկաց, և բնակիլ ի քայքայեալ տունս, բա-
ղանիս և հնոցս.

ՅԱրարիա, երեակային զսոսա ի ձե սեան, և
ասն յամայի դարձուցանեն ուր երթանն. այլ
ըստ որում զարշն յերկաթոց, ուտաի մարթ է
հալածել զնոսա եթէ որ աոցէ ի բերան իւր
զայս բան էլ. հասի՞ր այս ինքն ո՞վ երկաթ. Ասնն
դարձեալ, թէ ի կերպարանս ճիւղաց և խօլա-
կանաց գտանին ի բուրգս և ի գերիզմանս. կարեն
առնուլ նաև զկերպարանս մարդոց և զաղանաց.
ՄաՏմետականք համարեն թէ բուրգք. կանդ-
նեալք են ի Հան. Ին. Հանոյ, վերջին լճադա-

թէ ոչ որ կարէ մերձենալ ի բնակարան քաջաց, և եթէ որ
յանգզնեցի ոտն միսել ի նա, քաջք կալեալ կապին զնա, յա-
նելանելի վեր խաւարչային ի յախտան, որպէս զԱրտաւադ-
գայ Երկբորգէ առասպելեալ աւանդութիւն մնայ.

« Քաջաց ասնն զնա կալեալ,

Յալատ Մասեաց լերին տարեալ,

Անդ չղթայիք պարաւանդեալ,

Զի մի ասնն զոյս տեսնալն և ընդ

ւորէն քաջաց. ուղղահաւատ աղգք (ասեն) բարե-
գործք են, այլ դիւրագրդիւք, իսկ անհաւատք
վատթարք և ատելիք մարդկան. բազում անգամ
հրեշտակք արկանեն զնոսա յամպոց ի վայր, սա-
կըս չարեացն զոր գործեն, (աստուղք սահալք).
քաջք երևին առաւելապէս յառաջին տասն ա-
ւուրս և զիշերս Մուհամմադ ամսոյն. Իսկ Գեր-
մանական սնտոխապաշտութիւնն ժամանակ տայ
սոցա երևելոյ զառաջին զիշերսն այն է ի միջոցս
Ծննդեան Աստուածայայտնութեան և նորոյ տար-
ւոյն. որպէս յԱսիա ի Վովկաս, նոյնպէս ի Գեր-
մանիա յԱլլայան լերինս, նախապաշարուամ տեղի
շնորհէ բնակութեան քաջաց. Չերքեզք հաստա-
տեն զԷլքորուսայ լինել մայր աթոռ զլիսաւորին
(Փատիշահին) նոցա:

Քաջածանօթն ուսումնական աշխարհին, ընդ
երկար ճանապարհորդութեամբն որ յԱրևելս մա-
նաւանդ ի կողմանս հարաւային Արաբիոյ, Ա.
Փոն Վրիդէ, հաղորդեաց ինձ զհետեւեալ տեղե-
կութիւնս զարեւելեան առասպելացն զքաջաց և
զմոզական ուսմանց. «Սնտոխապաշտութիւնն
գտանի յամենայն աղգս երկրի, սկսեալ ի լուսա-
ւորեալ Եւրոպացւոցն ցտկարամիտն Եմովպացի.
այո՛ և զարմանալի նմանութիւնք և համաձայ-
նութիւնք տեսանին ի նոսա. ո՞րք ոչ յիշեսցէ

զտոասպելսն որք զրաւէին զմատաղ միտս ման-
կական հասակի մերոյ ի զարմանս և յերկիւղ.
«Ո՞րք մոռացի զժամանակն, յորում տղայական
երեւակայութիւնն ցնորական ձեռ և կերպարանս
յօրինէր ի պահպանեալ գանձն քաջաց, ի սորա-
բնակ ողիսն, ի ճիւղղան, ի մարգագետինս առ
առուակօք տայր կաքաւել Էլլիանց 21) և յան-
տառս թագաւորել շահապետ ոգւոյն. Այսպիսի
տղայական կարծիք և սնահաւատութիւնք ան-
թիւք են առ Արաբացիս և առ աղգս Արեւելեանս,
ուստի և յանդստին ի զնահաճօս տիոցն խանդա-
րեն շփոթեն զբոցալուռ երեւակայութիւն և յըս-
տակութիւն մտաց. այսպիսեօք ծանրացեալ երե-
ւակայութիւնք զաւերական ի բնակութիւն տան
քաջաց, և զգանձս գտեալս յայնպիսի տեղիս ի
պահպանութիւն նոցա հաւատան. յիւրաքան-
չիւրում լիրին ասնն լինել յիշատակեալ ճիւղ-
ղացի և հսկել ի վերայ ծանրադին տկանց և ոս-
կւոյ, և ըստ կարծեաց նոցա ոգիքդ թափառին ի
բաղմամարդ փողոցս, յանապատս, յանտառս, ի
ջուրս, մինչև անգամ ի տղմային և ծածուկ տե-

(21) Էլլի, Անդղիսարէն Էլլի, ոգի փաքիկի ի սոցանէ
բառ առասպելաց որ բնութիւն է և աղնիւ, բնակի յերկինս, որ
չար և զրուելի, ի ներքոյ երկրի:

զիս բնակարանաց. համարեն լինել և յամենայն
բնական երևոյթման ի կայծակն, ի շրջմովն հուրն,
և ին. համաձայնութիւնս այս՝ պարզապէս ցուցա-
նէ թէ հաւատալն յայսպիսի գերանդոյն էակս (յո-
րն ցուցանին լուսեայն բնութեանն զօրութիւնը,
և տալն նոցա զինքնակամ կառավարութիւն և
զուղղակի ազդմունք ի վերայ մարդկան) անդէն
ի սկզբանն արմատացեալ է միանգամ ի խորս
հոգւոյ մարդկային. և դաստիարակութիւնն տա-
կաւին չխլեաց զարմատն նորա:

11. Առ Մահմետական հաւատալն այսպիսի դո-
յութեանց տուրք է ըստ Աւուրանին. և զմտացա-
ծին աւանդութիւնս 22) և առասպելս իրեանց
ի վերայ քաջաց ի կարգս որոշեալ ունին. ըստ
այնմ ոգիք կամ քաջք առ նոսա բաժանին հե-
տեւեալ կարգաւ. բարձր քան զամենեւեան են
քաջք (ձէնք), որք են ընդ մեջ մարդկան և հրեշ-
տակաց, և բաժանեն յերկուս կարգս. Մահմետա-
կանք (բարիք), և անհաւատք (չարք), ամենեւին
զմի ծագումն ունին այս ինքն ստեղծան ի հրոյ
նախ քան զԱդամ. զիսաւոր կայան նոցա է ի լե-
րինսն Աովկասու: Մինչև ցարաքազործութիւն

(22) Տեմոսեմանիւս, Թուրքէն. ի բառիցս դէմն, ոգի,
և քաջ, մանկա, երկիւղ:

մարդոյն կառավարէին զնոսա իշխանք մի զինի
միոյ թուով 72. և ի բաց առեալ զվերջինն ա-
մենեւեան անուանեցան Սիւլէյման (Սողոմոն), իսկ
վերջինն՝ Հան, յորմէ նոքա առին զանունս Հին
կամ Ճին. սմա և ցեղի նորա տան Արաբացիք
զամենայն մեծամեծ շինուածս զօ. զբոգունս և ին-
որոց շինութիւնն ըստ նոցա թուի անհաս մարդ-
կային զօրութեան. թէ հարցցէ որ զԱրաբացիին,
ո՞վ է հիմնադիր հոյակապ շինուածոյս, պատաս-
խանէ իսկոյն, Հան ին - Հան, այս ինքն Հան որ-
դի Հանայ. քաջք ուտեն ըմպեն և ծնանին որպէս
ի մեջ համասեօիցն իւրեանց նոյնպէս և յարակ-
ցութենէ ընդ մտրդկան. ի սոյն միտս պատմիչք
Արաբաց զնեն թէ Բալքիս մեծ թագուհին Սարա-
յի՝ որ ի տեսել Սողոմոնի՝ ծնեալ է ի քաջէ.
յորմէ առեալ և զմաստութիւնն. ընդ որ զար-
մացաւ Սողոմոն: Ասեն Արաբացիք թէ քաջք
կարող են առնուլ զամենայն կերպարանս զազա-
նաց, ծառոց, սնունց, քարանց, կայծականց, և
շրջմովն հրոյ. մեծ թշնամի նոցա երկավն է
ուստի Արաբք յորժամ տեսանեն զսիննաձև
բարձրացեալ փութորիկս, և փաղատակունս կայ-
ծականց, աղաղակն “el hadid”, (էլ հատիւ) ո՞վ
երկավ, յուսալով պակուցանել զքաջն և ան-
վնաս զերծանիլ: Ի միջոցս ամոնոյն պահաց (Բա-

մաղանայ), Աստուած փակէ զքաջ առհասարակ զըստիս և չարս՝ զի մի՛ վրդովեսցեն զուղղահաւատս յամսոջն սրբութեանս. յոյժ դերազրգիւթ են քաջք և վրէժխնդիր. ուստի պարտ է զգուշանալ յընկենկոյ ի վերայ նոցա իրս, կամ ի հեղլոյ զտքօք ջուրս և այլ ինչ այսպիսիս. վասն զի ի վրէժ անարդանացն հարուածովք պատժեն զայնպիսին, մահու չափ. նաև ըստ կարծեաց Արարաց սոքա գտանին յամենայն տեղիս, ուստի յընկենուկ կամ ի հեղուկ ինչ ասեն (Թէսդիւր, Թէսդիւր), որ է զգուշացարձք. և այս կարծիք այնչափ հասարակեալ է ի նոսա, զի Թէ դիպեցի ումեք խեղութիւն կամ յանկարծական մահ, քաջաց զրեն զայն պատիժի — Հարցի ես ցկին ոմն, որ ունէր զմանուկ սապատողն, զպատճառ վնասու որդւոյն. և լուայ պատասխանի Թէ՛ յաւուր միում մանուկն ի ձեռացս յերկիր անկաւ, և շփոթեալ մոռացայ ասել ԹէսԹիւր, վասն որոյ քաջն՝ յորոյ վերայ անկաւ, եհար զնա և վնասեաց ։

« Երկրորդ տեսակն խօլականաց՝ են չարագործք. վասն այնորիկ ի նոցանէ առաւել երկնչին. սոքա որպէս և առաջինքն, կարեն փոխիլ ի զանազան կերպարանս և բնակին յառանձին և յանշէն վայրս, առաւելապէս ի գերեզմանս, և ի դաշ-

տըս պատերազմականս, ուր կորզեն զմեռեալս և ուտեն, բազում անգամ և դիկնդանին. սոքա ևս ծնունդք են հրոյ, ծնանին նաև ի յարակցութենէ ընդ իրեարս և ընդ մարդիկ առ ի տկարացուցանել զգորութիւն սոցա և առաջնոց. ի կիր առնուն ըզհմայեկ (ЛЕДОВЬ). յայսցանէ ընտիր համարի այն՝ որ պարունակէ յինքեանն զիննսուն և զինն առնումսն աստուծոյ կամ մարգարէին (Մահմետի). զայսպիսի ազատարար դիրս կարեն գրել և քրիստոնեայք՝ որպէս տեսի ես զոմանս, զի աղաչէին զքրիստոնեայս և զՀրէայս գրել վասն նոցա ըզհմայեկ. և հաւատային զմի և նոյն զօրութիւն և ազդեցութիւն ունել նոցա, որպէս գրեալքն ի Մահմետականաց. բազում անգամ և զայնպիսի իրս ի կիր առնուն, որ ամենեկն ի տարբեր միտս է շինեալ յայլոց. տեսի ես զԼարս ոմն Թափառական (Բեկուկն). որ կախեալ էր զպարանոցէն ծածկոյթ տփոյ ծխախոտոյ շինկոյ ի նիւրեմբերդ. յորում նկարեալ կայր փունջ վարդի և մրկնականջ 25) մակազերեալ վայելուչ իմն, և հաւատայր աներկբայ, փրկիլ նովաւ ի հարուածոց վիրաց, ՅԱրարիա ի հայրենիս դիւթից և կախարդաց ջերմագոյնս հաւատան յայսպիսիս. անդ

են և գաղտնի արհեստք, յորմէ ամենեքին երկրնչին, և ոչ որ կարէ հասու լինել. բաժանին յերկուս կարգս, ի բարին և ի չարս. բարի ասի՝ որ զօրութեամբ և ազդեցութեամբ բարեաց քաջն գործի, ուղղեալ ի նախապէ բարի. իսկ չար՝ որ ներհակ առաջնոյն՝ ծառայէ խնտից, միջիժու, աղահոլութեան, և ինչ և լինի զօրութեամբ չարաց, այլ աններելի և դատապարտելի համարի վերջինս։

Բոլոր գիտութիւնն Արարից, կայանայ ի գիտելն զկախաբախան երեւելի հնարս, որոց զօրութիւն հարկաւ ներգործել տայ խաւարային ուրոց. ի յիշատակելոցդ որ բարին է, և անմեղադրելի կացուցանէ զմարդ ի խնդրելն զօգնութիւն քաջաց, են։

Ա. Իւլ. Եր. Բանանի, գիտութիւն վերաբերեալ ի բարին, որ և ասի գիտութիւն ուղոյ, սովաւ մարմ է փարատել զհիւանդութիւնս, դտայնել զկորուսեալ կամ զողացեալ իրս, իջուցանել զանձրեւ, և ինչ։ Ահանատես եղէ և ես զզօրութենէ գիտութեանս յարեւելս. այլ անդանօր կամակաւ տար ոգի, խիղճն էր անանդորր, մեծապին իր ինչ զողացեալ էր ի տանէ տաճիկ զնդապետի ումմն և ամենայն հանգամանք կարծիս տային լինել միոյն ի ծառայից. կոչել ետ զնդապետն զտերմիչ մի Արար, որ ճանաչիւր քաջահմուտ գիտութեանս. կալան յառանձին տեղով զճառայս տերմիչն ա-

ռեալ ի ձեռն զսեաւ ազաղաղ եղնն, և աղօթս արարեալ զանազանս ի դէմն հրեշտակաց և քաջաց՝ հրամայեաց ծառայից ծակել ասդաւ զմիս նորա, պնդելով թէ յորժամ ձեռն յանցաւորին մխնացի ի նա, իսկոյն հաւ խօսենցի. մի զիւրի միոյ եկին ծառայք մատչել անդէն ի փորձ, և տերմիչն զգուշութեամբ զիտել զնոսա. յայնժամ զողացողն՝ որ աներկմիտն էր ի զօրութիւնս քաջաց, և ի գիտութիւնն տերմիչի զուշակելով զմօտալուտ մտանգն, զդողի հարաւ և տերմիչն յայտ է թէ չկամեցեալ թշլ տալ նմա դալ և ի փորձ, զյանցանս եղ ի վերայ նորա, և նա անդէն խոտտուլանցեաւ։

Է. Բոլորայ, գիտութիւն զբից զգազմադօր փրկարար հմայեկ, արգելեալքն և դատապարտեալքն, որք և անուանին գիտութիւն սատարայի, են։

Էս. Սիւայիս, ունելով զայս գիտութիւն՝ կարէ մարդ նիդակաւ կամ վաղակաւորաւ ծակել և հատանել ըստ կամս զմանն մարմնոյ, առանց վէրբ և սպիւս թողոյ. այս գիտութիւն տայ կուլել և զքաջս։

Է. Ռէմի, գիտութիւն աւաղահմայութեան սովաւ ի զրութենէ անկանելոյ քարանց և խնցեմորթաց ի վերայ աւաղոյ, զուշակն զապագայ բաղտ մարդոյ։

Է՞ - Սէր, գիտութիւն փոխելոյ զմարդ ի կեն-
դանիս և յայլ իրս. պարսաւին առաւելապէս բը-
նակիչք Մասկաթոյ հարաւային արեւելեան Արա-
բիոյ, իբրեւ առաջինք և կիրառութք այսպիսի ա-
նարդ գիտութեան, Սորքա թուի թէ փոխանակ
յանձանց ի բաց մերժելոյ զայդ նախատանաց ա-
նուն, ջանան ևս քան զեւ համբաւ հանել ի նմին,
առ ի երկեղուկս արկանել ի դրացիս իւրեանց:
Հարցի ես զայսմանէ ցՄասկաթացի վաճառական
ոմն, որ հաստատելով զլուեալս իմ, սկսաւ պատ-
մել ինձ զհետեւեալդ: Աւաճառական ոմն ի Մաս-
կաթ խոստանայ այրի կնոջ միում ամուսնանալ
ընդ նմա. այլ զկնի զղջացաւ. և առ ի խոյս տալ ի
նմանէ եդ ի մոխի գնալ ի Բասսորայ, ասելով կը-
նոջն թէ երթամ գործով, և յետ այսչափ ժա-
մանակի դարձայց կատարել զխոստումն իմ. իսկ
այրին՝ որ յառաջագոյն զգացեալ էր զառն սիրոյ
նուազումն, ոչ պատրեցաւ ընդ բանս նորա. զի-
տաց զպատճառ մեկնելոյն, և իբր զրաւական
խնդրեաց զքանի մի հերս զլիւոյ նորա. ուրախա-
ցաւ այրն ի միտս իւր, զի զիւրաւ կարաց բաժա-
նել ի նմանէ, ուստի աճապարեալ առ վարսալի-
րայն, պատուիրեաց հատանել զհերս զլիւոյ իւրոյ
և ծրարել ի թղթի. իսկ վարսալիւոյն, հմուտ
ամենայն կախարդական արհեստից քաղաքին, զի-

տաց զվասն էրն և զվնասակարութիւն իրին. և-
հարց ցայրն զպատճառ խնդրելոյ հերաց, և նա
պատմեաց նմա մի առ մի. յայնժամ խորհուրդ
տայ նմա չարկանել ընաւ ի ձեռն կնոջն զհերս
զլիւոյն, այլ հատանել փոքր ինչ ի հերաց սեաւ
այծու և տալ յայտնելով և զպատճառն. զի
թէ ոչ դարձցիս ասէ ի ժամանակակէտն, փոփո-
խութիւն լիցի ընդ այծն, լուեալ զայս առն, արար
ըստ խորհրդոյ նորա և զայծն տարաւ ընդ իւր ի
Բասսորայ. անցին քանի մի շաբաթք ի վերայ
կէտ եղեալ ժամանակի, և ահա ի միում առա-
ւօտու փոխանակ լսելոյ առն զսովորական ձայնն
այծու, լսէ զխանչ անախորժ. և երթեալ տեսանէ
զղլուի կենդանւոյն ի թողնին փոխեալ , , :

Իւլ՝ էր - Ռէշէ, մասն գիտութեանս է՞ - Սէ-
ր: Ի կիր առնուն զխաւորապէս կանայք ի
գերել զմիտս արանց կամ յառնուլ զվրէժ յան-
հաւատարիմն սիրելոյն մահուամբ կամ պլլով
պատուհասիւ: Պատմէին թէ, կին ոմն բարձի թո-
ղի լեալ ի հոմանւոյնն, էառ զօճառ, և ասացեալ ի
վերայ բանս ինչ ընկէց ի ջոհոր, որչափ լուծանէր
օճառն ի ջուրն, և այրն ընդ նմին երթալով եր-
թայր և տկարանայր. մինչև ի սպառնին, սպառե-
ցան և աւուրք կենդանութեան նորա , , :

Իսկ - Էն - Են - Կիս, աստղարաշխական գիտութիւն. յոյժ յարգոյ մինչ ցարդ առ Արարացիս և առ արեւելեանս առհասարակ. նոյն՝ որ ինչ գիտութիւն գուշակելոյ զապագայն երկուց անձանց ըստ նշանակութեան թուոյ օգուցից անուանց իւրաքանչիւրոց. զայս գիտութիւն ծածկեալ պահեն իննամով յոյժ, որում չկարացի բնաւ ես հասու լինել, :

Իսկ - Էն - Գիսիս. տեսի ես զերկուս հեռեւորս այսր գիտութեան. յորոց մին պնդէր, թէ կարող է յօրինել զօսկի. իբրեւ հարցի ցնա զլատձառ աղքատութեանն իւրոյ, կրկնեաց, թէ « քաջք հնազանդին ինձ առնել միայն զայնչափ, որ ինու դառօրեայ պիտոյս իմ. առաւել ինչ ոչ կարեմ, » իսկ միւսն, որ թուէր պարզաօսս ոք, խոստովանեցաւ, թէ « վատնեցի զամենայն ինչս իմ, և մինչեւ ցարդ ընդ վայր էանց ձիւքն անձին իմոյ. թերեւ հասից նպատակի իմոյ, այլ սա ոչ խոստովանէր զօրնութիւն քաջաց ի գործս իւր, »

Բաց յայսմանէ, այս ինքն ի հաւատարմութեանց իշխանութեան գերբնական զօրութեանց ի վերայ մարդկային բազդի և գործոց, հաւատան Արարացիք և ի կորստաբեր ազդեցութիւնս չար աչաց, որ գտանի և յՆերոզայ առաւելսպէս ի հարաւային կողմանս նորա. բայց առաջինքն դի-

տնն ի կիր առնուլ զզանազան եղանակս՝ ի փրկել զանձինս և զընտանիս ի չար աչաց. որպէս կապել զհմայիկ ընդ շղեզս (կոճակ) մանկանց կամ զկապոց ինչ լցեալ սոխով, աղիւ, ևս և հողով փերեզմանի մարգարէին, որ առաւել ըսքանչեւագործ համարի ի նոսա. իսկ ի վերայ դրանց առկախեն սովորաբար զսոխ և զպարկս պաղլեղի, աղի, և ին. Թափառող Արարացիք (Պետէին) (24) առ ի պահպանել զուխտս իւրեանց ի վնասակար աչաց՝ զոր ինչ միանգամ գտանեն ի ճանապարհին արկանեն ի պարանոցս նոցա, որպէս զհին մուճակս, հանդերձս, պայտս և ին. բաց աստի եթէ ոք յԱրարաց կասկած էառ թէ չար ակն հայեցաւ մահանօք ի վերայ իւր կամ որդւոց իւրոց, ի դարձուցանել կամ տկարացուցանել զվնասն, առնու կտոր մի պաղլեղի ըստ մեծութեան ընկուղոյ, արկանէ ի հուր, ասացեալ երիցս զառաջին և զվերջին զլուխ Ղուրանին. իբրեւ պաղլեղն այրեցեալ զառնայ ի փոշի, խառնեալ ընդ կերակուր ինչ տան սեաւ շանն յուտել. այլք փոխանակ պաղլեղի այրեն զմասն ինչ հանգերձի նորա որ անկաւ ընդ ազդեցութեամբ չար աչաց.

(24) Բեդուին (Պետէվի), Թափառական Աբաբ, որ կեն, աւազակութեամբ:

և ասեն երիցս զառաջին զլուխ Ղուրանին. իսկ կանայք նոցա առնուն զթուղթ և ծակեալ զայն ասալաւ, ասեն, «սա է ակն այս ուրուք, որ մախանօք ակնարկեաց յիս. և յորժամ մեկնի ի տանէ նոցա այր դք կամ կին, զորմէ կասկածեն լինել չարակն, բեկանեն զանօթ ինչ կաւ եղէն զինի նորա» :

«Ոչ սակաւ աղղկեցութիւնս ունի ի վերայ կենաց նոցա և երազն 23») եթէ երազեաց որ

(25) Դժբաղդաբար այս ամենայն նախապաշարմունք յնարացեաց անտի ի մեզ արմատ արձակեալ մինչ ցարդ միան անջնչելի: Ո որ անդիտանայ ասել, թէ Եփրատէրաւ ասացեալ երազանն որչափ յարդ և զին գտանէ ի ժողովուրդս մէր. նա թէ առաւել քան զբաղում օգտակար գրեանս. մեռ ի տուն գիւղացի քանանայից և տիրացուաց, ոչ այլ ինչ գիրս գտանես անդանօր, բայց թէ Եփրատէրաւ, և առ դրան նոցա քանի քանի անձինս, զոյգ գուրպոյ կամ հաւ ընդ անթովք եկեալս ի խնդրել զմեկնութիւն երազոյն, և զգուշակութիւն աւուրց, զի յերապի «աւազ ետես», զինչ է արդեօք, — «հալալ ռոճիկ է» . «ի բազանին լուացաւ», — «չարլարանօք ռոճիկ է» . «գոմէշ ետես», — «չա՛ն է և ուրախութիւն», եր վասն, զի գոմէշ է. «գրում եկեր», — «իւրանդութիւն է», և նախիր ետես, — աւազ է» որ յարաբերութեամբ. «վանք և արեղայ ետես» — ներութեան ամբոյն է», եր վասն կամ թէ բարի է, ասէ, արդեօք օրն թէ վատ, «սերմանել տնկել ի ճանապարհ երթալ, հիմն արկանել յաշողեացի, թէ ոչ» . «հի-

ղիշերի և մեկնեցին զայն ի վնաս, թողու զամենայն գործս իւր և դառնայ իսպառ ի խորհրդոցն, չգործել զկամեցեալն՝ թէ և կարէր լինել նմա օրտակար զամենայն աւուրս կենաց. Պատմիչք Արաբաց այսպիսեացս բաղում ունին օրինակս. եթէ որ պատմէ այլում զանուրջս զիշերոյ, որ ունկնդիրն կայ՝ պարտի ասել անշուշտ. «Բէյր ինչալա՛հ», (տացէ տէր զբարին). յորժամ լսթափի որք յաղմկալից տեսլենէ՝ հարկ է նմա երիցս թքանել ընդ ձախն կոյս, և երիցս ասել զառաջին և զվերջին զլուխ Ղուրանին, զի զերծցի ի

աւազն սղանայ թէ ոչ. կորուստն գտանի թէ ոչ, որ ծնանի, հեղ և խոնարհ լինի թէ ոչ. կամ շորհաւոր և պատերազմողն. վայ այնմ իկ, ում պատգամ տուա Դեղդիւսն թէ «օրն լէ բարի», մի դեւեր, մի վաճառեր, մի ի դուրս ելաներ», եր վասն «զի այսօր քաղեաց Նարեկոսեոսօր զառճարն, մոզք այսօր բերին զընծայն, Հերովդէս այսօր խաբեցաւ ի մագուցն» և ըն. և ըն:

Որչափ արդեօք գովութեան արժանաւոր լինէին սրբազան քարոյղիք մեր, եթէ փոխանակ ամենեցուն յայտնի և ի դարաւոր ժամանակաց հետէ կրկնեալ և քրքրեալ նիւթոց, երբեմն ժոռնա առնուին հաճութեամբ զայսպիսեացս աւարկութիւն արարեալ ծանուցանել ողորմելի ժողովրդեանն գտութիւնս և արմատութեանց հանեալ զնախապաշարմունս և աւելորդապատութիւնս, տնկել ի տեղի նոցա յանդատանի մտաց սերմունս առաքինական անգաստրական և հոգեւած խրատուց բարեաց:

մորձանաց: — Առ թափառական բնակիչս Հատրամառուայ հարաւային մասին Արարիոյ գոյ և այս նախապաշարումն, զոր ահաւասիկ ի մէջ բերեմք: Եթէ որ, ասեն, ի մէջ քայլից առնէ զայլ ոք ընկողմանեալ. ոչ միայն զհիւանդութիւնս զոր ունէր, այլ և զոր ունեցոցն է յապայս՝ թափէ ի վերայ նորա: Դէպ եղև երբեմն զի ուղղեցոյցն իմ լուցեալ էր խարոյկս, և թափառական Արարացիք նստէին շուրջ զնոյաւ. ես անտեղեակ անտեղապաշտութեան նոցա՝ քայլս առի գմիով ի նոցանէ առ ի վառել զգլանակ իմ. յարեաւ անդէն յանկարծակի այրն, և սկսաւ հայհոյել զես, նոյնպէս և ուղեկիցն իմ. և ի հարցանել իմ զյանցանս՝ իբրև լուայ թէ վասն անանցելոյ ի նա զնկրկայ և զապաղայ հիւանդութիւնս իմ, առ ի անդորրել զվրդովեալն յանձն առի ընկողմանել ի վերայ գետնոյ և նա ընդ իս գնոյնն արար, որ ինչ յառաջն ես. և ապա սկսաւ ուրախանալ յոյժ, զի ոչ միայն ըստ կարծեաց իւրոց դարձոյց ի գլուխ իմ զցաւս իմ, այլ և զհարսն, զեկեալսն և զգալոցսն: ։

«Ըստ օրինաց Մահմետականաց անմաքուրը, այս ինքն անընդունակք աղօթից համարին՝ որք ունին զբորտութիւն կամ զայլ ախտս այսպիսիս. դարձեալ որք հպեցան ի գէշ անասնոյ և որք ընդ

կանայս անկեան, մինչև առաջինքն չգտցնն զաւորութիւն և վերջինքն չկատարեցնն զօրինասահման լուացումն, չկարեն աղօթս (նամազ) մատուցանել. եթէ ունող զմի ի վերոգրեալ արատոցդ զառաջինն յառաւօտու ողջոյն ետ ումէք, անբաղդութիւն առթեաց նմա. և եթէ եմուտ ի տուն հիւանդի, վատթարագոյն գտանի հիւանդն: ։

«Արարացիք յամենաչնին զիպաց անգամ հանեն մեծ ինչ նախադուշակութիւնս՝ որ ունի միշտ աղգեցութիւն ի վերայ ամենայն ձեռնարկութեանց նոցա. տեսի ես զգունգս թափառական Արարաց (Պէտքէ), որք երթեալ յառաջակել, դարձան յետ քառորդ ժամու, ըստ որում տեսեալ էին օձ սողուն ի ձանապարհին, վատ գուշակ է դարձեալ յորժամ յառաւօտուն մինչև ջրուացումն խորտակի կամ բեկանի ինչ, կամ թէ իսկոյն ընդ արտաքս ելանելն ի տանէ, երևեսցի վայրենի թռչուն 26) . իսկ թէ թռչուն կամ օձ ի

(26) Ի մէջ անուսումն մասին հասարակութեան Ռուսաց, նախապաշարումն ձորորդ իբրաց առիթ տայ կարծել, յորժամ իւրեանն ի տանէ, կամ յերթան զձանապարհայն հանդիպեսցի քաժէք. հոգեւորական, ուստի բազում անգամ պատահի, զի տեսեալ զհոգեւորական թգանեն ի գետին, զի զերծցին ի ձա-

բաց գնան ի ճանապարհէ, բարեկաջող իրաց առիթք վարկանին. ևս և ըստ անհասարութեան մորթոց թիկանց ուղտոց և ոչխարաց հմայեն

խորդութենէ. կամ տեսեալ զի յառաջոյ զայլ, ինքեանք զկալ առնուն, մինչև նա անցցէ. օրէնք տէրութեանն պատժեն զայսպիսիս, ըստ որում մեղանչեն ընդ դէմ պատուոյ այլոց:

Առ մեզ չարագուշակ է, յորժամ ոք մտադրեալ ելանել ի ճանապարհ կամ հեռուն արկանել ի գործ ինչ անգին ինքն կամ այլ ոք փոռգտայ միանգամ, — ճամբեր ասեն, (սաբըր եկաւ). իսկ եթէ երկիցս փոռգտաց, ուրախանան զի յաջողութիւն սպասէ նմա. դարձեալ, եթէ քանի մի վայրկեան անթարթ պաղեցան կային արտեանունք այլաց ուրումն, (սովորական ինչ է մարդոյ որ ի խոհմունս մտաց ընկղմէ) նշան է թէ հիւր գայ, եթէ ի թխելն զհաց, պատառ լսմորոյ թռեաւ ի բաց, հիւր գայ. եթէ կատուն լռանայ թափիւք զերես իւր, հիւր գայ ելն. և ըն:

Որչափ շատ և շատ են այսօրինակ առանդութիւնք և նա՝ խապաշարմունք ի գեղջուկս և ի գաւառարեակ ժողովորդս մեր, (եթէ չտեսնէք և ի քաղաքս). այս և ընդ այն մի երկուսոցի թէ ճիշդ խուզարկութիւնն հարէ նշմարել ի նոստ ոչ սակաւս մնացեալս ի նախնի կուսպաշտական դարուց անտի, յորս օնոտխապաշտութիւնն ի մէն մի դիպաց և քայլից հանէր հետեանս. բայց ափսոս զի ի մեզ ցարդ ոչ ոք փոյթ յանձնի կալաւ հետազոտութեան դոցին յիշատակելոցդ և նմանեաց, որք ի գաւառս գաւառս տոհմազրութեան և բանասիրութեանն. պատի դասին հեռեին ի գլուխ այնք, որ զանձն ի դոցին տայր քննութիւն և ի գիր:

դարձեալ բարի կամ չար հիւանդութեան հետեւումն ։

« Որպէս Լէրագաջիք, նոյնպէս և Արաբացիք՝ նշանաւոր աւուրց տան բարեկաջող կամ վնասաւոր թաղեցութիւն ի վերայ դործոց. միայն վերջինքն ինչ ինչ տարբերութեամբ անբարեբեր համայնիս. կիւրակէ՝ օր մահուան մարգարէին. երկուշաբաթի և Չորեքշաբաթի, յորս չարչարեցան բազումք ի սրբոց նոցա. բայց զիսաւորապէս Հաբաթ օրն և վերջին Չորեքշաբաթն Սաֆեր ամսոյն. ի սոյն աւուրցս են և բարեկաջողք, վասն սահմանեալ դործոց. որպէս Նիւրակէ վասն պրտակաւտարութեան, և Հինգշաբաթի, վասն լծողոյ զարիւն. եթէ տօնախմբութիւն Բայրամին անկանի ի վնասագործիկ աւուրս՝ բարի է յայնժամ օրն. բարի են և առաջին օր ամսոյն որ և իցէ. և Ուրբաթն վերջին, զի նոցին Նիւրակէն է. ուստի և անուանի Էլ-Փատիլ (ընտիր), այլ աւուրք չունին զնշանակութիւն ։ —

Տեսի ի Գորի զԵկեղեցին Հայոց նորահասոյց, ոչ այնչափ շքեղաշէն. յարեմտից էր պատկեր Աստուածամօրն, և քարկոծման սրտոյն Ստեփաննոսի, ոչ ի լծուխ ըստ Յունական ակորժի, այլ ի սպիտակ դէմն նկարեալ. Եկեղեցին չունէր ըզքանդակս և նկարս. էր շինեալ ի քարանց և

յաղիւսոյ, ըստ օրինակի այլոց շինութեանց և եկեղեցեաց Վրաստանի:

Գորի՝ ի լեզու տեղական, նշանակէ լեռն. սա իցէ ձերեւ Քորզենայն Ստրաբոնի: Առ քաղաքան՝ ի վերայ առանձնացեալ բոլորակ բլրոյ միում գտանին աւերակք բերդի. ի ստորոտ լեռինս ընթանայ գետ սրաւաշ. մերձակայ սահմանք բեղմնաւորք են և զարդարուն բուսականօր. աւերեալ ամրոցն ունի զերկուս անցս. մի ի քաղաքին կուսէ՝ ուստի և իս մօտի, միւսն ջրոյ, ուստի տանէ ճանապարհ դաղտնի յառնուլ զջուր. ի վեր անդր երկու որմունք և աշտարակք կանգուն կային, այլքն յաւեր. նկատեն յաւերսն մնացորդք կամարաց, ներքնատանց, ջրհորոց, և արգելարանաց. յերկիւղալից ժամանակս բնակիչք Գորոյ աստ փոխադրէին զինչս իւրեանց. չափք ունէին և սեպհական փոքրիկ տունս, զորս տային ի բնակութիւն այլոց կարի սուղ գնոյ:

Առաջնորդոն զիս ի Գորի տեղացի Հայ ոմն պատմեաց ինձ զՏիտագայ ժողովրդական աւանդութիւնն, ոչ սակաւ հնաբրքերական: Հազար ամօք յառաջ բոլոր երես դաշտիս ծածկեալ էր ջրով մեծատարած լճի միոյ. ի միջի լճին կղզեացեալ կայր այս լեռն, յորոյ վերայ շինեալ է յիշատակեալ ամրոց. գէպ լինի երբեմն թագու-

հոյն (Վրաց) Թամարայ դալ աստանօր ի զբօսանս որսոյ, ունեւոյ ի ձեռին բաղէ ընտիր նմա սիրելի, որ զհետ պնդեալ աղանւոյ չեհաս նմա, այլ անցեալ ընդ լիճն հանդեւ ի վերայ կղզոյն, կամ լաւ ևս ասել ի վերայ լիւրն, դարձ չորարեալ ընդ այնչափ կոշ և աղաղակ թագուհոյն. ուստի խոստանայ թագուհին տալ զկէս թագաւորութեան իւրոյ այնմ որ դարձուցէ զբաղէն, անդէն քաջասիրտ ոմն յաւազանւոյն մտեալ երիվարաւ ընդ լիճն ի լող, եհաս կալաւ զբաղէն. այլ ի դարձին հեղձան ի ծփանս պիաց ջուրց և ինքն, և ձին և բաղէն. յայնժամ հրամայէ թագուհին բանալ անցս և ածել զջուր լճին ի Վուր գետ, իսկ ի վերայ լեռինն կանգնէ զայս ամրոց, ուր անցոյց զմնացուածս կենացն ի տխուր առանձնութեան:

Աւանդութիւնս այս յուշ առնէ զաւանդութիւնս Եւրոպական ընդհանրապէս, այլ ի մասնաւորի զԳերմանականս ժողովեալս եղբարքք Վրիմն — Ժողովրդական աւանդութիւնք և սածք հնազոյն են քան զայժմեան աղբս. պատկանին միայն նախնասէր ազգի, սկզբան նաև մարդկութեան, յորմէ յառաջ եկին որիշ որիշ աղբք և պահպանեցին զայստիկ հարստութիւնս ի գանձարանի յիշողութեան հազարաւոր ամօք.

աւանդութիւնք փոփոխին միայն ըստ անձանց
 և տեղեաց, այլ գլխաւոր մասունքն և բովանդա-
 կութիւն իմաստից կան մնան նոյն: Ինչ վերոթ
 հետի ի հետեւեալ Ձայլ իջեալնէն բոստի ի ձա-
 խակողմն ճանապարհին տեսի մեծազիր աւերակս՝
 մերձ աննշան գեղջ միում: Բարձրաբերձ որմունք
 գրաւեալ ունէին զընդարձակ տարածութիւն:
 Կռուն անկաներ ի հիւսիսակողմն և ի վերայ նո-
 ղաւ աշտարակի ի ներքս աւերակք մանուկ և մե-
 ծաց շինութեանց: պատմեցին ինձ, թէ էր սա
 երբեմն նշանաւոր վանք անուամբ Աանթ վար-
 վազ: (զոր Բլափրոթ անուանէ « Յամթափիսի »
 վանք: այս ինքն վանք երկց գլխոց) ի միջակիտի
 շինութեանցն գտանիւր եկեղեցին անվնաս կա-
 ցեալ բաց ի քանի մի խախտուածոց տանեաց:
 այս եկեղեցի մի է յամենաչքնաղ և հոյակապ
 շինութեանց տէրութեանն Ռուսիոյ արտաքին
 տեսք սորա և ներքին կազմուածն են ըստ Բիւ-
 ղանդեան արտործի: Հորս մեծամեծ սիւնք պահպա-
 նեն զբարձր կամօղիկէն Տրապիզ 27) որ ունի

(27) Տրապիզ, բառ. Գունական, որ ըստ նոցա հնչի Տրա-
 պիդայ, սեղան, կերակուր: յայտնան տեսաւ Տրապիզ կռիւ սե-
 ղանատուն կրօնաւորաց, դարձեալ մասն ժառարկն, յորում յա-
 աջին չորս դարս Բրիտանեայք յետ պատարագի ուսեին զճաշ

զձև քառակուսի, վասն զի զմասն երկայնութեան
 նորա հատեալ ունի բնմն: Եթէ շինուած տա-
 ճարին ամբողջապէս առեալ Բիւղանդեան ճար-
 տարապետական արհեստին դորձ համարեցի,
 դարձեալ ինչ ինչ մասունք նորա առաջի պոննն
 մարդոյ խառնուրդս ճարտարապետութեան Յու-
 նաց, Գովաց, Մալթիտանացոց, Հորս հոյակապ
 սիւնքն են ի ճաշակ Գովաց, կամարքն Բիւղան-
 դեան լուսամուտք քանդակք և նկարք Մալթի-
 տանացոց: ի մէջ կամօղիկէին որպէս ընդհան-
 րապէս ի Յունական եկեղեցիս է տեսանել՝ նրկա-
 րեալ է Փրկչական պատկեր օրհնող աշխարհի:
 Նկարչութիւնն չերևի հնագոյն քան զվերջ ԺԷ:
 դարու, և է դորձ Բտալացի արհեստաւորաց, որք
 պատահմամբ անկան ի Վիրս: այլ եկեղեցին ան-
 շուշտ հնագոյն է, և թուի հիմնարկեալ յայնմ
 ժամանակի յորժամ Վրաստան սերտ յարարե-
 րութիւն ունէր ընդ արևմուտս, դուցէ և ընդ
 Հռովմ: Ես համարիմ նա և թէ այս եկեղեցի
 որպէս և այլք բաղումք որք ի սահմանս տարա-
 ծեալս ընդ մէջ Սեաւ ծովու և Կասպից, են գործք
 վախճանի միջին դարուց, յորս Գնեսացիք իշխե-
 ին արիանց Սեաւ ծովու:

Յայտոսիկ կողմանս առ ճանապարհաւ Տիփսեաց
 և յամենայն ուրեք տեսանին անհամար աւերա-

կըք բերդից, ամրոցաց, մնացորդք պատերազմական, և ըստ պատմականին նշանաւոր ժամանակաց, միջնոցն ի նմա դարուց, ափուէք Կուր գետոյն ըստ յիշատակելոցդ նոյն են որ ինչ ափուէք Բնյն գետոյն. այլ այս ինչ է զանաղանութիւն՝ զի զտեղեացս պատմութիւնն լռէ, չիք հիմնաւոր տեղեկութիւն, կամ թէ մնան տակաւին առանց հետազոտութեանց։

Զուրի կալեալ ի 10-ն Օգոստոսի եկաք ի Մցխէթ, որ էր ի հնումն արքայանիստ քաղաք Վրաց մինչև ց1489 ամի, յորում աթոռ թագաւորութեան փոխադրեցաւ ի Տփլիս, իսկ այժմ աննշան և փոքրիկ աւան, աւերակք եկեղեցեաց ոմանց վկայք են նախկին մեծութեան նորա, ըստ աւանդութեան զայս քաղաք հիմնեաց Սկիթոս որդի Քարթլոսի, թոռնորդին նոյն Մցխէթ անկանի առ Կուր և Արալ գետովք։

Աստ է մայր Եկեղեցին Վրաց, յորում զօծուին ընդունեին կաթողիկոսք նոցա, իսկ ի հնումն թագաւորք. յորոց բազմաց մարմինք ամփոփին ի նմա։ Ի սմին եկեղեցոյ որպէս առանձին սրբութիւն պահպանի մասն հանդերձի Փրկչին *).

(*) Ի վերափոխման մայր Եկեղեցին Մոսկուայի և յեկեղեցւոյն արքունի դրան Պետրբուրգայ գտանին նոյնպէս մասունք

Այս եկեղեցի հիմնաւ որպէս աւանդի ի ժգարու, աւերեալ է ի Լանկութամուրայ, ապա կրկին նորոգեալ ի 1414 ամէ ց1424 ամի, կանաչադոյն քարամբք, մի և նոյն ճարտարապետութեամբ՝ որպէս է եկեղեցին Սանթա-վարմաղայ. շուրջ զնովա գոյ պարիսպ և հնտի տունք բնակարանք քահանայից. որմունք ծածկեալք են միջակարհեստ նկարուք. և որպէս ինձ թուի զօրծք են Եւրոպացի արհեստաւորաց վերջին ժամանակաց. Ռուս ճաշակ զառաջինն մուծաւ ի Վիրս միայն յամի 1750. յորմն տաճարին հաստատեալ կայր բոլորակ քար մի՝ որ ունէր մերձ երկք ոտնաչափ տրամագիծ, ի միջի նորա խաչ մի կորնթարդ քանդակեալ. և աչք արեւելեան եկեղեցւոյ ունին զառանձին ձև ինչ։

Ի թագաւորութենէ Բագրատայ երրորդի՝ որ տիրեաց ոչ միայն Վրաց, այլ և Աբխազաց (1000)՝ սկսանի նշանաւոր ժամանակ պատմութեան Վրաց, որ յամի 1206 յաւուրս թագաւորացն Թամարայ (զոր Վիրք միշտ թագաւոր առնուանեն) առաւել պանծալի հանդիսացաւ. սա է

Փրկչական հանդերձի, զոր Աբրաա Միլզայ արքայ Պարսից ի տիրեն իւր Վրաստանի ընծայեաց կայսերն Ռուսաց Միքայելի Զեռդորեան։

Հեղինակն

դարադուլու ազգային լուսաւորութեան նոցա.
(յամի 1064 զրուածք Պղատոնի և Արիստոտելի
փոխեցան ի լեզու Արայ) զինի յառաջ դայ Աբ-
րաղի ճարտարապետութեան ճնունդ առեալ ի
Բիւղանդիականէն: Մայր Եկեղեցին Մցխեթի կա-
ռուցեալ ի սմին ժամանակի, աւերեալ է ի ԺԵ.
դարու ի Թամարկանայ, և նորոգեալ դարձեալ
լատ առաջնոյ ձևոյն: Ըստ աւանդութեան, այս
Եկեղեցի շինեալ է յառարաշխարհիկ առնէ ու-
մեմէ: Իսկ Եկեղեցին Ստեփաննոսի Քիմիթոսի,
յաշակերտէ նորին, ճարտարապետն տեսեալ զի
աշակերտն գերազանցեաց քան զինքն, հատանէ
գձեռն իւր, միւս ևս աւանդութիւն ուամիկ հա-
սարակութեան ասէ, թէ կաթողիկէայք երկուց
եկեղեցեացդ Մցխեթի և Ստեփաննոսի Քիմիթեայ
միացեալք են ընդ իրեարս անտեսանելի երկաթի
շղթայիւ, յորոյ վերայ սուրբք երկուց եկեղեցեա-
ցըն անցեալ յայց երթան միմեանց: Աւանդի
դարձեալ թէ այսպիսի շղթայ մի միացուցանէ
զվանքն Գերգետայ որ ի վերայ Բիվիշ - մթա
լերին ընդ վրանին Աբրահամու ի վերայ Պաղրեկի,
և ընդ այն միանձունք առնեն ճանապարհորդու-
թիւն:

Ամենայն ումէք բացերև է նմանութիւն սոցա
ընդ Եւրոպական աւանդութեանցն: —

Ի մետասաներորդ ժամուն մուտ կայաք ի Տըր-
խիս (Թիֆլիզ), որ յետ Մցխեթայ մայրաքաղաք
եղև Արայ, իսկ այժմ համօրէն երկրի որ յայն-
կոյս Ազկասու: Թիֆլիզը անուն յառաջ եկեալ
է ի բառէս Ֆիլիս (Филис), դայս անուն էառ այս
քաղաք ի մերձակայ ջերմաջրոց. ըստ որում ար-
մատ բառիս օւլ (Фл) և тепл (Тепл) ի լեզու Արայ
նշանակեն ջերմ. և ի բառէս теплицы (Теплицы) ե-
րեւի յառաջ եկեալ ի լեզու Սլաւոնացոց ա-
նունդ տեպլո (Тепло): Ընչ այս ձայն Լատինականն
իցէ Tepidus (Тепидус): Տիֆլիս՝ յայնմ կուսէ
ուստի է սկիզբն մոից ճանապարհին ի նմա, ե-
րեւի քաղաք Եւրոպական. ուղղածից փողոցք,
միակարգ նորաշէն տունք, ակնախտիղ մըթերա-
նոցք, գրաւաճառանոց, զեղարան, սրճարանք,
արքունի շէնք բազումք, հոյաշէն բնակարան կա-
ռավարչի կողմանցն, զմրեթաօր եկեղեցիք, զա-
նազանատարազ Եւրոպացի զբնտի, որք տեսա-
նին ի փողոցս, և այլ այսպիսիք, ի միտս ացելու
Եւրոպացւոյն զհայրենի երկրին իւրեանց զարթու-
ցանեն յիշատակ, զնմանութիւն նորա բերկով:
Զայս մասն հիմնեցին Ռուսք, իսկ միւս մասն
քաղաքիս Ասիական ճարտարապետութեամբ և
ձևով, ունի կրպակն, երկայն փողոցս, դարձնոցս,
և շուկայս դիւձակաց և կօշկակարաց: — Որպիսի՛

զանազանութիւն յազգս և ի կերպարանս: Աստ
խոնին բազմութիւնք զանազան ազգաց և ամե-
նեքին զգնուէն զանազանս: Թաթարն զիւր զգեստ՝
յորմէ յառաջ եկեալ տեսանի յայտնի տարազն
անուանեալ Լեհացի զգեստ: Նիհարադէմ և թուխ
Պարսիկն զերկայն և զլայնն, արխատիրտ և համար-
ձակ Քիւրդն զլայնագգեստ կարմիր և սպիտակ
Լեզգին և Չերքեզն զիւրեանց, և այսպէս անձնիւր
յիւր տարազ և կերպարան տեսարան կազմեց
զեղեցիկ, այս ինքն է աստ միայն ի հանդէս բն-
րեալ լինին տիպք կերպարանաց և զգեստուց
Ասիոյ և Եւրոպիոյ միանգամայն, զոր անհնար է
գտանել այլուր:

Բնակարան իմ եղև աստ առ Շվարցի գաղ-
թական ոմն Զաւլյաման անուն ի ձախակողմն Կուր
գետոյ: Էր սա այր ընդունակ հանձարեղ, առող-
ջարար, յոյժ տեղեակ բարուց ազգաց և հանգա-
մանաց կողմանցն, ըստ որում անձամբ շրջեալ էր
ի տեղիս բազումս և տեսեալ զամենայն ուստի
ինձ պիտանի ի մասին տեղեկութեանց: Գտան ինձ
և այլ պիտանի ծանօթք ի Տփլիս: Պ. Կոցեբու,
որ քաջաճմուտ դք էր, այլ ոչ սիրէր հաղորդել
այլում զոր զիտէրն: Նահանգապետ Պ. Գուրկո,
այր մեծարոյ է սիրելի, որ ոչ սակաւ տեղեկու-
թիւնս ետ ինձ, և օգնեաց ի բազում դէպս. կօշ-

կակար Պետրոս . . . ուղեցոյցն և թարգմանն իմ
Վիրդենբերգցի, որ ի մանկական հասակի խրում
եթող զհայրենիս և ընդ ազգակցաց իւրոց և հա-
մաշխարհայնոց եկն բնակեցաւ Նախ մերձ յՕտես-
սա, անտի ի գիւղ մի ոչ հետի ի Տփլիսեաց, և
ռանդուն դք գոյով սորա և անհանգիստ բարութ՝
ոչ սիրէր ի միում տեղով կալ ճանապարհու-
ղեալ էր ի համօրէն Ասիա, և ի Պարսս թարգման
կացեալ առ Արթաս Միրզա արքայորդին Պարսից
զամս ութն, և յետ մեռանելոյ նորա զարձ արա-
ղեալ առ հայրենակից Պիտէր դրանի մի լեզուս
Խրոպացւոց և Ասիացւոց: Գերմաներէն, Գաղ-
ղիարէն, Ռուսերէն, Չերքեզարէն, Տաճկերէն,
Հայերէն, Արացերէն, Պարսկերէն, Քիւրդերէն և ըն-
վասն որոյ անապառ գանձ էր վասն իմ: — Զար-
մանալի թափանձիկ և սուր միտս ունէր՝ մինչ զի
յլնթմացս վեց շաբաթուց ուսաւ անթերի զլեզու
մի՝ որում անտեղեակ էր միանգամայն: Ընդ այս-
պիսի հանձարոյ, միացեալ էր և բանաստեղծա-
կանն աշխոյժ. գիտէր զանթիւ աւանդութիւնս,
երգս և վէպս (մասալ, հէքեաթ) ազգաց, որոց ի
տես չոքաւ: ուստի թէ դէպ լինէր մեզ ի միասին
ննջի, երթալ ուրեք, ի տուէ կամ ի գիշերի
զուարճացուցանէր զմեզ թէ և իսկզբանն անդ
դժուարանայր յամօթոյ ստելով, թէ առասպելա-

բանութիւնք և գեղջկական զրոյցք չեն արժան
լսելեաց ուսեալ ճանապարհորդի. այլ իբրեւ յետ մի
քանի աւուրց մտերմացաք, ի միասին ուսուցով, ըմ-
պելով, ննջելով ևն, մերկացաւ ինձ զոր գիտէր:

Ի Տփլիսեաց դէմ՝ եղեալ եկաք ի մերձակայ
գետը մի Գերմանացի գաղթականաց, ուր տեսաք
զմեծահոգեակ Գերմանացի բնակոյցն Դոկտոր Մո-
րիկ Վաքսեր, զբաղեալ ի կարգաւորել զՆաղդիտա-
կան և զհազրուագիւտ իրս երկրին. զորս ժողո-
վեալ էր ի ճանապարհորդութեան իւրում: Սա
արդ աւարտեալ զուղեորութիւնն դառնայ յԵւ-
րոպա յերևան հասնել զվաստակս իւր զպտուղս
հետազօտութեանցն:

ԳԼԽ Բ.

Հաղթականք Դերմանացւոց. — Պատմող գաղթիւն. — Յառա-
ջադիմութիւն նոցա. — Մտան սոցա դեռ ի մտի գեալ յերուսա-
ղէմ. — Թէ ազդեցութիւն ունին սորա ի բնակիչս շրջակայից
Տփլիսոյ. — Արովեան. — Զու տանց Տփլիսոյ. — Բնաւորութիւն
և տարազ զգետու բնակչաց. — Ընդունելութիւն կուսակալին
կովկասու. — Դեպքան զարսից. — Ապագայ կովկասու Թորայալու.
— Բէլ Ենդղիացի. — Արսէն աւագակ. — Աղետականք Վրաց.
— Բազրատունիք և ժողովեանք. — Աւանդութիւնն զՍ. Գրիգորէ.
— Աւստատեղին Մարկոպի. — Նախաձեռնիկ յուխտատեղւոյն. —
Էսնաֆ Տփլիսոյ:

Որպէս լուայ, գաղթականք Գերմանացւոց
յայնկոյս կովկասու են ըստ մեծի մասին Շվարք
Վիրգենբերգիք, որք կրօնական անբաւականու-
թեան առթիւ թողին զՀին Հայրենիս իւրեանց
յամի 1818. վասն զի ի սմին ժամանակի ընդ
այլ և այլ փոփոխութեանց մուծան ի նոսա և
նոր երգք եկեղեցականք, համարեալք առ շինա-
կանս ընդ դէմ վարդապետութեան հաւատոյ իւր-
եանց. ուստի չկամելով թողուլ ի ձեռանէ զՀին-
սին, զմխիթարութիւնս հարց նոցին, յանձն ա-
ռին գաղթել: Տէրութիւնն Ռուսիոյ ետ նոցա
բնակութիւն մերձ յՕտեսայ, այլ անդանօր չկա-
րացեալ նոցա կեալ լաւապէս, խնդրեցին և փո-
խադրեցան մեծաւ մասամբ ի կովկասեան սահ-
մանս. ուր իսկզբանն մեծամեծ ննջութիւնք եկին
ի վերայ հիւանդութիւնք, մահ խաշանց, նուա-

զու թիւն բերող երկրին, հետեանք անգիտանալոյ զբնութիւնն և զեղանակ (կլիմայ) տեղւոյն, բայց զկնի յաղթեցին այսմ ամենայնի. բազումք ի նոցանէ փարթամացան ընչիւք և մեծ մասն այժմ գտանի ի բարւոյ վիճակի: —

Սոքա հպատակեն Աւետարանական հոգեւոր տեսչութեան (28), և տէրութիւնն Ռուսիոյ չլինի միջամուխ յեկեղեցական գործս նոցա. պահպանեն զսիրեցեալ երգս իւրեանց՝ զառաջնսն, ինքեանք ընտրեն զքահանայս, զորս յառաջագոյն զգուշութեամբ պատրաստեն յուսմունս և ի պահ-
ժանաւորն ընդունելութիւն հովուական աստի-
ճանի (29), բայց տես Կու, զի վարձեալ արմատա-
յեալ հոգի կրօնական հերձման (30) և աստանօր նորանք օտար արձակէ:

(28) Консисторія, և ասինարէն Consistorium. ի բառս consistere, ժողովել է խորհուրդ կամ ի խորհրդակցութիւն. աստի բառիս քանիստորիս իմացեալ լինի նոցեւոր կամ աստի խորհրդական Սահակ, որ լինին եկեղեցական գործք, խորհրդով բազմաց:

(29) Երանի Թէ և ի մերում աշխարհի տեսանէաք զայս նախադրոյ. հոգաբարձութիւն:

(30) Сепаратизмъ, հերձումն, տարաձայնութիւն:

Չգտցումն կրօնական հարստահարութեան, զոր բերին սոքա ի հայրենի երկրէն իւրեանց, աստ փոխեցաւ ի զաղափար. այն է՝ քաջ հասու եղեն թէ ճշմարիտ հաւատն ամենայն ուրեք անկեալ է և պարտի անկանիլ ի բովս փորձանաց թշնամոյն մարդկային օեռի. ծանեան թէ յայսմ ժամանակի մնայ միայն փոքրամիտ հօտ ճշմարիտ հաւատա-
յեկոյ, և լստ նախանցեկոյ գուշակութեանց մար-
դիկ պարտին ակն ունիլ զպստեան Մեսիայի և հազարամեայ թագաւորութեանն. ուստի հարկ ի վերոյ կայ ճշմարիտ հաւատացեկոցն պատրաստ գտանիլ, յանձին կրկով զմաքրութիւն և զպար-
զութիւն նախնադարեան քրիստոնէութեանն՝ որ է հրաժարիլն յամենայն բնոյց և ստացուա-
ծոց, միայն զտօրեայ պարէնս հայթայթեալ, և անցուցանելն զամենայն ժամանակս պարա-
ւոյ յազօմս և ի պահս մերժելով զզեղ-
խութիւն բնաւին: Չայս զաղափար արծարծեցին առաւել քան զառաւել հրատարակեալն ի Վեր-
ջինեւրդ զիրք Միքայէլի Հանոյ, և նշանաւոր աշ-
խատութիւն Իւնդա-Հախիլիզայ. ուստի բաժանե-
ցան յերկուս մասուս. մասն՝ որ առաւել խոս-
տամբն էր, և զվախճան աշխարհի դէնք լինել ի նախն աշնան, պահանջէր իսպառ զժողովալութիւն
յամանութեան, և ոչ ասնէր բնաւ բացառու-

Թեան նոր ամուսնութեան իրիք. իսկ միւս մասն
ոչ ընդունէր զայնչափ մտաւհաս վախճան աշ-
խարհի, վասն որոյ և ոչ այնչափ խիստ ըստ ա-
ռաջնոյն. բայց երկոքին ևս կամէին թողուլ զինչս
խրեանց զատեանցս, երթալ յԵրուսաղէմ և տե-
սանել թէ զինչ լինիցի առաջնորդ նոցա, (ա-
ռաւելապէս խտտակեաց մասին) եր յիսնամեայ
կին ոմն ի նոսա իբրեւ խրատատու և զխաւոր:
Սա՛ որպէս հաստատէին՝ անթերի գիտէր ի բերան
զԱստուածաշունչ զիրս. ուստի յամենայն ի խօսս
բերէր զվկայութիւնս և ճարտար բանիւք իւրովք
այնչափ ազդէր յամենեւին՝ մինչ զի սկսան վա-
ճառել զտունս և զանդս խրեանց, բաշխել ալոց
զինչս, և հաւարակաց զրել ի միջի զպիտոյս կե-
նաց. և կինն յուսադրէր զամենեւին և ասէր, թէ ի
նշանակեալ առեւրն առաջնորդեսցէ ածցէ զնոսա
յԵրուսաղէմ ընդ նոյն ուղղութեամբ երկնից, ընդ
որով նայն անկանիւ: —

Եւ իրազեկ լեալ տէրութիւնն արգել զնոսա
ի ճանապարհէ, և պատուիրեաց զի փոխանակ
բազմութեամբ գաղթելոյ, առաքեսցն նախ պատ-
գամաւորս ի Տաճկաստան խնդրել զհրաման յինք-
նակալէն Տաճկաց վասն անցանելոյ յերկիր նորա
և ապա թոյլ տացի նոցա երթալ. ըսի այս հա-
ւանեալ ոմանց ընտրեցին, արս երբս և առաքեցին

ի Ս. Պօլիս. իսկ այլք՝ զոգջիր համօրէն բազմու-
թիւնն ըստ թուոյ յիսնից զերգաստանաց թեալ-
բութեամբ պառաւ կնոջն պնդէին՝ թէ ոչ կամիմք
զնել զյոյս մեր ի մարդկային իմաստութիւն և ի
իննամն, այլ ի նախասահմանութիւն Աստուածա-
յին, յազգումն և ի բարաւ խղճի, որ խօսի ի
խորոց սրտի. Իբրեւ ամենայն ջան ի համոզել զնո-
սա ընդ վայր էանց, Պ. Ս. իշխանաւորն տեղւոյն
ընկալաւ պատուէր հրամանի բուն զօրութեամբ
պահպանելոյ զնոսա, ազդ լինի նմա թէ պատգա-
մաւորքն զալոց են յայս ինչ օր, և նա երթեալ
հասանէր ի մէջ զիշերի և ունէր պահակօք զան-
ցլս ընդ որ անցանելոց էին, և ինքն ի քուն մը-
տանէ. նոր տիւն զգիշերն մերժէր, և ահա լսելի
լինին ձայնք երգոց եկեղեցականաց. Պ. Ս. ընթա-
նայ և տեսանէ զբազմութիւնն յերկուս կարգս
բաժանեալ և առաջի նոցա յիշատակեալ կինն,
սկսանի խօսել ընդ նմա և նա ոչ առնէ պա-
տասխանի. ապա ըմբռնէ զկինն և անդէն զկայ
առնուն ամենեքեան. լսեն երգք, կինն անկանի ի
ծունկս, և ամենեքին նոյն օրինակաւ. յետ սա-
կաւուց յարուցեալ սկսանի ասել բանս ինչ ի
Ս. Իրոց՝ որք հրամայեն հպատակ կալ տէրանց
մարմնաւորաց, և յանձն առնու երթալ կալ ի
տուն և սպասել վախճանի իրացն. չէ հասեալ

կէն պատգամաւորքն՝ թողի մեկնեցայ ի նոցա-
նէ:

Բայց պարտ է ասել թէ՝ զաղթականք Գերմա-
նացւոց ի սահմանս Տփլիսոյ ծաղկեալ են յոյժ,
ուստի և պիտանիք բնակչացն Տփլիսոյ, որք
զնչրոպական վարեն կենցաղ. պիտանիք և զօ-
րացն Ռուսաց, աստիճանաւորաց և պաշտօնակա-
լաց, ի ձեռս նոցա է ամենայն այգեգործութիւն և
պարտիզականութիւն. սերմանեն և պատրաստեն
զիտաւարտ (բանջար) և աճեցուցանեն զթռչունս
պիտանիս ի սնունդ: Վիրք ծոյլք են և անբնդու-
նակք աշխատութեան, սիրեն զօ. զգետնախնձոր
(կարտօֆիլ), զնեն կամ խնդրեն կամ գողանան ի
Գերմանացւոց, և մինչ ցարդ ոչ խորհին թէ և
խնքեանք կարող են սերմանել և ունել, եթէ
յանձն առցեն. առ որ զհետ դայ ասել. թէ և որ-
չափ ծաղկեալ են զաղթականք Գերմանացւոց,
դարձեալ օգուտս յոյժ սակաւ բերեն շրջակայ
ազգացն Վրաց և Թաթարաց. վասն զի Վիրք
անհոգք են և ծոյլք և Թաթարք իրրե Մահմե-
տականք խորչին ի նոցանէ: Երանի թէ զաղթա-
կանութիւնս այս ի Հայաստան կալեալ էր բնա-
կեաղ, ըստ որում Հայք աշխատաւորք են յոյժ,
սրամիտք և եռանդունք. այդ հաւատացեալս եմ
թէ Եւրոպական լուսաւորութիւնն փութով ու-

նէր տարածել ի նոսա և աշխարհն ուռճանայր
անթիւ բարութեամբս: —

Աղբիւրք փարթամութեան Վրաց են անասնո-
ղէնք. բայց սորա ջանան ընդհանրապէս բազմա-
ցուցանել զոչխարս և զխոզս, զի և զլիւսաւոր կե-
րակուր նոցա է միս խողի և ոչխարի, հարցումն
է, զիարդ Վիրք կարացին հաստատուն պահ-
պանել զքրիստոնէութիւնն և չանկանիլ ի Մահ-
մետականութիւն, մինչդեռ նոցին թագաւորք իսկ
ի պահպանել զթագ պիտոյ իւրեանց առաջի Պար-
սից Մահմետականս անուանէին զինքեանս, և ե-
կեղեցին նոցա այնչափ հարուածոց և նեղութեանց
ենթարկեցաւ, մի ի հեղինակաց դնէ թէ այնու
միայն, զի նորա Հիւրացին հրաժարիլ յերկուց
զլիւսաւոր բերոց երկրին, ի գինոյն և ի խորհունոյ:
Հիւսականք Վրաց ուստն զհաց երիցս անգամ
յաւուրն, յառաւօտու, ի կէս աւուր, և յերեկո-
յի. յառաջին երկու նուագս կերակուրք նոցա
լինին ըստ մեծի մասին սառն իրք. որպէս հաց,
սոխ, բանջար և լի. (յաւուրս պահոց), կամ կաթն
մածուն, պանիր, և լի. (յուտեաց աւուրս). իսկ
յերեկոյի ջրմ:

Եւաւուրս մեր էր աստ ի Տփլիսիս Արտիկան *).

(*) Յաւիճ զի այնն այս պատմական անայտ եղև. այն է
յաւուր միւսմ ելեալ ի տանէ, այլ ոչ դարձաւ յետս. ընդ վայր

ընդ որում ծանօթացաք. զնմանէ յիշատակերոց
եմք յաճախ ի բանս մեր ի ստորեւ. ըստ որում
նա հաղորդեաց մեզ զամենայն տեղեկութիւնս
զհամասեմիցն իւրոց: — Սա զճարուան առեւու ի
մեծարոյ տոհմէ, պիտաւորի Հայարնակ աւանի
միջոյ. նուիրեալ էր սորա զանձն ի կրօնաւորու-
թիւն և զգրութեան ունէր կոչումն ի մեծահար-
չակ վանս Էջմիածնի: Երբեք Պարոտ ճանա-
պարհորդեալ ի կողմանս յայնոսիկ երթալ ե-
լանել ի գլուխ Մասեաց, յայց ել վանից Էջ-
միածնի և ցանկացեալ ունել զոր ի Հմուտ տե-
ղացոցն ուղկից ինքեան, եղիտ զերիտասարդն
Արտիան յարմար պահանջման իւրոյ, և ընդ նմա
ուշեօրեցաւ: Տեսեալ զմեծահանձար տաղանդ
նորա տարաւ զնա ընդ իւր ի Գորպատ և ետ ի
համալսարանն տեղւոյն. ուր կացեալ զամս չորս,
վարժեցաւ բարեգրապէս յուսմունս համալսարա-
նին՝ մինչ զի յորժամ խօսէր և զրէր ի լեզու
Գերմանական՝ ոչ որ կարէր որոշել զնա ի Գեր-
մանացւոց. կին էաւ Գերմանուհի և յամենայն
կառավարութիւնս տան նորա Գերմանական տե-
սանիւր եղանակ և ճաշակ 31):

անցին ամենայն լանջ և հետադառութիւնք խնդրողաց զնա
Խուս Թարգ:

(31) Զպատմութիւն ուսումնական և անմահունս առնա
ղնէ ի ճանապարհորդութեան իւրում և Պ. Մարիկ Վազեմէ

Բնակիչք Տիխիսոյ լաց ի Ռուսաց և Գերմա-
նացւոց (արհեստաւորաց, գործաւորաց, վաճա-
ռականաց) են պիտաւորաբար երեքին ազգք. Վիրք,
Թաթարք և Հայք. Թաթարք (Թուրք) արհես-
տաւորք են, զարրինք, համետաղործք և ին. Հայք
ղրելիք առհասարակ վաճառականք են. առ Վիրք
աղնուականք լացումք են. լաց ի սոցանէ գտա-
նին և Անդղիացիք, Գաղղիացիք, Պարսիկք, Տա-
ճիկք, Թաթարք, Բիրդք, Ազրեկք և այլ ամե-
նայն ցեղք Վովկասու, որչափ պլապաւան ազգք
են աստանօր, ունին ամենեկին զհոգեւոր տեսուչս
իւրեանց:

• • • • • Ուրաց ասոնցմէ վար չի մնար նաև Պ. Արտի-
անին հետ ըրած ճանապարհութիւնս, որն որ ազգաւ Հայ է և
կրթութիւնը ի վիշտով Գերմանացիներուն մէջ ընդունած է:
Աս ճարգուս պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է. Պ. Ա-
րտիան ի վերածնի վանքի տիրացունքն մէկն էր, և քա-
նանայական վիճակի որոշուած էր. Տարագոտեան համալսարանի
վարժապետ Պ. Բարդը իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեան
մէջ ի վերածնի վանքն տեսնելու երթալով, Արտիան պատմա-
եալը միայն գտնուեցաւ. վանքի մէջ որ Խուսերէն կիսօտը-
րաւոր կաթուղիկսան ազաւեց որ աս երեւոտաւոր սարկա-
ւաղն իրեն ճամբորդութեան ընկեր ըլլայ. Արտիան իրեն Տար-
ագոտեան վարժապետին աղաչանացը զիջաւ. աս երկու ուղե-
կիցները եղբոր պէս իրարու հետ կապուեցան. ամեն դժուար
բաժնեանց և շտանդաններու մէջ իրարմէ չէին բաժանուիր. ք-

Մեր ի տես նորք և բնակարանաց ազգացդ յիշատակելոց. Թաթարք չընկալան զմեզ ի տունս իւրեանց. զՀայոց շուկայս և Հիւրանոցս և եթ տեսաք, իսկ Աւիրք ստորին աստիճանի յակամայս թողուն մեզ մուտ գործել ի խրճիթս իւրեանց, որք յոյժ տգեղատեսք են. ի միջի ունին գիրքիկ վառարան, ի վերայ նորա խմաւոր բերանն առ ի արձակել զծուխ. ի մի կողմն պահարան անկողնոց, իսկ ի միւսն արկղ Հացի և այլոց պահարաց. միայն գտանին առ սոսա զեղեցկաձև օրորոցք մանկանց. յառաւօտու, յերեկոյնի Աւիրք և զխաւորապէս կանայք նոցա զըօսնուն ի վերայ Հարթ տանեաց կամ պատշգամբաց:

սա կերպով ստացած բարեկամութիւնը մինչև Բարոտին մահը տևեց. Պ. Արզիւհան Բարոտին զիտութիւնը տեսնելով, ինք ալ զիտութեան եռանդը մը ստացաւ, ու անոր աստ կազմէր, որ զինքը Դոնդաւտ խրկելու միջոց մը գտնէր. որպէս զի հոն տեղաց Նամաշարանին մէջ ուսում և զիտութիւն սովորի և կրթւի. ինչ և ինչ Բարոտին ձեռք բռնելովը բաղձաւորին հասաւ. Բուսի կառավարութիւնը օգնութիւն ընելով Պ. Արզիւհանը Գորպատի համալսարանը մտաւ. ուր վեց տարի ուսում սորվելէն ետքը, իր հայրենիքը դարձաւ. ու իր հայրենակեցները զարգացնելու մեծ եռանդը ունէր. աւելց մէկ դպրոց մը հաստատել, որուն վախճանն ան պիտոր ըլլար, որ դամիկ մօզալիզեան դպրոցներուն վարպետներ հանէ, ու սա միջոցը ապահով կերպ մը կկարծէր իր ազգին յառաջագնացութեանը

Հիտլիէ (ասպետ) Գամրա հատ. Բ. Կրիս 186 պոսորինակ նկարագիր տայ արտաքին կերպարանաց և բնաւորութեան Արաց. Աւիրք են բոլոր՝ րահասակք, քաջամանայք, և արծառունքն. աչս ունին սեւաւ և վայելչահայեացս. բնութիւնն ծընանի զսոսա քաջակորով զինուորս, ժիր հծեւ լազորս, այլ առաւել ընդունակք և վարժակք են ի կողմնակի կամ ի մասնաւոր պատերազմունսքան ի մեծս և կանոնաւորս. քաջք են սորս, այլ զաժանք, հիւրասէրք՝ յայց լուսէրք. մտացիք, այլ անուսք. իսկ զեղեցկութիւն սոցա յայտնի է համօրէն աշխարհի, և

ու կրթութեանը. բոց տեսնելով որ անկայ յառաջ պիտոր չեւթայ, Պ. Արզիւհան Եփեանի մէջ քահանայապետ տոց վարժապետ դրուիլ ուղեց, սա ալ շատ ընդդիմութիւն կրեց. ողովնեան վանքին կղերը Պ. Արզիւհանին բողբոսկան Գերմանացեաց մէջ ընդունած կրթութեանն ու զիտութեանն վերայ կտակած ունէր. ասոր համար Պ. Արզիւհան ելաւ Թիֆլիզ քեաց. հոն զպրոց մը հաստատեց, ու հանտեղաց յառաջուն գանդաձ գպրոցն ալ անոր հետ միացուց. սա դպրոցը շատ անգամ գացի. ու Հայ դպրոցի յառաջագնացութեանը վրայ շատ զարմացայ. ասանկորս տարւան աղէք կը կարգան ու կզրն, Հայերէն, Արացերէն, Թաթարերէն, Գերմաներէն ու Դաղդիերէն: Տես շանապարհօրհօթիւնի Հայ. Պ. Վաղնիքի, Քարգ. Հ. Փ. Ճ. 1851, Կրեւ տաւիլի:

Դէպ իղև ինձ մտանել երկունն ի կրպակ Հայ առն ուրումն, գնել զմանրամասն իրս. և խորամանկ Հայն ջանայր խաբել զիս. Հայք բնակիչք Տիփսիսոյ առաւել են քան զայլս, այն է հասանն 910 000: Սորա գործունեայք են, աշխատասէրք, և հանճարաւորք փոքր առ փոքր գնելովն, ի վարձու և յաւանդ առնելովն զկալուածս և զինչս Վրաց, ինքեանց սնոյհականեն. ուստի և Վիրք ատեն զնոսա. բայց Հայք գոգջիր խաբերայք են առհասարակ (32). միայն զոգլութիւն սակաւ երբեք տեսնի ի նոսա: Վիրք համարին ազնուարարոյք. սակայն հասարակ ժողովուրդ

(32) Ուստի արդեօք առեալ արգոյ հեղինակն խաբերայս անուանէ զՀայս, չէ յայտ. զի բաց աստի չիք տեսնել ի բոգմեղակ ճանապարհորդութեան նորա այսպիսի խոստ, բաց է խոստովանելոյ միշտ գմեճամեծ արժանաւորութիւնս և ագնեւորին գնն նոցա. զայս եւս չղնէ, ինքն արդեօք խաբերայ անուիդ կնքէ նոցա, յիւրոց համոզմանց, եթէ յայլոց լսելով. թէև որդեա փոքր ինչ ի վեր անդր եցոյց, ի մտանել ի կրպակ Հայ մանրամասն ուրումն, ջանացեալ է խաբել զնա, բայց անհաւատալի է կարծել թէ ուսեալ այցելուն զայս միայն հիմն առեալ ասիցն.

այս ինչ ոք ջանայր խաբել զիս.

այս ինչ ոք Հայ էր.

ապա ուրեմն Հայք խաբերայք են:

նոցա զողանայ զմեղր և զմեղու, չգրեալ զայն ի մեղս. իսկ Թաթարք նշանաւորք են ի գորութիւնն, մանաւանդ անասնոց: Սորա չսիրեն ընդ երկար աշխատել. պարսպեն երկրագործութեամբ միայն առ հարկի հայթայթելոյ զպարէնն. յարգելի է առ նոսա խաշնարածութիւն և լծափառական կենցաղավարութիւն, և եթէ չունիցին սեպհական խաշինս՝ վարձու ծառայեն այլոց ի գործ հովուութեան. չափաւորք են ի կերակուրս, այլ սիրեն յոյժ զմիս ձիոյ:

Աթէ ինքեան բարեմիտ եւրոպացոյն չէր յայտ, թէ ամենայն ազգ պարունակէ յինքեան զայնպիսի անհատս, որ բացառութիւնք համարին յրեզմանոյ, մանաւանդ ուղտ (և նոյնն Ռուս ամէ ոչ համարութիւնն բազում անգամ արկունէ զնոսա ի խաբերայութիւնս) հանգիպեալ են զժաղդարար աղբատ և ուսմիկ անձանց. յարս սովորական է առ յարկի հայթայթելոյ զպարունտին ծաք, ստել, չողոցորթել. ելնս Աթէ պակասին այսպիսիք առ Վերմանացիս, պակասն այսպիսիք առ Ռուսս, առ Վիրս և առ այլք. և զարձեալ է թէ անուրանալի ճշմարտութիւն է թէ ամենայն խաբէ մտանեն ի միտս մարդոյ յանուամբութիւնէ. և յայտ՝ քան զմեղ լուսադոյն համոզեալ է Եւրոպա, և միթէ Հակահայտաւորն, լուսաւորեալ Եւրոպացին տկարանայր զլսել և չկարել ի դեպս դէպս պատահեալ օին խաբէութիւն անուամբութեան նոցին գրել արդիւն, և ոչ ի քանի մի զարտադրութեանց զամբողջութիւն ազգին ի պարտաւան առնուլ և խաբերայս ա-

Պ. Զարցման պատմեաց ինձ թէ, զամս 25
յառաջ քան զայս, երբ միայն միահարկ տունք
գտանէին ի Տփլիս Եւրոպական ճարտարապե-
տութեամբ շինեալք, և այնք արքունականք. և
նահանգապետին, ք. վերադառնալ ամբողջին, ք. զա-
տարանն. այլ ամենայն շինումք յայնժամ
գողցես չունէին մինչև անգամ զապակէաւոր տ-
նավառս. այլ ի ձմրան ծնիւթին զնոսա թըղ-
թովք տամկացելովք ի ձիւթոյ, իսկ յամրան բաց
էին միանգամայն կրպակք, և մեկնանոցք վա-
ճառականաց համօրէն միայարկք: Տարազ Վրա-

նաւանէ: Աստի ևս համարեալ եմ թէ որոցայ հեղինակն ք
յիջնէնէ համարեալս այլ ի բանից արեալ կարգէ նախածող
միտ և չարթիւնն գտալոց անոց, կրօնական առեւթիւն
առթիւ իսկէ և արհամարման տածողաց առ ողգս մեր- բն-
որոց ծանօթս տնեալ իցէ հեղինակին, և բանից նոցա հաւա-
ռացեալ պարզմանութեամբ, գտալոց անեմ որք սովոր են և
չափանէ պայտիս աղտելի մականութիւն բարեւ և պարտաւ-
ղալք մի ազնւարին: որ հաղարաւոր երկնաձիւ պարզեալ
միտար և բարոյական կարգութեանց վերաբայն է քան զին-
քնանս, այլ այդ արտասուելի վիճակ էհաւ նմա. զի . . .
այս քէ ոչ արդայ հեղինակն ոչ ընդ Հայս վառ-
եաց երկար կենցաղ և ոչ ընդ Վերս, զի է զի ի վեր անդ-
զվերս աղնաւարտոյս անուանէ, և զՀայս խորեայտ, երբ
քննեաց, ստուգեաց կամ զիջիմ էպա. նոցայն աղնաւարեանց
և մերայս խորեալթեան:

ցի զգեստուն էր յայնժամ սովորականն յամե-
նայն ընակիւս Տփլիսաց 55). կանայք սկիզբն ա-
րարին մուծանել ինչ ինչ փոփոխութիւնս ի
ձեւ զղկտուց. վատարարոյքն ի կիր առին զԵւ-
րոպական սպիտակ սունապան և օղիս, մինչ Վր-
րացի ձեւն թոյլատրէր միայն զղնեւ մաշկեղէն
մուծակ և յեւանեղն ի տանէ բարձրակրունկն
սօլեր. ի սկզբանն մատամբ ցուցանէին զնորա-
ձեւն, իսկ այժմ գրեթէ ամենեւին զնոյն ունին
ձեւ. զարմնք զի աստ յոտից սկանի փոփոխու-
թիւնն հանդերձից, իսկ ի Գերմանիա ի զխոյն:

Գտանի այժմ ի Տփլիս և վարժարան օրիոր-
դաց, ուր աղջկունք Վրաց խօսին ի լեզու Գաղ-
ղկարէն, և ընթեղնուն զվիպասանութիւն Բայլ-
գակայ. բազում անգամ չորայ և ի վաճառանոցս
քաղաքին, որ հետարբերական է յոյժ օտարին.
ի կիրակեի բրիտանեայք փակեն զշուկայս,
միայն Մահմետականք գտանին վաճառողք, սա-
կայն անդ հաւաքին և պարտաւալքն ի գործոց.
աստ է տեսանել խումբ մի արանց խոնկալ կու-
տակեալ յայսմ վայրի, և ի նոսա երգիչք (ա-
շուղք), յորոց մին զերգս երգէ Պարսից, Թուր-

(33) Յոյս է թէ և ոչ ի Մահմետականս որք խանս միջո-
տուէ ի Բրիտանիոյն ի հանդերձս և յայլ երգ:

քաց և Վրաց. և այլք զաշնաւորեն զնուաղա-
րանս հղանակի ձայնի նորա. և են երգքս սովո-
րաբար կամ սիրոյ, կամ զիւցաղանցն անցելոց
ժամանակաց. խումբ մի յայլում տեղւոյ, և ի
նոսա մէջ՝ որ պատմէ վէպս (Հէքեաթ, մաստլ)
և առասպելեալ աւանդութիւնս:

Լուսք աստանօր և զանժամանակ ամուսնու-
թիւնէ. օրիորդ տանամեայ տուեալ լինի տուն.
սովորութիւնս այս մնացեալ է ի ժամանակաց
անտի, յորժամ աղլիւնք Վրաց վաճառեալ
լինէին ի կանանիս Մաշմէտականաց, և թաղա-
ւորք նոցա յափշտակեալ զդատնոս հպատակաց
իւրեանց վաճառէին ի շահ անձանց. իսկ ծնողք
առ ի պահպանել զդստնոս իւրեանց ջանային
վաղագոյն ամուսնացուցանել ընդ առն. թէ և
այժմ օրէնք Ռուսաց արգելուն զամուսնութիւնն
մինչև ցվեշտասանամեայ հասակ (54) սակայն չէ

(34) Արգելուլ զամուսնութիւն մինչև ցվեշտասանամեայ
հասակ օրինադրեալ է վասն Ռուսաստանեայց. իսկ Կովկասու,
ցորեքտասանամեայ հասակ. զի ընթմ կլիմայ տեղւոյս, վաղա-
քոյն յարունս հոնէ զընակիչ քան զհիւսիսորնակս. հերթս
շնորհալի սուրբ Հայրապետն մեր կանոնադրէ չամուսնացու-
ցանել զերկոտասանամեայ հասակ դստերն, և չորեքտասանա-
մեայ ուսուրն, անկատարք են երկօրին հասակք եւ յամուս-
նութեան. ըսոյ երևի զի ի ժամանակակից հանդամանաց սորի-

զիւրին եղծանել սովորութիւն ինչ. յանժամա-
նակ ամուսնութիւնէն է զի յայտոսիկ կողմանս
պատճառի արտաքոյ կարգի մահ նորահաս կա-
նանց (55):

Ի 16-է Օգոստոսի ներկայացոյ ընդհանուր
հրամանատարին Կովկասու զննելալ նկղգար-
տայ, ընդհանուր հրամանատար Կովկասու է փո-
խարքայ, և ընդունի մեծ պատիւ ի գրացի ազ-
գաց Ասիոյ, ամենայն կուսակալ՝ որ նոր ի պաշ-
տօն մուտ գործէ՝ առաքէ դեսպանս ի Թէհրան
յայտ առնել Ա. Շահին զպաշտօնն իւր. և
նորին Ա. Շահ. առաքէ նմա անպապաղ զիւր գես-
պան ի շնորհաւորել զիւր կոչումն, ի մատուցա-
նել զողջոյն սիրոյ և զչքանչան իւրոյ տէրութեան-
նրն զառիւծուն և զարկագիւնն. ըստ ասացելոցս

պեալ էր սուրբ Հայրապետն Թալաթեալ վաղաքոյն ամուսնու-
թեան. որոյ արգելումն գուցէ ոչ բարեպ. հետեանս բերէր
յայնժամ ի ժողովրդականս:

(35) Վնասակար այս սովորութիւն տարածմամբ ամուսնութեան
արժատացեալ մնայ է մեր ժողովուրդս վիճակացն Ղարապա-
ղու. Սիւնեանց և հին հախիւնեանի, յանհոգութենէ թալ. և
զանազ վիճակաւորաց. մեք ինքնին տեսաք երկիցս և երկցս
ի հարմութիւն անեալ ուխտեալ և ինամեայ աղլիւնս.
Հիւսիսին ինչ է արդեօք զառաջ առնուլ այսօրինակ անկար-
գութեանց:

ի սմին ժամանակի էր ի Տիփիս գեսպանն Պարսից եկեալ ի շնորհաւորութիւն պաշտօնի զննելու — ասորեաւա Ներկարդայ, իսկ ընդունելութիւն նորա որոշեալ էր ընել ի միում աւուր այն է ի 17 օգոստոսի. հրաւիրեաց և զիս կուսակալն ներկայ գտանել ի նոյն հանդէս յամբանոցն իւր արտաքոյ բաղային: — Յերկոթասաներորդ ժամուն ժողովեցաք ի մեծ վաղի՞ծ արքունեաց փոխարքային, ի վերայ ճանապարհին կանգնեցան կացին զօրք և նուագածուք, իբրեւ հմուտ գէսպանն ի ներքս, ընկալաւ զնա կուսակալն առ զրան գահլծին, ուր ժողովեալ էին ղլխաւոր ասորիճանաւորք պաշտօնակալք, և աւագանին Վրաց, էր նա (ղեսպանն) այր բարձրահասակ, աւրակազմ և նիհար, ի շորժմունս քաջակիրթ և յայտակարան նորա արտայայտէր ղկորովութիւն և ղժախանցողութիւն մտաց նորա. իօքէր ազատ ընդ կուսակալին ի լեզու Քաղղիական, նստեալ ի վերայ բազմոցի երկոցունցն ի միասին:

Աստ ծանօթս տուեալ քանի մի Ռուս պաշտօնակալաց, առի զանազան տեղեկութիւնս հետաքրքրականս, զօ. սորա են,

... Դժուարաւ լծոյլաորի Ռուս ղլխաւորաց պապկել ի հասարակաց զօրծս, որպէս յուղղու-

թիւն ճանապարհաց և կամլոց և ին. որք ամենակարեւոր աշխատութիւնք են կողմանցս. միայն առ իւրաքանչիւր ղինուորական գունդս որոշեալ է տեղի աշխատութեան ղինուորաց. սորա ուսեալ են ղբազմակերպ արհեստս, և ի շահ անձանց իւրեանց սպարաւստեալ վաճառեն բազում անգամ կահ ու կարասիս, զէնս, կառս, նուագարանս և ին. գոյացեալն յարապիտեացս արդիւնք ժառանգ յաւանձին զանձարանն զնդի իւրեանց՝ որ զտանի ընդ հսկողութեամբ և պահպանութեամբ նոցին իսկ ղինուորաց. ասորի ղվարձ աշխատութեանցն հանեալ, զոպսն ի պէս պէս օգուտս ի կիր առնուն. զտանին երբեմն այնպիսիք ի սոցանէ, որք յորժամ ազատին ի ծառայութեանէ, տանեն ընդ իւրեանս մինչ հազար ռ. արծ. բաժին: Սորա անարդիւ կարեն ամուսնանալ եթէ կամիցին, այն օգուտ է ամուսնացելոց, զի կանայք նոցա լուանալով և կարելով ղհանդերձս և ին. օդտին ոչ սակաւ, բայց և այս արդիւնք մտանէ ի զանձարանն զնդի. ամուսնացեալքն սակաւ երբեք զառնան ի հայրենիս տղ բնակին ընդհանրապէս յայստիկ սահմանս. եթէ ուրուք կին, որդիք, ևս և եղբարք մնան ի Ռուսաստան, և ինքն կամի բնակել յայստիկ կողմանս՝ կարէ խնդրել զի ի հաշիւ արքունի առաքեսցն ղնսսա առ ինքն:

միայն թէ կամ իցէ նոցա: Ընդդէմ Գամբա, որ
ճանապարհորդեաց ի Կովկաս ի 1820 ամէ ց1824
ամն և ի լոյս հան զգիտողութիւնս իւր ի Փարիզ
յամի 1826, յորժամ զայ ի խօսել զգլխաւորաց,
որք բնակութիւն կալեալ մնան յայտօսիկ կողմանս,
ասէ. «Այսու սկզբամբ միայն Ռուսիա կարէ
գիրացուցանել զապագայ տերապետութիւն Ասիոյ:
հարկ է յամենայն ուրիշ հիմնել նորանոր քա-
ղաքս. զայս արար միայն Աղէքսանդր մեծն, որ
յլնթացս երկուց ամաց տիրապետելոյն իւր Ասիոյ
հաստատեաց առելի քան զ40 քաղաքս, և յիւր
անուն զնոսա կոչեաց»:

Բ. Անցք Փօն Թուրքայու պաշտօնակալին:
Սա ոչ ընդ երկար ինչ ժամանակաւ ազատեալ
էր ի գերութենէ 2երբեղաց կամ լաւ ևս ասել
Ռզբեկաց. որոց կալեալ զնա կապեն ի շղթայս
ծանուես, և յորժամ սկսանի առ յաւս սրտին
բողոքել զի ազատեացն ի շղթայիցն, ասեն ցնա.
«Ի՞նչ է կին լեալ էր քո, յանձնէար դքեզ ապա-
քէն ի պահպանութիւն կանանց. այլ զի այր ևս
արիասիրտ, և առն հարկ է կրել զնեղութիւն
միայն ի շղթայս:» Արշալի ազգու խօսք և իմաստ
վհահանն սրտի:

Գ. Սոքա (2երբեղք) առ ամենեսին բերին վատ-
թարութեամբ, մինչև անգամ զԼեհացիս զիմեալս

առ նոսա, ի զործս ծառայականս տանջեալ չար-
չարեն: Բէլ անուն Անգղիացին երկար եկաց ի
նոսա. ի սկզբանն յարգէին զնա. այլ իրրե տեսին
թէ ոչ ինչ խոստմունս արար նոցա ի մասին օգ-
նութեան. Անգղիացուց և ին, ընդ վայր անցին,
կամէին իրրե խոսվարար և խարեխայ՝ որ ունել
զնա, որ փախուցեալ զերծաւ: միայն կառավարն
իմ Գերմանացի գաղթական ասաց ինձ, թէ ես
բազում անգամ լեալ եմ առ նոսա և ոչ մի
մնաս տեսի ի նոցանէ. յարգանք ընդունեն
զծանրաբարոյ Գերմանացիս:

Դ. 2/րդ ումբ երկիւղ՝ յորժամ ճանապարհ-
հորդէ ի Մինգրելիս, յԼմերէթ և ի Վիրս, այլ
իրե մերձենայ ի շէնս Մահմետականաց, վտանգք
պէտպէս կան մնան նմա յերեսաց աւազակաց. և
այնչափ երկիւղալի է զի թէ կամիցիս զբօսանաց
աղաղաւ հնոանալ ի Տիփսեաց գէթ կէս ժամու
ճանապարհաւ՝ պարտիս առնուլ ընդ քեզ զէնս:
Ի գէպ քցց ասել աստանօր և զպատմութիւն ա-
ւազակին Արսէնի, ունէր սա ասն սեպհական
կրպակ ի Տիփսիս. և հարեալ ի սէր զստեր Բա-
րաթով*) իշխանին (կնեաղ)՝ խնդրէ տալ ինքեան

(*) Եստաւից տաճիս գտանի ի Խուսաստան. սոքա յառաջ
բերեն զճաղճան իւրեանց սկիզբն յԱրտաշէս արքայէն Պարս

զձեռն նորա: Հայր աղջկանն առաջարկէ նմա Հա-
տուցանել զգումար ինչ ի ստանալ զգումար իւր:
Արսէն զամն ողջոյն ջանացեալ Հայթաթի: զպա-
հանջեալն. այլ իշխանն յետս կացեալ ի խոստ-
մանցն, պայմանս նորանորս առաջի առնէ նմա.
յայնժամ Արսէն դողացեալ գիշերայն զընտիր ձի
նորա՝ առնու զաղջիկն և փախուցանէ ի լերինս,
այլ կալեալ դնեն զնա ի բանտի, յանցանել քա-
նի մի ամաց արձակի անտի. սակայն իշխանն ար-
դէն տուեալ էր ի կնութիւն այլում՝ զգումար
իւր, զսիրուհին նորա. ուստի թողեալ Արսէնի
զքաղաքն, անկանի աւազակութեամբ ի լերինս,
և զամս բազումս դղողեցուցանէ զշրջակայս Տրի-
խեաց: Բազում ինչ պատմեն զսեղ և վնհանձն
բնաւորութենէ նորա. և ունէր ասն ընդ համար-
ձակութեանն զկամակոր արութիւն, և անօրի-
նակ զօրութիւն քաջութեան. ուստի ոչ որ կա-
րէր կալ նմա ընդ դէմ: յաւազակին առնելոյ որ
ինչ կարեւորն էր ի պիտոյս իւր. դէպ լինի մեծա-

սից. ուստի և տուա նոցա կոլումն « երկայնարագուկ »
(Բարաթուկ, Երկայնարագուկ). մի ոք շփոթեցէ զայս տոհմ ընդ
« երկայնարագուկ » տոհմին Բուռաց որ յառաջ գայ ի Թիւրիկ-
լիսանէն Վարեպօքոյ. զոյ և առ Հայո տոհմ պատուեալ մե-
ծաւոյ անուամբ « երկայնարագուկ » Արշաթեանք:

Հեղինակն

փարթամ վաճառականի ուրումն, որ ունէր ընդ
իւր մեծագումար դրամ, անկանիլ ի ձեռս Արսէ-
նի, և սկսանի խնդրել ի նմանն զգլխութիւն.
յայնժամ թողեալ զնա ազատ և անվնաս, պա-
տուիրէ միայն երթալ յայս ինչ տեղի և հատու-
ցանել ընդ նա զչորս ը. պարտաւ — Գին հատեալ
էր. զլեղ նորա, այլ ոչ որ կարէր առնուլ զայն.
միայն կնքահայր նորա ետ ի մօր հնարիւք ունել
զնա, ուստի յաւուր միում հրաւիրէ ի տուն իւք
իրր ընդ նմա խորհուրդ առնելոյ աղազաւ զառ-
տնին գործոց. առնու զսուր նորա, կախէ զօրմոյն,
և զհետ լինի ամենայն ջանիւք թմրեցուցանել
զնա գինեաւ. այլ անդէն լսելի լինին ձայնք և
զղղղիւնք թշնամեաց շուրջ զտամբ. « զի՞նչ է
այս », հարցանէ Արսէն, տէր տանն զունաթափի.
յայնժամ գոչէ Արսէն. « զաւ պատրաստի ինձ », և
ահա յարուցեալ անդէն արկանէ զինքն ի
վերայ ձիոյն և մտրակեալ ածապարէ ի փախուստ.
հրացանք արձակին զինի նորա, ձին վերաւորի և
ինքն անվնաս զերծանի. յայնմ օրէ կնքահայր
նորա կայր ի մեծի տաղնապի, և ննջէր ի մարգա-
թօղով ի բազմութեան:

Յետ անցիցս՝ կատարի յաւանն Մարիօփի եկե-
ղեցական տօնահանդէս ինչ. ուր ժողովին մեծագու-
մար բազմութիւնք, երևի անդէն և Արսէն, կէս

մասն բաղնու թեանն ճանաչէր զնա. այլ ոչ ցուցանէր յարտաքին երեսս զճանօթութիւնն. մերձեւնայ առ Օրպելեան իշխանն, որ գտանելու անդ ընտանեօք իւրովք և խնդրէ բաժակ մի զինի, իշխանն կատարէ զխնդիր նորա. «ճանաչեմ զիս», հարցանէ ցնա. «այո՛ ճանաչեմ՝ զքեզ, Արսէնն ես դու», . յայնժամ ցուցեալ նմա մատամբ զաստիճանաւոր ոմն նստեալ ոչ հեռի ի նոցանէ՝ ասէ. «խնդրեա ուրեմն ի դմանէ տալ ինձ զսուսեր իւր», . «խնդրեա դու ինքնին», կրկնէ իշխանն. զնայ Արսէն և խնդրէ. այլ աստիճանաւորն բարկութեամբ մերժէ զնա. զայն տեսեալ իշխանին մտ երթալ և առանձին խօսս ինչ ասէ յունկն նորա. և նա տայ զսուսերն. յետ փոքր ինչ ժամանակի՝ զայ կրկին առ Օրպելեանն և ասէ. «հաճոյ թուեցաւ ինձ ատորճանակդ քո՛ տուր ինձ զայն», . ուղղէ իշխանն զոտն նորա և ասէ «արի՛ առ», . յառաջ զայր Արսէն, և այն ինչ պատրաստի էր իշխանն արձակել զատորճանակն, զուարթածաղկն ափօք իշխանութիւն աղաղակիաց իսկոյն. «ի՛ պատիւ որբոյ՝ հանդիսիս, մի՛ հեղուք զարկուն», Արսէն դիմեալ անկանի յայնժամ առ իշխանութիւն և ասէ. «զօք ազատեցիք զկնանս իմ, թող տուք ինձ համուրել զձեռն ձեր», և ծածկեցաւ յամբռնէն, ոչ ևս կամելով մեղանել ի սրբազան հան-

դիսին. և ի միւսում աւուր զարձոյց զսուսերն տեսան իւրում:

Որք պատահէր ի պաշտօնակարաց և աստիճանաւորաց Ռուսաց ի ճանապարհին, հրաւիրէր առ ինքն առնել նախաճաշիկս և ամենեքին ընդունէին զառաջարկութիւնն նորա. այլ յաւուր միւսմ ի մենամարտութիւն մտեալ կորուսանէ զկնանս: Սա ընկերակցօքն իւրովք նստի առ ճանապարհաւն Տփլիսոյ. և ի նմին ժամանակի անցանէ ընդ այն աղետական ոմն Խմբրեթացի ծառայիւ իւրով. Արսէն հրաւիրէ զնա ի նախաճաշիկս, այլ միւսն մերժէ անելով թէ կարեւոր գործս ունիմ, իբրեւ նայն հեռանայ փոքր ինչ ասեն ընկերքն ց'Արսէն, «մի՛թէ հաւատաս դու թէ գործս ունէր նա՞ ոչ, այլ զի խղճէր լսնդ ընդ քեզ զզինի», . «մի՛թէ», հարցանէ. «այո՛, պատասխանեն. և ահա անգնն նստեալ ի ձի երթաց հասանէ նմա, և զերստին հրաւիրէ. և ի չանսալ նորա՝ երկոքին ևս մերկեալ զսուսերս մտանեն կատաղաբար ի պատերազմ. Խմբրեթացին երկիցս առնու վէրս. իսկ Արսէն անվնաս մնայ տակաւին. յայնժամ զառնայ առաջինն առ ծառայն իւր և ասէ զպրացմամբ. «ի՛րո՛ ժուժէ սիրօ քո տեսանել զմահ տեսանդ յառաքէն»:

յայնժամ ուղղեալ ծառային Վհրացանն դէպ
յԱրսէն՝ սպանանէ զնա ի տեղումն:

Ի մէջ Հայոց ոչ գոյր յառաջ ազնուական
տոհմ, իսկ այժմ քանի մի ընտանիք են առ նո-
սա պատուեալ անուամբս իշխան կամ մելիք. և
բեր թէ յառաջ եկեալ են ի նախնի ազնուա-
զարմ ցեղից, որոց ազնուութիւն ասի թէ Հաս-
տատեալ է ի Տէրութենէն Սուրբոյ, և է տոհ-
մային: Առ Թաթարս են մեծատոհմ ընտանիք
անուամբս բէկ կամ բէյ, որ նա ինքն է իշխան,
յոյժ յարգիք ի համադրանոցն իւրեանց. այլ
սկիզբն կամ ծագումն նոցա զժողովարմար:

Առ Վիրս ազնուութիւնն բաժանի յերիս կար-
գութ. Դեգերուլք, Թափատք, և Ացնուր, Դեգե-
բուլ ասին նախնասէր տոհմ, զորս մարթէ է ա-
նուանել արքայազարմ. ըստ որում աւանդու-
թիւնն զնէ զնոսա յառաջ եկեալ ի Բարթղոմէ
առաջին արքայէն, որ ընդոծնեօք և ընտանեօք
եկն բնակեցաւ ի կողմանս յայտսիկ և էր (ըստ
ասից) մի յեօթանց նահապետացն Վրաց որդոց
Թորգոմայ*): Դեգերուլք ասին զտիտղոսս միա-

վար, որ ի վերջոյ ասացաւ Թաւատ, այս ինքն է
« փառք երկրին », սակայն ի նոցանէ այնք միայն
ատին զպատուանունս, որք տիրէին բնորաւոր
քաղաքաց, ամրոցաց, գաւառաց եւն, և էին սո-
քա տոհմական աւագանիք վսեմ. դրանն ի զա-
նազան պաշտօնս որոշեալք: Առաջնակարգ պա-
տուանունն կրող ընտանիք են, Բարատո — խվի-
լի*), տիրապետողք անկախ մասին Լորիսու ի
հարաւակողմն Տիֆլիսոյ. Ալափլանիս — խվիլի,
կամ Օրպիկան. Արղաթա — խվիլիս, որ էառ ի
Ռուսաց զանունս երկայնարազուկ. Յուրպիս-
խվիլի, և այլք մինչև ց. քսան:

Երկրորդ կարգ ազնուականաց Վրաց են Թա-
վատք կամ քնեաղք (իշխանք), և յայտ է թէ
յառաջ եկեալ իցեն ի կուսակալաց մանաւնց դա-
ւառաց երկրին. այս Բ. կարգ աստիճանի, որպէս
էր և Գերմանացի իշխանաց և դ. բոց, եղև երբեմն
յաջորդական. զի թէ մեռանէր որ ի սոյն դա-
ւալարգէ, ածէին առ արքայ զտուսեր, զերիմարն
և զերէց որդի հանգուցելոյն. թէ զաւանէր զնա
արքայ արժանաւոր ավժոռոյ մեծութեան հօրն,

(*) Տես զպատմութիւն Վրաց Վարթանգայ Ե. ի սկզբանն
18 դարու զթարգմանեալն ըստ մասին ի Քլափրոսոյ. հաս-
թ, եր. 12:

Հեղինակն.

(*) Վերաբերութիւն խվիլի, նշանակէ զծագումն կամ
զառաքմանի:

կացուցաներ ի տեղի նորա և անգէն մեծ իշխանն առաջի արքայի ածէր նմա սուսեր ընդ մէջ իսկ թէ ոչ հաւանքի արքայ, տար նմայ զալ պաշտօն, և զերիմարն տանէին ի ձիաստանն արքունի: Գլխաւոր տոհմի թաւապաշտն՝ Երախիձէ *), Փալավանտիզ, Թուամսիս խալիկ, Յիցիս խալիկ, ըստ Ռուսաց Յիցիսանով, Լեոնիձէ, Սիտամանի և ինչ:

Երկրորդ կարգ իշխանազանց Արաց են ացնուրք, կամ ստորին ացնուականք, որոց պաշտօն էր սպաս հարկանել արքային, կաթուղիկոսն Արաց, և նախադաս իշխանացն յիշատակեալ երկուց կարգաց:

Առաջնակարգ իշխանքն միմիայն ընդ հաւասարիցն ինքեանց առնէին ինամուրթին և ոչ նաև ընդ երկրորդ դասուն, նոյնպէս ոչ երկրորդն ընդ երրորդին, և ոչ երրորդն ընդ ժողովրդոց: Ըստ այսմ էր յայնժամ և եկեղեցական իշխանու-

(*) Վերջաւորութիւնս լինի: Նշանակէ ծագումն կամ աստիճան. այս վերջաւորութիւն ազգածուան գործածի և յԱնգղիս, ի Դանիս, սակաւաք և ի Գերմանիս. իսկ առ Սլաւոնաւորս նոյն է ВИЦЬ կամ ВИЧЬ:

Թիւնն Արաց, այս ինքն հաւասար քաղաքակաշին և անրաժանելի ի միմեանց, կաթուղիկոսն կամ պատրիարքն արքայի ունէր պատիւ. յետ նորա արքեպիսկոպոսն, վերակացու և դատաւոր էր որրոց և այլեաց, աղքատոց և նեղեղոց, և նա ունէր իրաւունս յանդիման կացուցանելոյ զնոսա արքայի, կամ յայտնելոյ զիրս վերաբերեալո նոցին. առաջի զօրաց տանէր զսուրբ խաչն և որպէս սա, նոյնպէս վանահարք երեքտասան վանից կառուցելոց ի 565 ամէ ց570 ամն ի Ս. Գրիգորէ և յերկոտասան առաքելաջան ընկերաց նորա, կրէին պատուանունս Մթալար, եպիսկոպոսունք անունս Թալազ և Երիտաւ, իսկ քահանայք՝ ացնուր, մթալարք, և թալատք. արքեպիսկոպոսունք և եպիսկոպոսունք կարէին թաղիլ ի մայր եկեղեցիս և ի վանս. իսկ ացնուրք ի միւս եկեղեցիս. եպիսկոպոսունք յուղի առնէին զզօրս ի պատերազմ, և հաղորդէին զնոսա մարմնոյ և արեան Յիսուսի Գրիստոսի:

Յառաւօտուն նոր տարւոյն Արքեպիսկոպոսն մատուցանէր նախ քան զառաւօտեան պաշտամունս արքային և արքայուհոյն Արաց զվոգրիկ փայտեայ կամ արծաթեայ խաչ, պատկեր, զգետ, և քանի մի մասունս շաքարի, նոյնպէս և համօքն իշխանք և մեծամեծք բերէին պարգևս ըստ

յարմարութեան իւրաքանչիւրոցն աստիճանի և պաշտօնի, զիստոր անտարապետն բերէր ի ձօն զբոլէ, ակողապետն թափա գեղեցկանկար և զարդարուն. այլ ոմն երկվարս և այլք այլ ինչ բաղում: Յերեկ թագաւորին և թագուհւոյն ազաղակէր բազմութիւնն « ընդարձակեցէ Տէր յամսոյր ամօք զսահման կենաց և թագաւորութեանդ, և ի սիրտ թշնամոյն՝ քո մկեացի սուրբ, յետ այնորիկ սկսանէին առնել տօնս ցնծութեան և հանդէս: Նոյնպէս ի կիւրակէի զաակին ընթաց, նային ամենեքեան ի ձիարշաւ ասպարեզ, ուր երեալ լինէր ի բարձրաւանդակի արծաթեայ կամ ոսկի բաժակ արքային, զի որ կիրթն և քաջարին է յերիտասարդս առցէ զայն. յետ ձիարշաւիցն սկսանէին պէտպէս խողս. ցորշափ կաթում զեկոծն և եպիսկոպոսունք անդ լինէին՝ երկու միայն երգէին. իսկ յերանելն նոցա՝ նուագարանս հարկանէին և կաքուէին:

Տէրութիւնն Վրաց, ըստ առից ազգային պատմագրաց նոցին, հնադրոյն է քան զամենայն Տէրութիւնս. ներքին կազմութիւնն նորա ցանդ եկաց քնաց անզրկուելի, թէև ըստ արապներոյն բաղում անգամ հպատակեցաւ Վիդիացոց, Պարսից, և զէքսանդրի, հռոմէականացոց, Բիւզանդացոց, և ի վերջին դարս Պարսից և Տաճկաց. կարգ թագաւորացն Վրաց սկսանի ի Քարթլոսէ ժամանակացէն Արաշամու 56):

Թագն Վրաց սկսանի ի Քարթլոսէ ժամանակացէն Արաշամու 56): Թիւ և ժամանակ նոցա անյայտ յետ Քարթլոսեանց ի յայտ գայ իշխանութիւնն Ներրովթեանց. զկնի՝ Արշակունեանց 57) և համարին յընթացս 566 ամաց մի զկնի միոյ յաջորդեալ քսան և ութն թագաւորք. յետ նոցա իշխանութիւնն Նսորովեանց, որք տիրեցին զամս 454. Ի 545 ամի Փրլչին առաջին Բագրատունի ամուսնացեալ ընդ թագաժառանգ իշխանուհւոյ Վրաց ամարձաւ յարքայականն ակժառ. և յաջորդք նորա սկսեալ ի վեցերորդ դարու անտի տիրեցին յետնոյ ա զամս 1800. ան է ցովկապետութիւնն Ռուսաց, եթէ ոչ խոստովանեցի որ Քարթլոսեանս, զորձեալ պատմութեան ամսական ապացուցութեամբ երևի զի տէրութիւնն Վրաց սկսեալ Արշակայ առաջնոյ տեւեաց

(56) Ասամիւք Արաց սկսանի զնէկ զՔարթլոս ժամանակակից Արաշամու. զի Քարթլոս ժամանակակից էր մերոյն Հայկայ. իսկ առ Արաշամու մերս Արամն էր ախարձակոյն, թոռն թոռն Հայկայ. և եթէ ընդունի զքմարտութեան զրանս Միսիթարայ Անեցոյ և Ստեփաննոսի Որակեանց, Քարթլոս էր և երբեք Հայկայ:

(57) Սեպեան յոյժ յիշատակեալ պատմիչք, զԱրաշակունիս Վրաց զնէկ թագաւորք. այլ թէ յորմէ աղբերս առեալ են, մեզ չէ յայտարարել ժամանակացն իմաց իմոց:

դամն 2,245. ոչ մի իշխանազն տոհմ աշխարհի մանաւանդ Եւրոպիոյ կարէ տանել մերձեցուցանել զծարումն իւր ցիմննիրորդ զար: ՄեծաՏրու չակ պատմագիրն Հայոց Մովսէս Խորենացի բնծայէ զվաստակս իւր Բագրատունւոյն Սահակայր յընծայելն իւր ասէ. «Մի հաւատար բանից ստախոսից որք ասննն թէ ի ցեղէն յառաջ եկեալ իցես Հայկաբ, այլ ի Սմբատայ ժամանակակցէն Նարուզդունտորայ: Զայս Սմբատ՝ որ էր յարքայական տոհմէ այս ինքն ի ցեղէն Դաւթի առաքեաց Նաբուգոդոնոսոր ի Հայաստան, ուր յաղորդք նորա մեծամեծ իշխանութեանց հասին և տիրէին ժառանգաբար Սպար երկրին. զիստուրի նոցա տունալ էր իրաւունս թագ կապելոյ ի զլուս արքայից Հայոց: Յետ մահուան Մովսիսի Խորենացւոյ կայսրն Բիւղանդիոյ շնորհեաց նոցա և զպատուամեծար անունն Կիրապաղաստ: Բագրատունիք հիմնեցին ի Հայաստան զհռչակաւոր քաղաքն Անի և յամի 885 ի թագաւորութիւն Հայոց ամբարձան:

Մողղամետ իսպիբայն Բաղդատու որքայական թագիւ պտակեաց զԱշոտ երկրորդ (Հահն շահն կոչեցեալ). ըսցց յամի 1079 բարձաւ ամբողջ թագաւորութեան սոցա. մասն ինչ Բագրատունեան ցեղի զաթոռ թագաւորութեան կալաւ ի Կարս

և եկաց 1062 ամէն ց1080 ամն: Իսկ այլ ոմն Բագրատունի Ռուբեն անուամբ զրկեալ ի թագաւորութենէն ամբացաւ իւրովքն հանգրձ ի լերինս Կիլիկիոյ և յաջորդք նորա տիրեցին համօրէն երկրին, և միացան ընդ Արևմտեան խաչակիրս. կայսրն Հենրիկոս 2. շնորհեաց նոցա զարքայական տիտղոս և կայսրկոպտն Մայնցի Գոնրադ յամի 1198 էօծ թագաւոր ի Սիս զիշխանն Ռուբեն 38). թագաւորութիւն սոցա յամի 1375

(38) Այլ զԽուբէն, այլ զեղբայր նորա Լեւոն որդի Ստեփանէի, որպէս զնեն Սմբատ Գաւգոստապլ և Վահրամ վարդապետ ժամանակակից պատմիչք. ըսցց Վահրամ չիշէ ամենին զգալ արքեպիսկոպոսին Հռոմայ, այլ զնէ լեալ ոճմանն ի ձեռն Հայրապետին Յովնանու. «Յայսմ ամի (646), յեկաց Լեւոն արքայ զԱրքեպիսկոպոսն Սոյս զՏէր Գաւգոստեան ի խնդիր թագին, զոր թագաւորն Արամանաց յուղարկէր նմա զհետ զորացն, որ եկեալ էին անդ, և եկն անտից արծիւքն (Աղաւաղեալն Գաղղիարն բառիս արշիւկէր, արքեպիսկոպոս) որ եկեալ էր հրամանաւ Պապուն Հռոմայ, ի թուին 647 Գռնուարի վեց, յոր Յայտնութեան օծեցին զԼեւոն թագաւոր Հայոց. ի հնազանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ և Օնրբունին (Աղաւաղեալն Գաղղ. բառիս ամփրեօր, կայսր): Աղաւաղացաւ Տես Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդեայ Կոմնեն Կոսթիկոսայ ի լոյս ընծ. Կ. Վ. Շահնագ. երես 109:

— «Յանժամ Հայոց բովանդակեալ,

«Եւ ի Տարսան քաղաքն եկեալ:

բարձա յձգիւրացի Մամբուկաց, և փրօն
Ռուբենեան Լեւոն Զ, ի տանէ Լուսինեան կըն-
քեաց զկեանս իւր ի Բարիզ, յամի 1391, Լաի թէ
օրինաւոր ժառանգք նորա զտանին յարդ ի Գաղ-
ղիա, նոյնպէս և ի փոքրն Եօիա մարթէ գաա-
նել զԲագրատունիս իշխանս և կալուածատէրս
ընդ տէրութեամբ Տաճկաց, Էստաւիդ ցեղին
Բագրատունեաց օրեաց և Վրաց, և ի հնչե-
տասաներորդում զարու՝ յերկս բաժանեաց
զթագաւորութիւնն, ի Բարթալիսիա, ի Վախեթ,
և յԻմերեթ, իւր առանձինն առանձինն տէրու-
թիւնք, առաջին երկուքն ի վերջին ժամանակս
դարձեալ միացան, այլ ի սկզբան այսր զարու
սորա հրաժարեցան յարքայական գահոյից յո-
գուտ Ռուսիոյ:

Սողմակի շատաւիդք Բագրատունեաց գաա-
նին և ցայժմ ի Վրաստան, որպէս իշխանքն Մուխ-
րանկի, Գապլեթիս — խվիչի և Գեթիգա — խվիչի:

« Կաթուղիկոսն ի մէջ կոչեալ »

« Զեկեղեցին անդ ժողովեալ »

« Եւ օրինօք զնա (Լեւոն) օծեալ »

« Տան Բարգուսի թագաւորեալ »

Վաղրամայ Բար. Ռաւն, Սպամ, Ռուբենեանց, երեք 215, ի
լայս ընծ. 4. Վ. Շահնալ:

Թագաւորք Վրաց միշտ ի հրովարտակս յիշին
զժաղմանէ իւրեանց ի Գաթայ (մարդարէէ) այս-
պիսի ի կիր առնելով բանս ի զուխս զրեւոյ,
« Մեք Աստուածային ողորմութեամբ արքայ ար-
քայից, ինքնակալ և անկախ թագաւոր, որդի
Յեսեայ, Գաթայ, Սորոմնի և Բագրատայ, իշ-
խող եօթն թագաւորութեանց, Հերակլէս », և ըն-

Մի ի նշանուոր տոհմից Սովկասու ևն իշխանքն
Օրպկեանք (Սովկանիս — խվիչի) և զժաղումն առ-
նան ի ճննաց, ի ժամանակս Սայ — Խոսրովի ար-
քային Պարսից յառաջ քան զՎրէքսանդր մեծն
եկին բնակեցան ի Վրաստան և յանուանէ դի-
խաւորին նոցա Էպատայ կոչեցան Որպկեանք
կամ Օրպկեանք 39). յետ ժամանակաց հա-
տուած ինչ Օրպկեան տոհմի էանց ի Հայաս-
տան և անուանիք զուլ զտեղի գրաւեցին ի
պատմութիւնս երկրիւն Սորա եկին զլիաւոր նա-
խարարք արքայից Վրաց և երկրորդ յետ արքա-
յական գերդաստանին համարեալք, յորմէ բա-

(39) Ուրբեղեանք, հատուած հզոր ազգին ձեռաց, եկեալք ի
ձեռաստանէ անախ ի Վրաստան, կոչեին յառաջ ձեռա-
գուլք, այս ինքն ձեռեցիք, և անուանի գեաւուք ժառանգե-
ցին զառաջինն գաւառն Ուրբէթ, յորմէ կոչեցան Ուրբուլք, այս
ինքն Ուրբէթեալք, և զկնի ասացան Ուրբեղեանք կամ Ուրբեղեանք:

զուսմանց և զկին ամէկին. վերջին արքայուհին Իմերեթի է ի տանէն Օրպելեան: Ի ցեղէն սոցա էր Սաւրիաննոս արքեպիսկոպոսն Սիւնեաց յԺԿ Դարու, որ զրեաց զպատմութիւն տոհմաւ 40):

(40) Շառաւիղք մեծանուն տոհմաւ ցարդ կան և մայրն ի Սիւնիս արքայք յաւս տէրութեանն և համազգեացն. ի լինելն մեր ի վանս սրբայն Ստաթէի յամի 1868 պաշտօնիս Գոհաւորութեան Հօտի նորին, դասք անգամօր զԿոնզակ Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց Տեառն Նիքիւնայ, յորում շարահարգեալ էր զմենդաւանութիւն ազգատոմսի Ուրբեղեանցն Սիւնեաց: Անաւասիկ զպատմէն յիշատակեալ կոնզակին առաջի առնեալք աստանօր յարգոյ ընթերցողիդ, որ է այս.

« Յիսուսի Բրեստոսի ծառայ Տէր Նիքիւմ և շնորհիւ նորին Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց և ծայրադայն Պատրիարք Առաքելականին եկեղեցւոյ Բրիտանի, և Արարատեան դերձագան Աթոռոյ սրբոյ Կաթուղիկէ Եփեմանի, ողջն առեալ Հայրապետական բարեպաշտիկ օրնութեան իտարպատութեան և քաջագործութեան շառաւիղ պայտառաւ իտարեան Հայոց պայծառարկող մեծարու Ընկիւք Մանուկարայ Գովէֆեան Ուրբեղեանց, և հարազատ եղբարցդ ըստ մարմնոյ, Ռատամբին, Մկրտչին, և Ասրոյն, խնդալ ի Բրեստոս միշտ անընդճատ և առաւելեալ բարեմասնութեամբք:

Ընկալեալ ի 14 ամիսուն Մարտի մայր 1881 ամի, զիսն զիւր մեր առ մեզ և առ Սրբազան Սինոդն զերազան Աթոռոյս մեռամբ Սրբազան Սինոն Արքեպիսկոպոսին Սիւնեաց Արարելիդ, յայտնս գտանելոյ և արժանաւորելոյ ի պատմագրաց

Այսպիսի է և ծագումն Մամիկոնեանց ի Հալապաւան: Ի Թագաւորութեան Արտաշէի առաջ-

և այլոց Թղթոց զհիւս պատմութիւն ցեղին Ուրբեղեանց յորմէ և զՍիւնեացք Ուրբեղեանց, յոր անուն կոչի յատկապէս ազգատոմս մեր, յանձն արարաւ մեք Սրբազան Սինոգին և այլոց զիտեականաց Աթոռոյս բռնեց ի պատմութեան Հայոց և յայլ զիւր համ ի դիւանագիրս Աթոռոյս և ի յիշատակարանս, և որ ինչ կամ արագի ինչ դասն, կցարկելով ընդ այնմ ի վերջոյ, և զոր աննաւն առ մեզ դարակարգութիւն վերջնայն ազգատոմսի մերոյ զարտաանեան ի հովարապետաց անտի շնորհեաց պայծառ զարմի մերում յայլ և յայլ թաղաւարաց և ինկողաց Պարսից, զորս մեք յամի 1818 յորմում եկին յԱթոռ Մեկեք Պեգան պապ կղբայր մեր, և Եւդարայի Մովսէսն պապ մեր, առնալք արք ի մեռա նոցա և ընթերցան խկ առաջի մեր, առաւաթի արձանագարեանք ի Կոնզակի առաւ մերում, և այնպէս մատուցանեալ մեզ: Արդ ի պատմագրաց անտի Հայոց միայն Սիւնեացն և նոցին խկ Ուրբեղեանցն, գտան և առնան Տոխազայն զազգէն Ուրբեղեանց: Ի յատմիկ պատմութեան անտի Ուրբեղեանց, յորմէ և յայլ զիւր ըստ սակաւագոյն մասին առնալ գրէ և Մեքայն վարդապետն Մամիկոն յրմիայն պատմութեան խրոյ, յորում զայսմի յայտն, թէ Ուրբեղեանք արք էին հաստատ հոր ազգին ձեռնաց, եկեալք ի ձեռնատունէ անի ի Վրաստան, և կուէին յառաջ ձեռնակուիք այս ի վն ձեռնացք, ծաղիկեցան նախ անդէն ի Վիրս և անուանի եղեալ յոյճ քաղութեամբ և յազմանակութեամբ, Տոխազան մեծամեծ պատուովք և արտանութեամբք ի Թագաւարաց Վրաց, մասանգեալ զառաքինն ընդ զամբն Ուրբեղ, յորմէ կուցան նոցա Որբուք այս ի վն Ուրբեղեանք, յորմէ և Ուրբեղեանք

Նոյ Հիմնողի իշխանութեան Սանսնեանց, 240 ա-
մօք յառաջ քան դերիստոս, երկուք ի ցնկից

կամ Ուրբեղանք: Ապա իբրեւ հայածեցան նորա և կոտորեցան
ի Գորգեայ արքայէ վրաց յամի Տեառն 1177 ի պատճառս
արքայսրդայն վրաց Գէմնայի, որ հարաւատ ժառանգն էր
Բագաւորութեան, լիպարիտ միայն ի սոմմէ նոյնն հանդերձ
երկու որդուք իւրովք ելիկաման և իսանէի՞ն գտեալ յոյն-
ժամ ի Պարսս, զեր ծանի ի կոտորածէ անտի: և իբրեւ նա վախ-
ճանի անդէն ի Պարսս, իսանէ արդի նորա վերակոչեալ ի Վրաս-
տան ի Յամարայ Բաղուշայն վրաց յամի 1181, պատահեալ
մեծարի ի նմանէ, և ժառանգէ ի նոյնն ի կալաւոց իւրոց
միայն դամուրն Ուրբէթ. յորմէ ցնկեալն ի իւրան և կոյնն
մին և ցածօք Ուրբեղանք վրաց և ի լիկումն գտեալ շնոր-
հրս առաջ ելիկաւոց մեծանուն հապաքապետն Պարթե-
ժառանգէ զամբոցն երեմիայն հանդերձ քանի առանց ի սահ-
մանս հախճանաց. աք ամանացնայ ընդ դատիւ Արտաշ-
էսիկաւոցն իշխանին ծնանի զերկրորդն լիպարիտ. այլ իբրեւ
վախճանի ինքն, իշխանք Սիւնեայ զինն նորա և զորդին նորա
լիպարիտ փոխադրեն ի Սիւնիս անդր, աք լիպարիտ զարգա-
ցեալ հասանի յաւաքութեան մեծ ի ձեռն վերջ անուանեալ
Թադուշն, և առանալեալ ծնանի զինքն առանքս, զելիկաւ
զՍիւսաս, զիսանէ, զԲալարաս ալայ, և զՏաքայիճ. յելիկաւոց
ծնանի Բաաթիլ, յիսանեալ լիպարիտ երրորդ և ի Տարայիճ-
այլ ելիկաւ երրորդ և Կանթանեանս որ եղև Սիւնիսիկապատ
Սիւնեայ և Փախարասալայ. և ապա այսպէս ցնկեալք ի մէջ
Հայոց աշխարհին Սիւնեայ, առաջան Ուրբեղանք Սիւնեայ. որք
ժողորդութեամբ անէին զտէրաթիւն աշխարհին Սիւնեայ, յորա
Երեւելի եղև յոյժ քաջն Սիւսաս որդի լիպարիտայ, և յնա

արքային ձենաց Լիւնայ Պագորայ, (փոխանակ ա-
նկոյ Լիւնայ ձենաւոր) Կուր - Տոխ և Մամ-

նորա Տարայիճ եղբայր նորին, և զինն որդի Տարաթեայ
Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս Սիւնեայ որպէս և Յովհաննէս
Ուրբէլն կոչեցեալ Արքեպիսկոպոս Սիւնեայ, յես Սանտանե-
սի ի նմին դարմէ, որ և անուանի եղև յաւաքս Վախճանի-
սութեան Անուարկեցայ, որ եկայ ի Հայրապետութեան դամ
իբրեւ ԺԻ, ջամ Տեառն 1367. ըստ այսմէ ի պատմադրս անդ
պատմութիւն Ուրբեղանց ընդհանրապէս առեալ, և մինչև ցատտ
պատմութիւն Սիւնեայն Ուրբեղանց մասնաւորապէս առեալ, այս
է մինչև ցնկեղն չարեքտաաներորդ դարուն. ըստ որում տեսա-
նի ի պատմութեան անդ ջամեանին հատ. Գ. Թղթամար
148, 149, 218, 219, 280, և 304 եւն: Արտաքայ այսորիկ
Սիւնեայն Ուրբեղանց իբր յ200 ամաց հետէ և այսր տեսա-
նին յիշատակեալք չարունակարար ի նախադրեալ հրովարտակա-
լիւրեանց և ի պարզեալիս տեսալ նոցա ի Բագաւորացն
Պարթե Դան - Սեֆինէ առաջնայ, ի Դան - Աիւլիսանայ, ի Դան -
Արտաշ, ի Դատր - Դահայ և յայլոց, և ի Փանա - Իսանէ Դա-
րապալաւ, և յորդոյ նորին յապրանիմ խանէն, և յորդոյ
Իպրանիմ խանին ի Մեհար Դուլի խանէն, որ կայ այժմ կեն-
դանի Իսկ Դան - Սեֆի Ա. Բագաւորեաց յամի Տեառն 1629,
յորում դարու տեսանի ժողկեալ ի դարմէ անոր ձեռմէ ա-
նուանին Սելիք Մանուար, և յես նորա որդի նորին մեղք
Մովսէս, ապա որդին մեղք Մովսէսի մեղք Բալայ, յես մե-
ղք Բալային որդիք նորին մեղք Մանուարն և Քոչին ապա
որդիք մեղք Մանուարին մեղք Պաղաս երեւելին և ետաքա-
լի Մովսէսն, որ զինն մահուան եղբօր իւրոյ, և նա բնկաւ
զանուն և զիշխանութիւն մեղքութեան, ի մեղք Մովսէսի

դոն, զըստրտեալք անաջի հօրեղբօրն իւրեանց
փախեան ի Պարսս (1): Արտէկ արքայ հիշատակս

Մանուշարեան ծնալի հազարէալ հայրն ձեր Յովսէփ բէկ և
ի նմանէ դուք, խորհրկին հարսդատեղ նորին Մելիք Մա-
նուշար, Ռուստամ, Մկրտիչ, Արիւ. այս է ահա պատմու-
թիւն Ռարեղեանցն և ազգատոմարն ձերոյ, որք ի նոյն անուն
կոչին Ռարեղեանք, սրպէս ի վերոյ նշանակեալ հրովարտակս
ձեր, թէ ի նորս և թէ ի նին տեսեալ է մեր նոյնպէս կոչիլ
ազգատոմարն ձերոյ ըստ արտարբութեան Պարսից Ռարեղեան
այս ինքն է Ռարեղեան: Առ որ ի հաւաստութիւն պատմու-
թեանս յետ ստորագրելոյ մեր զայն, տուաք կիբել և ստորա-
գրել և գերապատիւ Անդամաց Սրբազան Սինոզին գերազան-
Սթուայս, յամենանն ի Մայիսի 1, յամի 1831, ի Ս. Լեւոն-
ծին, համ. 180:

ԿԵՐՈՂԻԿԻՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՓԻՍԿ.

Տեղապահ Մարտիրոս Արքեպիսկոպոս, Սահակ Արքեպիս-
կոպոս. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս, Առաջ լուսարար Գե-
ղամանց, Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Հայոց Երեւանայ. Սե-
փաննոս Արքեպիսկոպոս տեղապահն. Բարսեղ Արքեպիսկո-
պոս. Յովհաննէս Վարդապետ Գլխեցի. Գուհա Վարդապետ:

(41) Ա, թէ ըստ առեղոյ արքայ հեղինակին երկուք էին սրբ-
փախեան ի Պարսս, այլ որպէս քերթողածայրն Մովսէս Խորե-
նացի պատմէ: Մովսէս չարաբանեալ անաջի Արքեպիսկոպոսի
հօրեղբօր իւրոյ ի ձեռն-եղբօրն իւրոյ Բղլիսայ, վախճանեալ
անխնայն առ Արտաշիւր արքայ Պարսից, և Կոնստանտին
գոր ի մէջ բերէ մեծարգոյ հեղինակն, Բղլիսան է, ազատա-
րեալ:

առաքեալ որահանդէ տալ զնոսա ի ձեռս իւր.
այլ Արտաշիւր մերժեալ զխնդիր նորս առաքէ
զնոսա աղխիւք հանդրձ առ դործաւալ իշխանն
իւր ի Հայաստան (2), Մամիկոնեանք փութով
յայտնի եղին աշխարհին. նախ զառաջինն թա-
փառական վարնցլն կհանա, այլ զվնի Մամիկոն ի-
ձեռս երեւր զերկիրան Տարուբերան և զՏարուն,
ուր սպան զլոգուկ նահապետ Սղլունեանց, յայնմ
ժամանակէ հետե եղին նոքա զորավիգն արքայից
և պաշտպան անկախութեան Հայոց, իսկ զվնի
քրիստոնէական հաւատոյ ընդդէմ մոգութեան,
որպէս Օրլ Եղեանք ի Վրաստան, սոյնդունակ և
Մամիկոնեանք ի Հայաստան են առաջին նախա-
րարք Հայոց, նաև մինչդեռ էին ընդ տէրութեամբ
Սասանեանց յիննեկորդ դարու: — Մո Սկիւնեանք
ի մեռանելն ամփոփեալ լինէին ի Վրական վանս
Տարունոյ

Եւ առաջագէմ տոհմն Մամիկոնեան որ զտանի ի
Բիւրախտան, յառաջ զայ ի ցեղէն Մամիկոնեանց.

(42) Խորենացին գծէ թէ «հրեշտակս առաքեալ Արքեպիս-
տոս Արտաշիւր, ինչորէ տալ զՄամիկոն. իսկ ի լանսալ նորս,
խաղաց զորոք ի վերայ նորս. այլ Արտաշիւր մեռեալ, Բողո-
ղիմադարութիւնն որդւոյ իւրում հապնոյ: — որ չկանցեալ
տալ զնա ի ձեռս Արքեպիս, առաքէ ի Հայս, և այսու զօրոս
շահէ Արքեպիս:

(տես Մխտեր. հատ. Ժ. երես 584) 15. Հաս-
նաւուն թէ մէծ մասն իշխանացն ցեղից Վովկա-
սու զծագումն առեալ է յԻտալացոց, իբլ թէ

(43) Մամիկոնի անուամբ յայտնի է այս տոհմ ի Քրիստոսեան
և են թուով հարիւր երեսուն տան չափ, առք քաջք, կորովիք
և ահարկութիւն չբարեակի զիւրօրէից: Ռիտդէր ընդ որում և
մերս հեղինակն փոխանակ Մամիկեան կոչելոյ զնոսա: յորմէ
յայտնուպեւ և Մամիկեանն, ազաւորեալ զենեւ Մանեկեան:
Որչափ պարտաւանաց և յանդիմանութեան արժանի եմք մեք, որ
ցորդք և ոչ զանէ զմտաւ տնեմք զմի կամ զերկու մասկունս
ի տոհմէ աստի ի ձեռս բերեալ տալ կանանաւորն կրթութիւն,
և այնպէս կենդանածնել ի մեզ վերստին յառաիկս նախա-
գայն և ազնուասիրտ տոհմի մշոյ, որ մեծամեծ սիրտգործու-
թեանմբքն և քաջութիւն բարեմանութեանմբն հանդիսացեալ է ի
բազում նուագս պաշտպան հաւատոյ և փրկիչ Հայրենի ուշ-
խաբնի: Բայց թուի թէ ի զոր զսեղիս տաղտկացույանեմ ըն-
թերցողին, թէ մեր փոթ պայպիսեացս և նոց տանդ էաք
ազգային պարտականութեանց, ահաւստի են քեզ ի կիկէկիս
չառաւիք կամ արեւակիցք: Ռուրենեան թագաւորաց և ազ-
նուասիրտ իշխանաց ի հարսն Մամիկեաննց, յԱրշարունիս կամ
սարկանաց, ի Սիւնիս Որբիւնանց, ի Կապան փարսադանեանց,
և յայլ ուր ուլոց բազմաց, ոմանք նախորդք, ոմանք քրտնա-
ժող ոգորմ ի երկրազորմբ, ալք աւուրն պարենի կարտ-
մէտք ևն: Երբ արդեօք միւսք ի մէջ ի յուշ էամ թէ ար-
ժան է կենդանածնել յազգի զլքեալ և ի դատն մտացման
հասեալ տոհմն այնչափ յայտնիս ի պատմութեան աշխարհին և
բարեաց պատշառս ի ժամանակին:

գաղմեցին նոքա ի կողմանս յայտնիկ ի Ժամա-
նակս տիրապետութեան Գենուաց, ոգ. զօ. Յիցք
(այժմ իշխանք Յիշխանովք) եկեալ թուին ի
Լոմպարտիոյ ևն: յԼատարիս են Կոմնք մի և
նոյն անուամբ: տոհմն Էնդրօնիկոյ խմբի ծագի
ի Բիւզանդեան կայսերէն Անդրօնիկոսէ ի ցեղէ
Կոմնեանեանց:

Ի ՉԿն Օգոստոսի զկնի ճաշուն ընդ երկուց
ու զեկեցաց իմնց զէմ կոպք երթալ ի համբաւա-
ւոր ու խառվայրն Մարկոփի հետի ի Տփիսխոյ
քանի մի մղնոցք. ի Ճանապարհին պատմեցին մեզ
զհեռեկեալ աւանդութիւնս ի վերայ Ս. Գրիգորի:
Քրիստոնէութիւնն արդէն ի չորրորդ դարու յայտ-
նեալ էր ի կողմանս Կովկասու, այլ ոչ ծառա-
լիւր փութմաղէս ըստ որում չըջարեակ հեթա-
նոք անարդէին և հալածէին գօթիստոնեայս: Ի
սկզբան վեցերորդ դարու առաքեցան ի Բիւզան-
դիոյ ի կողմանս յայտնիկ երեքտասան սուրբ ան-
ձնիք մեծաւ մասամբ Լոորիք, ուսուցիչք Քրիս-
տոնէութեան: և առաջնորդ նոցա էր սուրբն Գրի-
գոր, յայտնիկ աւուրս կոստաշտ իշխանն Վա-
խեթի տայր պատերազմ ընդ Վրաց, և պաշար-
եալ ունէր զքաղաքն Գրեմի: ուստի Քրիստոնե-
այք կրէին մեծամեծ նեղութիւնս. զոր տեսեալ
Ս. Գրիգորի հարկեցաւ զօրէլ յանտառս: — Բա-

ուր միում յիշանել իշխանին յորս՝ բազէ նորա պնդեալ զհետ աղաւնոյ միոյ անպայտ եղև. որք ի խոյզ և ի խնկր կրթն ու էին բազէին, գնան պատմեն իշխանին, թէ գտին յանտառի վայր ոմն, յորոյ աջոյ ծունկն նստէր աղանին, և յահակն բազէն, առ ի ստուգել զիրան՝ իշխանն ինքնին դիմեաց անդր, և եգիտ պնդէս, տեսնալ զիշխանն նորա բնութեան, խնդրեաց բժշկել զորդին իւր, որ կաղաղեալ էր ի մանկութենէ հետէ, և ասէ՝ «Եթէ տեսից պոսպիսի հրաշս՝ եղջ Գրիստոնեայ և փառաւոր արարից զՆստուած», և խոստացաւ սուրբն առնել ըստ բանի նորա. և յորժամ գարձաւ ի տուն, ընդ առաջ էլ նմա օրլին առաղջացեալ, հայրժամ առեալ իշխանին զամենայն բազմութիւն, չորսու առ սուրբն և խնդրեաց առնել պնաս Գրիստոնեայ, և յորժամ ամբոխն մկրտեցաւ, ետ սուրբն իշխանին զողջիւր զինւոյ ասելով «Աստուած ետ», և ամբոխն աղաղակեաց եռաշէն (բարի ճանապարհ), աստի սկիզբն եղև կիրառութեան զինւոյ ի Վիրս, որ մինչև ցայս վայր չէր գործադրուի, այժմ իսկ՝ եթէ ի Վրաստան տան ումեք զզինի, ասին «ուլիս վերտի», նաև շինեալն ի Վրաց ի յիշատակ այսր մենաստան էառ զանունս Ելլահ վերտի:

Յետ ընդունելոյ Վրաց զքրիստոնէութիւնն՝ եկեղեցի նոցա ընդ իշխանութեամբ կկաց Պատրիարքն Կ Պօսոյ, զկնի Անտիոքայ, և ի վերջոյ անկախ՝ կարգեալ ինքեան զկաթողիկոս (1):

Պայծառ էր օրն և ճանապարհ մեր չընապատեալ ընտրեք և անտառօք, ընդ վայրկէագորք հոլխոս էած զմեզ ի հիւսիսոյ ի հարաւ. հասար փութապէս ուխտաբնաց լաղմութեան, ընդ որս չորսք ի Մարկոսի, և հանգիստ կալաց ի խրճիթ շինականի ուրումն. պիշեր պայծառ, օգ ջերմ:

(1) Եկեղեցի Վրաց ի սկզբանէն անտի մինչև ցարս Մովսիսի Կաթողիկոսի ընդ իշխանութեամբ էր Հայրապետին Հայոց, և եպիսկոպոսոց Վրաց ի Հայոց Կաթողիկոսին առնուէին զանազորութիւն և վիճակ, որպէս և Աղուանեցն իսկ յաւուր Մովսիսի Կիրան տունն ոմն, զոր Սահակոս Արքեպիսկոպոսն Օրբելտուն սկորապետ նեոքնն ստեանել, ձեռնադրեալ ի նմանէ եպիսկոպոս և ընկալեալ գորաւորագրութիւն Վրաց, ընդգնեալ ի րաց եկաց յիշխանութենէ կաթողիկոսին Հայոց, և աստի սկիզբն եղև բաժանման Վրաց. զայս միայն համառօտի յիշեցեալ կամեցայ ցոյցանել թէ, արեգ Եւրոպացին մեր Հակոբ հառաջն յալալ տակ ոչեա ընդունելոյ Վրաց քրիստոնէութիւնն, եկեղեցի նոցա ընդ իշխանութեամբ գտաւ Պատրիարքն Կ. Պօսոյ, զկնի Անտիոքայ և ի վերջոյ անկախ ու իսկ թէ քեզ ընթերցողիդ կամ ե գնութիւնի պատմութիւնս իրացս գիտել, կարեն դառնալ ի պատմագիրս ժամանակակիցս:

ամանային, յոյս լուսնի, աստեղաց և հազարա-
ւոր լուսնալ խարուկաց վրանագ, երգք, ուրա-
խական աղաղակք, և օտար Եւրոպացի լսելեաց
փող Վազի (զուռնա) թողին ի մեզ անբա-
ցատրելի տպաւորութիւն: — Յոռաօտու վեց
ժամուն ընդ ընդմաթիւ ուխտաւորաց չորսք
յանտառս և ի լերինս Վրացի իշխանք յազ-
գային տալազս և ի շողջողին փաղփին ղենա
փառեալք, կանայք և աղջկունք նոցա ի ձիանդս-
տեալք, յուշ առնել տային զմեծահանդէս ամս
միջին դարուց, քաղցր էր տեսնել, թէ զի՛արդ
դարդարուն մարդակոյտ բազմութիւնդ այդ որ
Եւրոպացւոյ աչաց առաջի նկարագրէր զբօրսօ-
ճեմն հոգմայ, երբեմն անհետանայր, երբեմն ե-
րեւէր ի Ռջ կանաչաղարդ դալարեացն, շատր ի
նոցանէ մանաւանդ կանայք և աղջկունք, բոկոտն
եղանէին ի դուխ լերին, ըստ որում ուխտաւ
էին, Յետ կէս ժամու հասաք ի կատարն, ուր
բացան առաջն մեր թանձրախոտ անտառ, և յա-
ջակողմն ի բարձր լլըռջ աւերակք, նպատակ մե-
րոյս ճանապարհորդութեան, իրր քառորդ ժա-
մաւ հետի ի մէնջ, ուղիղ և անցուկ անցիւ
հասեալ անդամօք, տեսաք աւերուն վանք, եկե-
ղեցի և ամրոց, վանքն և եկեղեցին հիմնեալք ի
Ս. Անտոնիոսէ յամէ 1740 ց1750, որ մի էր

ԵԺԳ առաքելոց կամ քարոզչաց Վրաստանի,
աւերեալք են ի Լեզկեաց, բայց որպէս Վիրք ա-
սնի, անմիջապէս ստացեալ են նոքա զպատիժ
պատուհասի յա ցահաց իւրեանց, այն է յոր-
ժամ ի գարձին վան անցանել առ ստորաօղ
լերին, իստոն փութանի իսկոյն և սպանանէ արս
մինչև հինգ հարիւր:

Եկեղեցին իսպառ կործանեալ էր գրեթէ, բաց
ի կամարացն դասուն, ուր պատրաստեալ յայն-
ժամ սեղան կատարէր պաշտամունս քահանայն
զգեաւաստեալ:

Արժողովոյ որ ընկերացեալ գնդի ուխտաւ-
որաց հանդիպեալք, հրաւիրէին զմեզ ուրախերես
յուսել և ի յրմայն ընդ նոսա, այլ մեր յոռ-
գեցաք զհրաւերն Պ. Գաղամովի նահանգա-
տեսչի կողմանց, արկին մեզ ընտիր օժոցա, եկին
հետզհետէ ուսումնականքի, և բազմեցաք շուր-
ջանակի, նախաճաչիկ մեզ ետուն հաց, պղնկի,
և քանի մի կտոր ի շամփուր խորովեալ մսոյ ոչ-
խալի, մատուռաին (թամազա), ծաղրական զիմօք,
և զինոյ գաւ ի ձեռնն դայր հասանէր առ մեզ
ստեպ ստեպ, և հրաւիրէր յըմպել, զզինին բւ-
պէին մեծաւ մասամբ կամ արծաթեայ եղջերոցք
կամ արծ, մեծ գողալօք (հազարափեշա), որք
նման են շերեփաց մեր սեղանաց, եկին առ մեզ

ապա երգիչք Արաց, և երգէին մերթ մին՝ մերթ միւսն, մերթ ամենեքին ի միասին. իշխանն և բազմականն, իւր զրաւեալ ի սրտաուռչ երգոցն իւրեանց, երբեմն և ինքեանք ձայնակցէին նոցա: —

Յարուցեալ աստի՝ չորսք առ այլ ժողովս, ուր կարաւէին աղջկունք Արաց, երգեհոն կամ այլ ինչ ոչ գոյր ի նոսա, միայն ծափահարութիւնք և փոքրիկ թմբուկք զխաղն փառաւորէին: Յայլում տեղեոջ պարէին 13 — 16 ամեայ պատանիք, որք ընդոտո բարձրացեալ նստէին ի վերայ ուսոց չափահասից արանց, և վերջինքն նոքօք հանդերձ պարէին յոթ յաջողակ. իսկ պատանիք նոյնպէս պահպանէին զհաւասարակշռութիւնն, զի ոչ ոք անկանէր ի վայր, և այլ պէս պէս խաղք, այլ սակաւ առ սակաւ ներգործութիւնք զինւոյն երևեցաւ, աղաղակ ամբոխին բարձրացաւ, ազնուական կանայք թողին մեկնեցան, և մէք դարձաք ի տուն ի Տփսիս:

Արշափ արհեստք են ի Տփսիս, իւրաքանչիւր արհեստի հետեողք ունին զիւրեանց էսնաֆօ. հանգոյն նմին, որ ի միջին դարս ի Գերմանիա զլուտանէր, բայց տեղեոյս էսնաֆութիւնն յառաջ եկեալ է ի Պարսից ըստ Պարսկականին, յաւուրս տիրապետելոյ նոցա Արաստանի. ո՞վ կարէ լուծանել զպատմաբանական խնդիրն, թէ արդեօք

խաչակի՞քք տարան ի Գերմանիոյ յԱսիա զէսնաֆութիւնն, եթէ Գերմանացիք բերին ընդ իւրեանս ի հնոց անտի յորժամ բաժանեցան ի Պարսից, Արաց, Ռուսաց, և Հայոց էսնաֆութիւնն ի միասին են, իսկ Թուրքացն առանձին, որ երևի յառաջ եկեալ ի տարրերութենէ կրօնի, իւրաքանչիւր էսնաֆ ունի զղլխաւոր իւր (ուստաբաշի), և երկուս օրնականո նմին (ախաւսկալց, յորժամ զործ ինչ հանդիպի էսնաֆին, զորմէ պարտ է խորհել ընդ զխաւորին և օգնականացն, ժողովին ի գաւիթ եկեղեցւոյ, և վճիռ կամ դատաստան առնեն զխաւորն և օգնականքն իւր, եթէ դատաստան նոցա անհաւանելի թուեցաւ էսնաֆին իւրեանց, կարեն մերժել զայն, այլ պարտին ամենեքին ի մի լինիլ կարծիս. ընդ դատաստանաւ սոցա անկանին մէջք ի մէջ արհեստաւորաց միոյ էսնաֆի, պահանջ պարտուց, տրուուել չապարակաց զոչ րաւադք աշխատելոյ արհեստաւորաց, ևս և եթէ յառաջագոյն զդրամն առեալ, զգործն թողեալ են ընդ երկար անաւարտ, և այլ անբաւականութիւնք, կոխք և ընծանք գործն վճռի քաղաքական տեսչութեամբ: Իւրաքանչիւր էսնաֆ ունի առանձին օրինադիրս, կօշկակարացն էր յաւուրց անտի Հերակլեայ, այլ զկնի փոփոխեալ էին ըստ կամս, որ ծանուց

յանցանաց ցուցանի տէր, յետ զիգեալն ի վերայ
նորա գործս հատուցանելոյ պարտի նաև կոչուեա
խրականաց առնել իւրոյ էանափին իբր ի վարձ
զի կորուսին զժամանակս յառնել զլստաստան
նորա: զիսաւորն նոցա ունի իրաւունս բաց ի
վարձատրութենէն պահանջել ի նմանէ իբրև
տոյժ 30 ր. միայն գանել կամ պատժել զոք
չկարէ այդ գործ է միայն քաղաքական տնտե
սեան, իսկ ի դէպս դէպս թելթեազունից սխա
լանաց ապտակօք իրարտէ: առեփց զբամբ մուս
նեն ի գանձարան էանափի: յստաջ ժամանակաւ
գրեթէ ի կորուստ երթալին այժմ խիստ հայե
ցողութիւնս դարձուցանեն ի վերայ նոցա: և ի
գործ դնեն ի պէտս քաւարիսլ արհեստարաց
հիւանդաց, և լին Վերջին թագաւորն Վրաց կանո
նեաց, զի էանափն ինկապէցէ զաղքատ անգամս
իւր, և զիսաւորին տուեալ է իրաւունս յայտպիսի
դէպս ժողովել յիւրոցն զապնձին տուրս: ի տ
ցանէ պահանջել զիսահարկ և զանագան տուրք թ
պահպանութիւն և ի ծախս կամրջոց Զպնապար
հաց և բոլորի, ի վաճառողաց ջեռօցիչ ըմ
պելիս տուել 83 ր. վասն պնդող ամի: Հայք
և Վրք յերկուշարսթեղն ոչ պարագին աշ
խատութեամբ, զի այդ զատաստանական օր է էս
նափի նոցա, իսկ թալթարացն չարսթ

ի ժամ: յուղարկաւորութեան մեծի ումէք
զհետ գնան և էանափք, կրեղով երբեմն զբոշ
կամ նշանս իւրեանց, իսկ Հայ և Վրացի կա
նայք ոչ երբէք զհետ ընթանան մեռելոյն: և
բարեկամ կամ աղգական հանդուցելոյն տայ զբ
խաւորին նոցա դրամ ինչ հիւրոյթն առնել էս
նափին ի յիշատակ հոգւոյ հանգուցելոյն:

Եշակերտ արհեստարարին առ ի ստանալ իրա
ւունս քաջահմուտ արուեստարիտի, ածի ի ժողովն
էանափաց, հատուցանէ նոցա 10 ր. որ արկանի
ի կանձարանն, և ինչոքո կազմէ: յետ ի ինծոյիցն
յառնելոյ, հրաւիրեալ քահանայն օրհնէ զնոսա,
և զիսաւորն (ուստարաշին) ածէ աղտակ յերես
նորա, և այնուհետ համարի մի ի նոցանէ:

Գէպ եղև ինձ քանիցս անգամ տեսանել ի փո
ղոցս Տփլիսոյ զվաճառական Հրեայս: մի ի տ
ցանէ զգեցեալ ունէր զԵւրոպական տարազ, ընդ
որ խօսեալ ի լեզու Գերմանական, իրազնի եղէ
զի էր յԼատրիոյ, որ անցեալ ընդ Գալիցիա,
Պոլոդիա և Օտեսայ, եկեալ էր ի Տփլիս: զս
բազում անգամ հրաւիրեալ առ իս տեղեկութիւնս
Ժողովէի ի վերայ Հրեից բնակիչոց ի Վովկաս
Ըստ այսմ և յորժամ էի յԵրևան, Վարայիմ
ոմն ծանօթացեալ ընդ իս տեղեկութիւնս բա
զումս ետինձ ի վերայ Հրեից: զորոց ահա մէք

Համառ օտիւ ի մէջ բերեմք բանս, զհարուստն այլոց թողլով հետադարձութեանցս:

Բարխաւոյ Հրեայք ի Գերմանիոյ, հանգրիւն վերջեւատակեալն իմոյ ծանօթի սակաւք են յոգժ, իսկ որ ի Լեհաստանէ, ի Պոդոլիոյ, ի Սիւլաւայ, բազմաթիւ են, և զիւրին է որոշել զնոսա ըստ զգեստու, սորա ժամանակաւոր բնակին ի սահմանս յայտոսիւի, բայց և բազումք այնք են, զի ուսեալ զերզուս տեղականս, հաստատուն բնակիւ թիւնս առնեն:

Գործածական լեզու, որով խօսին ընդ իրեարս է աղաւաղեալ Գերմաներէն, Հրէայք տեղոյս բաժանին ի հեռեւեալ կարգս պատէս:

ա. Թալմուտեանք (43) տարածեալք յամենայն ազգս Սլովակասո ի հարաւ. բայց չգիտեմ թէ ի սոցանէ գտանի՞ն և առ լեռնականս, Չերքեզս, Լեզգիս և յն. պարսպին յամենայն տեղիս առւտրով, ափ թէ ունին և առանձին աւանս և գետոս ի հարաւային Վրաստան. բաց ատեցեալք են ի մերձակայ բնակացի:

բ. Արալիմք կամ հետեւողք Տին Ատակարանի, բնդունին զհնադրոյն աւանդութիւնս և գլխադասեալս թիւնս Հրէից, այլ ոչ զԹալմուտ. բնակին

(45) Բնդունողք և հետեւողք Թալմուտեանք:

զիսն օրասէն ի սահմանս Երևանայ և Ախալցխոյ, սորա հաստատուն ունել զծագումն անխառն յայլոց, ի ցեղէն Յուդայի որ առ Սիւրսիս գերեցաւ ի Բաբելոն. որոց մի մասն դարձաւ վերստին ի Հրէաստան, մասն ինչ մնաց անգամօր. և յաւերիլն Բաբելոնի վանեալք են ի հիւսիս, իսկ ի վերջոյ գաղթեցին ի Հայաստան. անտի մասն ինչ ի Սլովակասո, ի Երիւ, ի Լեհաստան և ի Քալիցիս. հաստատուն ևս թէ ինքեանք մեծամեծ իրաւունս և իշխանութիւնս ի ձեռս բերին ի Հայաստան, այն է թէ արեւակից նոցա տոհմն Բաղրատաւչի որ ի վերջոյ ասացաւ Բաղրատունի՝ յառաջ եկեալն ի Շամխատար, որ ի ցեղէն Դաւթայ, և առաքելոյ ի Նաբուքոդոնոսորայ ի Հայաստան, ընկալեալ զՔրիստոնէութիւն տիրեաց Սպեր երկրին, ի սկզբանէ առ զարտնութիւն թագաւորութեան արքայից Հայոց, զկնի ամրաբնաւ ի գահոյս նոցա, ընդ որ ի վերջին ժամանակս միացոյց զերիսաթաոս թագաւորութեան Արաց. Արալիմք համարին բարկք ճշմարիտք և հաւատարմք (յառևտուրս) օրշափ ատելի են Թալմուտեանք՝ այնչափ յարգոյք են առաջնին. զգնեալն ըստ Տաճկական ձևոց, այլ գանազանին ի նոցանէ թողլով զՊատկենպօրտ (46):

(46) Մի ի տեսակոյն Բաղլայ գետուս է Պատկենպօրտ ձևն, որ է զմէջ գերեզու, և զերկու կողմանն Բաղլու:

տովորական լեզու խօսից ընդ մէջ իւրեանց
է Տաճկերէն: Ի Թալմուտեանց խորշին Մահ-
մետականք համարին զնոսա արեւակիցս և ա-
սեն թէ ուսուցիչ Մահմետի էր Կարախմ: ու-
րում եւ Մահմետ զհրովարտակ յարդելոյ զԿա-
րախմ: զոր ընդունեն հասեողքն իւր: Սոքա
խաղաղութեամբ բնակին ընդ Բրիտտոնեայս, և
հաւատան թէ Յիսուս Բրիտտոն էր մարգարէ ի
ցիղէ նոցա, միայն աշակերտք Կարա, հիմնեցին զնոր
կրօն: Ի սոցանէ նուազ մասն ինչ մնաց յերու-
սաղէմ: այլք ամենայն յարաբերութիւնս ունին
ընդ նոսա և ճանաչեն զնոսա պիտաւորս և նախա-
պատիւս քան զինքեանս: Ի նշանակեալ առաջ,
զիտաւորապէս յաւրաքմու Կարախմք նորոսաղէ-
մի ժողովին ի հարաւակողմն լինին Մարիայ, զի ի
նմին տեղոյ, ուր հալք նոցա երգէին Գորհնու-
թիւնս Աստուծոյ, և ինքեանք երգեսցեն զերգս
արտմականս և ողբասցեն ի վերայ աւերեալ տա-
ճարին և քաղաքին սրբոյ, և բաժանման և տա-
նապանաց ընտրելոյ ժողովոցեանն Աստուծոյ: Իս-
րայէլի: Ահա ի մէջ բերելն զայս երգ ակրական,
որ ըստ պարզութեան և խմաստիցն, յուշ առնէ
զողբս Երեմիայ մարգարէին:

Ուրբն ասէ, և ժողովուրդն պատասխանէ:

Երգ առաջին.	
Չայն.	Պատասխան.
Ա. Յաղագս արուեստաց կործանելոյ.	
Բ. Յաղագս խաթարեալ սոմարին.	
Գ. Յաղագս պարսպացն որք անկան տապալեցան.	
Դ. Յաղագս անցելոյ փառաց մեծու- թեան մերոյ.	Լստիմք յոնապատի նւ
Ե. Յաղագս մեծի պատուարին, որ յա- ւերակս.	ողբամք.
Չ. Յաղագս պատմական ակտնց, որք հրոյ մատնեցան.	
Ի. Յաղագս մեղանախան քաջանայից մերոց.	
Ը. Յաղագս քաղաւորաց մերոց, որք անգուշեցին զհնովայ:	

Երգ երկրորդ.	
Չայն.	Պատասխան.
Ա. Աղայնք զրեզ, ողորմեա Սիօնի.	Ա. Ժողովեա զորդիս նրոսաղէմ.
Բ. Մի յաղագիր Տէր փրկել զՍիօն.	Բ. Հայեաց ի սիրտ նրոսաղէմի.
Գ. Թաղաւորեաց ի Սիօն մեծութիւն և վայելչութիւն.	Գ. Հայեաց ողորմու- թեամբ յերուսաղէմ.
Դ. Կաւարան արքայական, երևեսցի փութով ի Սիօն.	Դ. Մխիթարեա զը- ղաւորս երուսաղէմի.
Ե. Տիրեսցէ Սիօնի խաղաղութիւն և խնդութիւն:	Ե. Ուրբն եղիցի Ե- րուսաղէմ:

Զ. Արեանք. առ թէ ոչ հնու ի Դերենդաց
բնակի ազգ ինչ քրիստոնեայ Հրէից, որք դար-

ձան ի քրիստոնէութիւն, պահելով ամբողջ զեր-
բայականն իւրեանց օրէնս նախկին: Սորա հա-
մարին մնացորդք ի ցեղին Բենիամինի. պահեն
զշարամն, և զհին օրէնսն զգուշութեամբ, վասն
այն, զի Քրիստոս, զոր ընդունեն Մեսիա, զնոյն
արար ասնն, և աւանդեաց առնել. զպիղք սոցա,
(ասն) ի ժամանակս ծննդեան Յիսուսի Քրիստո-
սի քարոզեցին թէ Մեսիայն ծնանելոցն է ի Բեթ-
ղեհմ. և առաքեցին յինքեանց արս երկուս.
զՂոււնգին և զԵղիայ, որք համարեցան ընդ ե-
թմասսուն աշակերտսն Քրիստոսի. և զինի խաչե-
լութեանն և յարութեան դարձ արարեալ առ
նոսա բերին զհանդերձ Փրկչին, որ մինչ ցարդ
պահպանի յեկեղեցւոյն Մցխեթի, ոչ հետի ի
Տփլիսոյ: Ղուն'ին գրեաց զվարդապետութիւն
Փրկչին ի մատեան մի, որ գտանի իբր թէ ցայժմ
ևս առ նոսա, զոր պահեն յոժ առանձինն, և ոչ
խոտորւանին վնոր կտակարանն: Եթէ է արդարեւ
այդոյիս ազանդ ինչ, ցանկալի էր մանրաքննին
խուզարկութիւնս առնել, թէ և դժուարին է
հասու լինել ճշմարտութեանս:

Բայց թէ այդպէս թէ այնպէս, ճակատադիր
Իսրայէլեան տոհմին կայ մնայ անլուծանելի խն-
դիր պատմական: Արեանք երեւին տարածեալք ի

համօրէն Ասիա, և մեծագոյն մասամբ ի Ադիլան,
թէ և այժմ տակաւաւորք են աստանօր:

Ի պատմութեան Արաց Աւսթմանցայ, (տես
Քլաիթթ ժԱ. երես 87) ասի թէ 3,360 ամօք
յետոյ քան զնախատեղծն Արամ, բազումք ի
Հրէից, անուանեալք Ուրեանք կամ Աւտեանք ի
Բարեկենեան զերութենէ փախուցեալք անկան ի
Աիրս ընախեցան առ Մոռլ զետակաւ, և հարկս
հարկանէին վասն երկրային բերոց: Ռիդաէր
յաշխարհագրութեան հատ. Ժ. երես 588 դէ
թէ թաղաւորն Պարսից ի հինգերորդ դարու աս-
րաւ ի Հայաստանէ ի Պարս 71,000 դերդաս-
տանս Հրէ'ց:

Պ. Արիտէ զորմէ յիշատակեալ ենք ի վեր
անդր, տայ մեզ զհետեւեալ տեղեկութիւնդ.
Եթրժամ Մահմետ ցանոյր օրով և բռնու-
թեամբ տարածել զուսուլմն իւր ի համօրէն աշ-
խարհ, մեծ մասն ընախաց հարուստին Աբախոյ
էին աշակերտք և հետեւոյք օրինացն Մովսիսի.
և զի օրէնք Մահմետի բազումք էին յօրինաց
մեծի Մարգարէին, վասն որոյ զիւրաւ ընկալան
զայնս ընակիւք երկրին. պատմութիւնն ցուցանէ
թէ ցեղքն Բնի-Հարր, Բնի-Լի, և Բնի-Հա-
խար, որք ընախեալ էին յընդարձակ սահմանս ընդ
մէջ Եփրատայ, Ուրնիթայ, և հիւսիսային ափանցն

Պարսից ծոցոյն և Կարմիր ծովուն, ի Մեծինէէ
ցլէկալս, իսկզման էին Երպայեցիք, զի և ցարդ
սաՀպանեալ նմանութիւնքն այժման Բենի: Էս
Հախար և չին Բաքար անուանցն, որ մի էր
յանկկոց մետասան ցեղիցն Յուդայի, զիսն ցու-
ցանէ, և ուշադրու թեան արժանի է, զի ի գաւառսն
Հեմէն, Հեղերան, Յոպէէ (Կափար) և Քիօֆ
որք մեծագոյն մասն կազմեն Տարաւային Արեւմ-
տեան Արարիոյ, յազմութիւ ընակիչք տեսանին
Եփրատեցոց, զոր օրինակ և Սան մարաքալարն
իմամին Յեմենայ գտանին 5,000 Հոգի Հրեայ և ի
գաւառն Յոպէէի 3,000: Դժբաղդութիւն ինձ էր
այն, զի որչափ Հրեայք Հանգիպեցան, տգետք
զորով շխարացին գիտել և յայտնել թէ յորմէ
ցիղէէ ծագումն նոցա Պատմիչք Արարաց, Արող-
ֆիդա, Համզա, Նովաիր, և այլք սրտման թէ ի
Տարաւային Արարիա, ի թաղաւորութեանս Ամրու-
իւն - Ամր, Մացիլի անուանեալ արքային Հի-
մարիթայի, կռապաշտութիւնն տեղի ևա Մով-
սիսական օրինաց, զորս փախտեալ յետ աւերա-
ծին Նրուսաղէմայ Հրեայք ընրին մութին ի Հե-
ռաւոր կողմանս Արարիոյ, այլ դարձեալ զօրանայ
և բառնայ զօրէնս նոցա, մնացեալ միայն ի գա-
ւառն Հեղերան տակաւին սեղանք միոյն Աստու-
ծոյ մէնչէ ի Փրկչական 502 թուական իսկ յոր-

ժամ քրիստոնեայ Եթովպացիք առաջնորդու-
թեամբ Արքատայ տիրեցին Տարաւային Արարիոյ
վախճան և պատանօր եղաւ Հրէական օրինաց
Հիմնաւոր փաստ այսր կարէ լինել Հնաւոյ և բա-
րեկարգ տէրութիւն Հրէից որ գտանի ցարդ ի
սահմանս Սեմենայ և Եթովպիոյ, ընդ Տէրու-
թեամբ Եթովպացոց, և անուանի տէրութիւն
ՔելլաՀաց, ՔելլաՀք ունին զՀամազգի թագաւոր
իրեանց, կն քաջք և ճարտարք յարհնատա-
փան օրոյ և Եթովպացիք որ ըստ մտաւորակա-
նին յոյժ յետեալք գտանին քան զնոսա, կա-
խարդս անուանեն զառաջինսն պատմութիւն այսր
տէրութեան ծածկեալ է անվտանցելի խաւա-
րաւ:

Եիցուք աստանօր և զհետագայ հետաքրքրա-
կան աւանդութիւնք, նորին դարձեալ Պ. Վրի-
տէի, ի Տարաւային Արարիա, ի մէջ Մաւսա և
Հեոկ լերանց, մերձ փգրիկ շինի մից անուանե-
լոյ Սուքէճումնա, (ուրաւթի շուկայ) հեոի ի
Մերչէէ երկց աւուրց ճանապարհաւ, անկանի
փգրիկ ի ետուն մի 30) ոտնաչափ բարձրութեամբ
և ի գլուխ նորս տեղի մի Արեւ ասացեալ, ի կա-
տար Արեւայ գտանի փգրիկ քարաշէն տուն, յո-
րում է գերեզման սրբոյն Մաճմեալականին Մա-
ւալի (Մովսէս) զորմէ հետագայ աւանդութիւնք է

ի ժողովուրդս տեղոյն, և որում ընծայի յարգմեծ ի բովանդակ շքականոյ Յանգիտկի ժամանակաց հետէ Լեիո—Մուսա, այր արդար և մաքրակեաց, հոգիւ կարգեալ հօտի բնակէր յայտոսիկ կողմանս. եկն մի անգամ բարկութիւնն Աստուծոյ ի վերայ երկրին և արար երաշտութիւն. խցան աղբիւք, չորացան ամենայն դալարիք և տակաւ կորնչէին մարդ և անասուն ի ծարաւոյ. յայնժամ եկաց Մուսա յաղօթել լուաւ նմա Աստուծոյ և հրամայեաց փայտիւ ձեռին հարկանել զլեռն Որիւք. և իբրեւ արար, բացան ժայռք, և ջուր յորդ ընթացաւ ի դովացումն պաքիլոց և խորշակահար դալարեաց. Ածին զիս ի նոյն տեղի, ուստի արդարեւ ջուրն վազէր հրաշագործեալ, այլ յանձրեոց, և ես ընդ անձուկ անց ինչ հայեցեալ նըշմարեցի տեղի խորագոր, ուր ի յորդ անձրեաց ժողովեալ ջուրցն զաւելորդան ընդ ալն աղբիւրն ի դուրս վարէին. այլ զարմանք, թէ որչափ համաձայնութիւնք են աւանդութեանս ընդ Մովսիսեան հրաշից, Մովսէս զաւազանաւ զվէմն հերձեալ ի ստորոտս Բորեբայ, ըլխեցուցանէ ջուր յարբումն Իսրայելացւոց. Մուսա (Մովսէս) զնոյն առնէ ի ստորոտս Որիւք լիբին, ի պէտս մարդկան և կենդանեաց, միմայն երկօրին հրաշագործքն որոշն հեռաւորութեամբ տեղեացն ի միմեանց

հինգ հարիւր ժամօք. Մուսա և Մովսէս չիցեն արդեօք մի և նոյն անձինք, կամ թէ մարթէ առել թէ այս Մուսա իցէ սուրբ ոմն կալի հինաւորց, որ և համարի լինել հիմնադիր Մուսի կամ Մօսի քաղաքի որ ի գերս Մովսիսի նշանակէ զարեւմտեան սահման բնակութեան ցեղին Բոկտանայ. Ծննդոց զլ. Ժ. համար 30:

Գլխի Գ.

Համապարօրդութիւն ի Կախէթ. — Աւազդութիւն Օմալեթին. — Արթիկ եղանակաւ պատրաստել զինքն ի կողմանս. — Ջերին աղբիւր. — Աւանդութիւն. — Ամրոց Սուրբաթայ. — Քնեալ Արտաղոյ. — Գիտողութիւնը ի վերայ Սիւնեթի. — Երթ ի վրան Ս. Նաւենայ. — Աւանդութիւնն. — Եկեղեցին. — Արդիւնը Քաջանայից. — Գարն ի Տփլիս. — Երթ ի Հայաստան. — Քաղաքապետայ զիւղ Հայոց. — Գիտողութիւնը զբնակաց կողմանց Գանձակայ. — Հայոց սեղիք եւ Թուրքայ բէկ. — Մով Գեղամայ. — Աւանդութիւնն զԼանկթաւայ. — Արարտ. — Երեսան. — Թէ ուստի էաւ զայս անուն. — Վաճառանոցն Երեւանայ. — Ջրանցք եւ պոռ:

Չկախեմէ ասէին ինձ լինել Էլ. դորասն 47) Առվկասու, երկիր՝ ուր Տփլիս կաթն և մեղր և զինքն. ուր զտանին պտուղք ամենակերպ բարութեանց. ուստի եղի ի մտի տեսանել զկողմանս: Վասն որոյ ի 10 Օգոստոսի ի գիշերային պահու առեալ ընդ իս գիշխանն Լիւլին, և զմտերինն իմ զՊետրոս Նեյ, ուղղեցաք զընթացս մեր ի Վախէթ. և յերրորդ ժամու մուտ կալաք ի Մարիւնն ֆելդ աւանն գաղթականացն Գերմանացոյ, որ անկանի առ գիտովն Յորի պնէ Կամբիս, առեալ զանունս ի Վերոսէ, ի պատիւ Տփլիս շոք:

(47) Էլզարատո բառ. Սպաներէն և նշանակէ « ոսկեգօծեալ » անուամբս այսու կոչի երեւակայեալ երկիրն հարաւային Ամերիկայի. որ լի է իբր թէ ոսկով և ակամբք պատուականօք:

րա *). Կացեալ աստանօր մինչև ցեօթն ժամ առաւօտու, փոխեցաք զուղի մեր ի ձախակողմն. և շրջեալ լիւանց ի լերինս հասաք ի լիւան մի, առաւանեալ « Օձալեան », ուստի առիթս առեալ Պետրոս Նեյ պատմեաց մեզ զաւանդութիւն ինչ ի վերայ այլ « Օձալերին »:

Օյալեան առ Երասխա.

Առ Երասխա ի հարաւակողմն Նախիջևանի անկանի լիւան, անուանեալ ի Տաճկաց « Իլան-գաղը », և ի Հայոց « Օձասար », — Օձալեան — 48) Ի ժամանակս ինչ տարւոյն ժողովին անդանօր անհամար բազմութիւն օճից մինչև անհամարին լինել մարդկան և կենդանեաց մատչիլ ի նա. թող զսովորականս. Գտանին անդ և տեսակք երկիւղալի և փնասակար սողնոց. Օձ ինչ, եմէ ցհասանելն 25 ամաց եկաց մնաց անտես ի մարդկա-

(*) Կուր գետ ևս էաւ զանունն ի Վերոսէ արքայէն Պարթից. Վերջ զայս գետ ի ժամանակս Շարդենայ կուէքն Շահ-բախան, նոյն անուն, զոր Պաթմիլք Պարթից տային Վերոսէ:

(48) Լեւան, զորմէ բանգդ են արդոյ ճանապարհորդին, հետ ի յերասխայ իբր երեք ժամու ճանապարհ. զորմէ տեսցես ի մերս « Լեւան » հայրենեաց Երեւանու:

նէ, առնու զղօրութիւն կերպարանափոխութեան,
այն է կարէ փոխիլ ի կենդանիս իւր. որով պատ-
րեալ և որսացեալ զմարդիկ սպանանէ զնոսա. և
եթէ հասանէ ցլաթմանամեայ հասակ, դարձեալ
անտես ի մարդկանէ, անուանի ըստ Պարսկց
«Իւքի» (տարածումն). իսկ թէ ցեթմանանա-
մեայն, յայնժամ ըստ հաճոյից առնու զկերպա-
րանս մարդոյ և անասնոյ. — Գէլ լինի կրիտա-
սարդ հովուի ուրումն անջատիլ ի թափառական
բազմութեանցն և մնալ ի շրջակայս նորա. տա-
րուբեր ի յոյզս խորհրդոց մտաց ընթանայ յայս-
կոյս և յայնչոյս, և տեսանէ ի մէջ թփոց զօ-
րիորդ չքնաղատեսիլ զի լայ և հնէ զառնապէս
և հարցեալ՝ պատմէ թէ յետ կացեալ յաղգա-
կանացն, ոչ ևս կարէ դասնել զհայրենիս իւր.
Գլծացեալ հովուին առնու նստուցանէ ընդ իւր
ի ձի առ ի ածել ի ցանկացեալ տեղին. այլ ի
ճանապարհին սէր կապէ մին ի միւսն, և յայն-
ժամ խոտոռուկանի աղջիկն, թէ չիք իմ ոչ հայ-
րենիք, և ոչ հայրենակիցք, միայն զայս արա-
րի ասէ առ ի որսալ զքեզ, վասն զի բնդ տ-
ռացին և եթ անխարկիկս ի քեզ՝ սիրեցի զքեզ.
ուստի տանէ զնա հովուն ի տուն իւր, և ամուս-
նանայ ընդ նմա:

Գայ առ նա յաւուր միում Փարթի ոմն Հրեզ-
կացի, որոյ ունելով ի ձեռին զմատանի՝ յորոյ
վերայ էր եղեգնաքար, գիտաց անպէն թէ կինն
այն է օձ կերպարանափոխ, վասն զի եղեգնա-
քարն խափանէ զկերպարանափոխութիւն մեր-
ձակայ իրին. յայտնեաց առն զիրան, և ի հաւա-
տարիմ կացուցանել զբանս իւր, ասէ ցնա, «պա-
տուէր տուր կնոջդ պատրաստել զսիրեցեալն իւր
կերակուր և գաղտ ի նմանէ արկ ի նա աղ ա-
ռուել յոյժ, ապա ամրափակեալ զղրուս հեղ
ղջուր ի մէջ տան, և ցոյց զքեզ իւր ի խոր քուն
լինել»։ Արար այրն ըստ բանի նորա, և ի գի-
շերի տեսանէ՝ զի ահա յարեաւ կինն ի խնդիր
ջրոյ, և չգտեալ ինչ, արտաքս եհան զղուս իւր
յրմպել անտի. Զայս տեսեալ առն զիմէ ի միւս
օրն առ Փարթին իննգրել ի նմանէ հնարս կորու-
սանելոյ զնա. իսկ նա խորհուրդ տայ նմա, զի
պատուիրեսցէ կնոջն թրեկ զհաց, և յորժամ
խոնարհեսցի ասէ կինն ի թոնիր առ ի կողիլ
զղունդ խմորոյն, արկ զնա ի բորբոքեալ հուրն,
փակեալ զբերան նորա քարիւ և մի՛ բնաւ հա-
ներ անտի, ոչ ի ձիւ նորա և ոչ ի պաղատանս
զթացեալ. ապա թէ ոչ՝ կորուսցէ զքեզ։ Յոր-
ժամ արար այրն զայս ամենայն, աղաէր կինն
զի հանցէ զնա. «գլծա՛ ասէ՛ ի հաւատարիմ ա-

մութին քոյ, այլ իբրև ոչ լուաւ կրկնեաց, Քա-
քինն որ ծարաւի է արեան իմոյ, մերկացաւ քեզ
զգադունիս իմ. իմ իսկ կորուսեալ էր զքեզ,
թէ գիտէի յայտնի եղև քեզ իրքն: Յետ մահու
նորա ժողովեաց Քաքինն զփոշի մարմնոյ նորա առ
ի փոխել նովաւ զմետաղս յոսկի, զի ասի թէ՛ գոյ
ի նմա զօրութիւն ինչ այսպիսի. իսկ այրն՝ որ
յանչալիս սիրէր զկինն, յայնմ օրէ անմխի-
թար և յուսարեկ, ծածկեցաւ յամբոխէ մարդկան:

Լուաք զի Հայք ասնն թէ՛ օձք ոչ երբէք ե-
րևին Եւրոպացւոց. և դարձեալ՝ իբր թէ Իսկէն-
տէր (մեծն Աղէքսանդր) բնակեցոյց զկանայս իւր
ի վերայ լերինս այսմիկ, և թողեալ օձք տեղւոյն
զգուշանան պահպանութեան նոցին:

Աւանդութիւն ինչ լուաք և ի լինելու մեր ի
Ասխէթ. մերձ ի գիւղն Գուրկան էր փոքրիկ բոլո-
րաշրջան լիճ մի. ջուր նորա պղտոր և ի միշտ
յուզման ի պատճառս յորդահոս բղխման աղբե-
լըն ջերմաջրոյ, որ կայր ի միջակետի նորա. և
ասնն թէ էր յառաջագոյն ի տեղւոյն լճին տուն
շահամոլ և վատթարաբարոյ քահանայի ուրումն.
որ գայլմակղութիւն լինէր ժողովրդեանն ոչ միայն
յաւուրս կիրակէից և այլոց տէրունական տօնից
ի մարմնաւոր աշխատութիւնս կալով, ալ և
զայլս ի նոյն հարկելով:

Ըստ այսմ և մինչ յաւուր այլակերպութեան
Տեառն աղար զցորեան, մերձենայ առ նա Փրկիչն
և հարցանէ՝ «զի՞նչ է օրս այս, և քահանայն
ոչ կարացեալ ճանաչել զնա, ի ձայն բարձր գո-
չեաց. «քեզ զի՞ փոյթ, այլակերպութեան Տեառն
է այս օր, և Յայնժամ դարձաւ անտի Փրկիչն, և
անգէն յական քթթիւն ընկյուզաւ յանդունդս
տունն և որք կային ի նա. յայնմ օրէ ոչ որ ե-
տես զնա կամ զընտանիս նորա, և ի տեղւոյն՝
յորում տունն էր, այս լիճ ի յայտ եկն. և հո-
սեցին աղբուրք ջրամին ջրոց, որք են արտասուք
օրինազանց քահանային և բնտանեաց նորա:

Ի մէջ բերեմք և զայլ ինչ աւանդութիւնս,
զոր պատմեցին մեզ բնակիչք երկրիս, այլ մեք
անձամբ ոչ գտաք ի տեղւոյն, զորմէ բանդ է ըս-
տորեղեալ:

«Ի հարաւակողմն Արաստանի է Սուրամ ա-
նուն աւանն. և ունի զհինօրեայ ամրոց, որ ասի
թէ շինեցաւ ի Փարսաւանայ երկիրիւր ամօք նախ
քան զԲրիտանոս. էր սա յառաջագոյն ընդ տիրա-
պետութեամբ իշխանի միոյ, որ էր գողջիւր ան-
կախ և բազում անգամ վրդովէր զանդորրու-
թիւն թագաւորացն երկրին. ի հարաւային արեւ-
ելեան մասին ամրոցին բարձրացեալ կայ պա-
րիսպ ամրաշէն կառուցեալ ի վերայ ահուկի խո-

րոց. մի ի տիրապետող իշխանացն ջան ի գործ
արար կանգնել զայս պարխալ կարեւոր ի պահպա-
նութիւն տեղւոյն. այլ ամենայն աշխատութիւն
նորա ի դերե ել, զի որչափ շինէր ի տունջեան,
յանդունդս զլորէր ի գիշերի: Եհարց յայնժամ
ցկախարդ ոմն Պարսիկ զպատճառս իրացն, և նա
խորհուրդ տայ դնել կենդանւոյն ի ներքոյ հիմանն
գմիակ որդի այրի կնոջ ուրումն, զի հաստատուն
կացցէ շինուածն. ի խնդիր եղեալ զտին վաղվա-
ղակի զմանուկ ոմն և ի վերայ նորա կանգնեցին
զպարխալն, որ միշտ եկաց մնաց խոնսու ի յոր-
դաբուղիս արտասուաց անբազլ մօրն. զոյ և երգ
ինչ Ժողովուրդական, յորում ի մէջ բերեալ է
վերջին զրոյց մօրն ընդ որդւոյն (զօհրապար). « ողջ
ես տակաւին, որդեակ իմ սիրելի, — «ախ մայր
իմ, թաղեցին զիս մինչ ցծուեկս », նոյն հար-
ցումն « ողջ ես տակաւին որդեակ իմ », — «ախ
մայր իմ ծածկեցին զիս ցմէս իմ », հարցումն
գարձեալ, « ախ մայր իմ, ծածկեցին զիս ցկուր-
ծըս, — ցպարանոցս », և յետ այնորիկ վերջին
շունչ նորա « աւաղ մայր իմ, ծածկեցայ իս-
պառ » :

Յանկալի է յոյժ Ժողովել զաւանդութիւնս
կողմանցս, ի համեմատել ընդ Եւրոպացւոց ա-
ւանդութեանց:

Լուար ի ծանօթից մերոց և զեղանակ պատ-
րաստութեան զինւոյ կողմանցս Պովկասու, եղա-
նակ անյարմար և անպետ, այս ինքն է զի զխա-
ղաղն ամենայն խառն ի միասն, սեան և սպի-
տալն, հասունացեալն և խակակութն Ժողովեալ
ի մի մայր տորքն ստիւք մինչ քամեալ իջանէ
զինին ի փոս քառանկիւնի (հնձան) փորեալ և
պատրաստեալ յատկապէս ի նոյն պէտս, յորոց
են մեծ և փոքունք, փոքունք պարունակեն ոչ
աւել ի քան զտանն սախոր զինի, իսկ մեծք մինչ և
ցհարիւրաւոր ստիւքս. յորժամ լցեալ լինի հըն-
ձանն փակին զանցս նորա և մնայ մինչ և ցերկուս
կամ ցերիս ամիսս. յետ այնորիկ անտի առեալ
լնուն յայլ անօթս գարձեալ թաղեալս ի հող,
որոց բերանք մնան բաց. և հող, ցուր, տիղմն, և
միջատք անկանին ի գինիս. իսկ յորժամ առնալ
կամին զգինին ի պէտս ինքեանց. կամ ի վաճառ,
լնուն ի տիկս, որք պատրաստին սովորաբար ի
մոլթոց եզին, խողի, և այծու, զարտաքին երեսն
ի ներքս գարձուցեալ, օծանեն նալթիւ, յորս
զինին առնու առանձին իմն և ազգու ճաշակ
բազ պահպանի անվնաս. Եիչք և տակաւ որ
տեսանին ի նոսա:

Քաղթականք Գերմանացւոց պատրաստեն զգի-
նին ըստ Եւրոպական կերպի. մեծաւ ջանիք որո-

շեն նախ զխաղողն ի տեսակս տեսակս, զմղեալ
 հիւթն ընուն ի կիսատակառ, թողեալ մինչ ցա-
 ուղին եռացումն, յետ այնորիկ ընուն ի տակառս:
 Յամենայն տեղիս ի կողմանսս կարօտին անօթոց
 զինւոյ, իսկ Գերմանացի դաղթականք ինքեանք
 պատրաստեն զամենատեսակ անօթս. զտանին սա-
 կաւուք միայն շիշք շամպանայ զինւոյ, որք բեր-
 եալ լինին ի Ռուսիոյ, և վաճառին հարիւրն 15
 Բ. արծ. ուստի և քան զզինին ծանրագին. զի
 աղնիւ զինին Վախէթի վաճառի, մի չափն, (չօ-
 ման) սուրբարար երեք քոփեկ, Վիրք անհմուտք
 գողով մշակութեան այգւոյ, առնուն զինի զօ. ի
 միոյ օրավար գետնոյ եթէ արգասաւոր է հողն,
 350 սափոր, եթէ անարգասաւոր է՝ 260. իսկ
 զաղթականք առ ջանալիլ և խելամուռ հսկողու-
 թեան իւրեանց, մինչև ց600 սափոր, և ևս Որթ
 խաղողոյ տեւէ աստանօր մինչև ցհարիւր ամն.
 Լաւագոյն զինին Վախէթի գնմանութիւն տալ զին-
 եաց Բուրգոնի և Սպանիոյ. զինի երկրիս մինչև
 ցայս վայր չէանց ի Ռուսաստան կամ յօտար
 սահմանս. միայն Վիրք և զաղթականք նոր ի
 նորոյ սկիզբն արարին վաճառել. Հայք ոչ վա-
 ճառեն զզինի, և Մահմետականք խորշին ի նմա-
 նէ ըստ կրօնականին:

Ի Թելիս և ի Սընալ գաւառս Վախէթու բաց
 յերկուց քաղաքացն համարին 115 զիւղք և
 տունք ի նոսա 14 253. յորս են եկեղեցիք Վը-
 րաց՝ 170, Հայոց՝ 12:

Են գեօղք, որք բաղկանան ի 20 կամ 30
 տանց. և են որ ի չորս հարիւրոց, — Անտի դէմ
 եղեալ եկաք ի Գուրկան, և ի Գուրկանայ ի Սըղ-
 նախ, հիւրոյթ կպեալ ի տան կողմնապետին իշ-
 խանին Արխաղեան (Արխաղով), որ էր այր հան-
 ճարեղ և սիրող լուսաւորութեան. կին նորա՝
 զուտօր իշխանին Սվամեթաց. ըստ պատմելոյ սօ-
 րա՝ ոչ մի երկիր ի սահմանս Վովկասու կարէ
 այնչայի առաւել մատակարարել ճանապարհոր-
 զին տեղեկութիւնս հնազիտականս, որպէս Սվա-
 մետ. մանաւանդ հետաքրքրական ճարտարապե-
 տական շինուածութն, որք վերաբերին ամենայն
 ժամանակաց:

Պատմութիւնն լւէ թէ և ըստ մեծի մասին զկող-
 մանցս Վովկասեան երկրի, այլ անհամար ճարտա-
 րապետական շինուածք ցուցանեն զյառաջադի-
 մութիւն, և զլուսաւորութիւն երկրին յարուեստս
 և ի զիտութիւնս ի հին ժամանակս. և մարթ է
 ասել թէ սակաւուք միայն պակաս քան զԵւրո-
 պացիսն հանդիսանային սոքա ի միջին դարս —
 Անդ են եկեղեցիք բազումք, զործք միջին դարուց

կիսաւերբ. որք ըստ աւանդութեան Արիսազաց և Սվամետաց կառուցան ի Զննուլաց, ընդ անուամբս Զննուլայ, պարտութի իմանալ զԳննուացիս, որք ի միջին դարս ըստ մասին ինչ իշխէին կողմանցն արեւելեան ափանց Սեաւ ծովու, կամ գէթ ազգեցութիւն նոցա տարածիւր ի վերայ երկրին, թուի թէ Գննուացիք գուն գործեալ են տարածել զգաւանութիւն Հռովմէական եկեղեցւոյն ի մէջ Հիմանոսաց, որպէս յարտ առնեն շինուածք եկեղեցեաց ըստ ձևոց նոցա. ընդ հովանեաւ և պաշտպանութեամբ նոցա Ֆրանկիսկեան կրօնաւորք գեղան յամենայն կողմանս Սովկասու (49) յամի 1833, հաստատեցին զարքեպիսկոպոսութիւն ի Թաման, և եպիսկոպոսութիւն ի Լուկուկ, և ի Շիլ, և որպէս երևի ջան եղեալ են նաև ի միութիւն եկեղեցւոյն Արոց ընդ Պապականին, այլ անօգուտ թէ սոցին և թէ ջան պատրիարքին Արոց Անտոնիոյ առաջնոյ ի թաղաւորութեան Հերակլեայ որ արքեպիսկոպոս յամիոյ պատրիարքութեան սակս այսպիսի զիտաւորութեան. և եկաց այնուհետեւ յառանձնութեան տուեալ զանձն յուսմունս և յընթերցմունս:

(49) Անհիմն է միանգամայն ստիլ թէ Ֆրանկիսկեան ընկերութիւնն մուտ գործեաց յամենայն ի սահմանս Սովկասու:

Յայտ իսկ է աղաքէն, թէ հնութիւնք Քեւուացւոց ամբաս կարեն մատակարարել նիւթս վերաբերեալս ի պատմութիւն և ի տոհմագրութիւն կողմանցն և զաւանցն Սովկասու, և հիւսիսային փոքուն Լաիոյ. այլ ոչ փոյթ յանձին կալաւ ի լոյս հանել զպատմիկ հարստութիւնս պատուականս: Յայտսիկ կողմանս ամենայն ուրիշ են շինութիւնք անհամարք, զորս աւանդութիւն բնակչացն Գննուացն տայ. Գննուացիք ունէին յարաբերութիւնս ընդ ամենայն սահմանս Խրիմու, Սովկասու, փոքուն Լաիոյ, ի Տրապիզոնէ ցՊերա, և ի խորս Լաիոյ՝ ցՊարսս. նոցա զրեն անհամար զղեակք, կամուրջք, և կարուանոցք, զօ. ամրոցն Հասան - Ղալէ, ընդ նմին կամուրջն որ ընդ Երասխ. իսկ անտի երկու ժամու հետի գտանի նշանաւոր կամուրջն, Վամուրջ Հովուաց աստցեալ (2օրանս — քեօիքիւ) ի վերայ եօթն գեղեցկաշէն կամարոց, և զայն Գարէհի Աշտասպեայ (50) տան Գաղաղս Սվամետաց պատմի հետեալ աւանդութիւնք:

(50) Գարեն որդի Հաստապեայ կամ Աշտապեայ, յիս Վամիւսայ որդւոյ Վերասի թաղաւորէ Պարսից. որ կոչեցաւ նաև Արատէս Բ. Ուն ի զնն թիւն է որ էաւ ի կնութիւն գեթեքի զուսար հորեղբոր Մարթիքի:

Եագոն (ասի) ի յափշտակել զոսկի գեղմն ի նեղ էարկ զարքայն Վրաց Փառնարաս. և նա առ ի զերծանել ի ձեռաց նորա խոյս ետ գնաց ի Սվամետ, իբրև յանմատչելի և յաներկիւղ տեղի. սակաւաւոր ժողովուրդ տեղւոյն հազանգեցաւ նմա, և նա շինեաց անդանօր ամրոյս բազումն, որոց աւերակք են ցայսօր ժամանակի, և ի նոսա բնակեցոյց զիշխանս Վրաց. այլ վերջինքս տակաւ առ տակաւ խառնեցան ընդ բնիկ տեղացիս և անհետացան. լեզու Սվամետաց միանգամայն առանձին և օտար է յամենայն լեզուաց Առվկասեան բնակչաց, ըստ բառիցն, ըստ արտասանութեան և լն. միայն թուական անուանք Վրացերէն են:

Սվամետք են կապուտակն և շիկահեր, քաջք և գեղեցիկք. անարգութիւն կամ վնաս առ սոսա մենամարտութեամբ փոխարինեալ լինի, և արեան վրէժինըրութիւն գտանի ի նոսա յամենայն ուրիշք. բազմակնութիւնն ներկի է, այլ թողուլ զկին կամ կնոջ զայր աններելի. հնոյ առնուն զկանայս, բայց բազում անգամ այն է զի փախուցանեն, ըստ որում անկարողք լինին հատուցանել ըստ զլիսոյ նոցա 60 և մինչև անգամ 80 կով. վաճառ տղայոց և աղջկանց սովորական ինչ է ի սոսա. որք տարեալք լինին նախ

առ 2 երեքդս, ապա ի նոցունց ի 4. Պօլխ. զին երեսայի միոյ յերեք հարիւր բուրբոյ ց400, իսկ աղջկանն կէս զին: Սվամետք որք դարձան ի քլրիստոնէութիւն ի ձեռն թագուհւոյն Վրաց Թամարայ, զրեթէ անուամբ միայն են քրիստոնեայք, չունին զքահանայս և ոչ եկեղեցական արարողութիւնս. ժողովին միայն ի մէջ աւերակաց յաղօթս, և սովորաբար առաջի պատկերի, զորս յարգեն, այլ առ ի չգոյէ քահանայից, են առ սոսա ազգ ինչ սրբանուէր պաշտօնէից անուանեալք «Գեկանազ», որք ունին ակնարկութիւն ի վերայ եկեղեցեաց, աղօթս առնեն ի լուր ժողովորոց յանուն սրբոյ Երրորդութեան, օրհնեն զպսակ ամուսնացելոց, և թաղեն զմեռեալս. ժողովուրդ նոցա առնու զերդմն առաջի պատկերաց ի ներկայութեան Գեկանազաց, պահեն և զպահս, Ասի թէ երկիր նոցա անառիկ և անմատչելի է և պլտաւոր երկիր նոցա անառիկ և անմատչելի է և պլտաւոր յոյժ, ունի և զբովս ոսկւոյ, արծաթոյ, այլ ոչ այնչափ յայտնի եղեալ կամ ի կիր առեալք են:

Իշխանն Արխագով պատմեաց մեզ թէ ամօք ինչ յառաջ տեսեալ է ի սահմանս Ախալցխոյ գեկեղեցի փոքրիկ գեղեցկաշէն և ամբողջ, շինեալ ի Թամարայ թագուհւոյն, որպէս ցուցանէր արձանադրութիւն նորա. նոյն այս իշխան պնդէր

Թէ Փանոսարաւ արքայ Արաց եղիտ զայժմեան եկեղեցական տառս նոցա. կամ զէժ ի կիրառութիւն էած զնոսա 170 ամօք յառաջ քան զմեծն Աղէքսանդր որով լեզուս Արաց ստացաւ յարգ յայտնելի կողմանս. և եղև կիրառական Իսկմինչ ցայն վայր խօսէին ի բազմամայն լեզուս 31):

Պատմարանական ստուգութիւնն է արդեօք թէ աւանդութիւն միայն:

Յետ ճաշու առեալ սորա տարաւ զիս ի վանս սրբուհւոյն Նունեայ (Նինո - թումնեայ) կէտժամու և եթ հետ ի Սղնախոյ: Պատմութիւնն ցուցանէ թէ սուրբն Նունի ի ժամանակս մեծին Պոստանդիանոսի 314 ամէ ց318 ամն զառաջինն քարոզեաց զքրիստոնէութիւն ի Աիրս. կառոյց զյիշատակեալ վանս զայս. և հաստատեաց եկեղեցի. եկեղեցին Արաց կատարէ զյիշատակ Ս. Նունեայ ի 14 Յունուարի. ի ասնի նորա ասի երգինչ յօրինեալ ի պատիւ նորա. որ ի պատմութիւն ակնարկէ կլանելոյ սրբուհւոյն ի Հռովմայ յԵրուսաղէմ, անտի ի Աիրս ի քարոզութիւն քրիստոնէութեան. աւանդութիւնն ասէ թէ էր սրբուհին Նունի մերձաւոր արեւակից մեծ նահա-

(31) Ըստ հատմանի բանից մերոց պատմագրաց զգիրս Արաց և Աղէքսանդր եղիտ մերս Սեւրովր թարգմանիւն:

տակին սրբոյն Գեորգայ. ունէր ի ձեռին խաչ յորթաց խաղողոյ կապկոց ընդ միմեանս հերովք զոյխոյ նորա. որով մեծամեծ նշանս առնէր. այս խաչ պահպանուր զգոյշութեամբ ի սերունդս թագաւորացն Արաց. իսկ յամի 1720. երբև խաչացին ի Աիրս տաճիկք. Պարսիք և Լեզգիք. փոխադրեցաւ ի լերինս յեկեղեցի գեղջն Անաւոյ. անտի բերեալ զնա մտորապօղոյն Արաց. առաքեաց ի Մոսկուս որդւոյ արքային իւրեանց Աւսթանկար. Լերակլ արքայ քանկոց յետս պահանջեաց զայն. այլ արքայորդին և տուն նորա յանձնչառին տալ. մինչև յամի 1801. թողնորդի Աւսթանկայ Գեորգ արքայորդի ընծայեաց կայսեր Ռուսաց Աղէքսանդրի առաջնոյ. իսկ կայսրն հրամայեաց դարձուցանել ի Աիրս. ուր և պահպանի ի մայր եկեղեցւօջ Յցթեթու. բոտ ալլոց աւանդութեան այս խաչ կապեալ միացեալ էր հերովք զլեւոյ սրբոյ կուսին աստուածամօր Մարիամու. և ի նմանէ ի պարզեի մասին ընկալեալ էր սուրբն Նունեայ:

Ի ճանապարհորդութեան Քլաիրոթայ. եղեալ կայ պատմութիւն Ս. Նունեայ առեալ ի պատմութեանն արքային Արաց Աւսթանկայ հինգերորդի. յորում երես 146. բանք են այսպիսի «Յորժամ Պաթուղիկոսն ուսուցանէր սրբոյն

Նունեայ զՔրիստոնէական հաւատն, ասէ ցնա-
զուստը իմ, աչօք հոգւոյ տեսանեմ ի քեզ զօ-
րութիւն որպէս զառիւծս՝ որ ահնդ է քան զա-
մենայն կենդանիս, կամ արծւոյ, որ բարձրաթիւ-
ռիչն է քան զամենայն թռչունս. որ յերկրէ իբ-
րեւ զմարդարիտ երեւի փոքրիկ, բայց սրտտես գո-
լով զիտէ ի բարձուստ զաւար իւր և խոյացեալ
իջանէ ի վերայ նորա կատաղաբար ։

Ս. Նունի ըստ օրինակի արքային Տրդատայ
ծածկեցաւ յամբոխէ մարդկան և բնակեցաւ յան-
տառս. յաւուր միում տեսանէ ի տնայեան զքա-
հանայ մի բուրվառ ի ձեռին, և ի միջի ծխոյն
ինկոց զհոգիս ընկերակցաց իւրոց, զորս կալեալ
արքային Տրդատայ նահատակեալ էր, զի յեր-
կինս ի վեր ընթանային. աղաղակեաց յայնժամ
սուրբն Նունի և ասէ. «Տէր, վասն էր մնացի ես
յերկրի ի մէջ թունաւորաց ։ և եկն առ նա ձայն
յերկնից, « և զու յորժամ եկեսցէ ժամանակ
փոխեսցիս առ Աստուած քոյ. փշաբեր մացառք՝
որք շրջափակեն զքեզ, գայ ժամանակ զի վարդս
բերցնեն անուշաբոյրս. արի՛ և գնա՛ ի հիւսիս, ուր
հունձք բազումք են, և մշակք սակաւք ։ »

Այս եկեղեցի սրբոյն Նունեայ՝ կառուցաւ ըստ
ասից աւանդութեան ի չորրորդ դարու, ուր ամ-
փոփին և ոսկերք նորա, արտաքին ձև շինութեան

այսր եկեղեցւոյ միանգամայն տարբեր է ի ձեռց
արեւելեան եկեղեցեաց, որք շինեալք են առհա-
մարակ գմբեթաւորք, ի խորհրդաւոր միտս. իսկ
այս եկեղեցի չունի գմբեթ. Տեսաք աստ զմի վար-
դապետ և զերիս քահանայս, առաջինն սիրով
ընկալաւ էած զմեզ ի սենեակ իւր. առանձնա-
կան և անաշխատ կեանք սակաւ երբէք տան մար-
դոյ զքաղցրութիւն բնաւորութեան և զմարդասի-
րութիւն, որում մէքս հանդիպեցաք ։

Այս մենաստան հարուստ էր յառաջագոյն և
ունէր մինչև 1,200 շինականս, որք ընդ իշխա-
նութեամբ էին վանուցս, իսկ այժմ Սինօդի. և
բաժանին ի չորս կարգս, առաջինն վճարէ ութն
րուբլի, երկրորդն՝ վեց, երրորդն՝ չորս, և չորրո-
դն՝ երկու ։

Նկամուտք քահանայից կողմանցս են յանդոց
նոցին, իսկ ժողովուրդն վճարէ նոցա ըստ տանց
27 ֆութա ցորեան, և երեք արբաս տեղական
դրամ. բաց անտի՝ վասն քահանայադործու-
թեանց, որպէս մկրտութեան, պսակի, թաղման
ևն. տան որոշեալ կամ խօսեցեալ տուրս ինչ.
օրինակի աղագաւ վասն վերջնոցն, առնուն յեր-
կուրուպլոյ ց10-ն. Ունին սովորութիւն տալ
և երիս հացկերոյթս ի պատիւ հանգուցելոյն. մի
յաւուր թաղման, մի յետ եօթին, և մի ի տա-

րեդարձին։ յորս միշտ գտանին քահանայք։ Թէ
դէպ լինի օտար քահանայից գտանել յայսպիսի
ծիսակատարութիւնս՝ առնուն և նորա զերիս ար-
բաս։

Աստի ի միւսում աւուր դարձնալ զուղին կա-
լաք Յիկիսիոյ ուր կալով աւուրս ինչ ի հոգա-
ծութիւնս պիտոյից ճանապարհորդութեան ի Հա-
յաստան և կարեւոր թղթոց ի 22-ն Օգոստոսի
յերեկոյին պահու ուղղեցաք զնթագս մեր դէպ
Երևան։ Յառաջ խաղացեալ եկաք ի Քարվան-
սերայ իջևան բոստի ուր զմեզ ժամն երկուս ար-
գել և պահեաց միասեալ սայլախառն մեր, և
ստիպեցաք տալ ի կարկատել։ Զառաջնաւ իջեա-
նին անկանի գիւղ Հայոց։ բնակիչք նորա 32 ա-
մօք յառաջ գաղթեալ եկին ի Պարսկաստանէ ի
ժամանակս կուսակալութեան Յիցիանով իշխա-
նին, և պարսպին երկրագործութեամբ։

Հանդիպեցաւ ինձ աստանօր ծառայող ոմն դա-
տարանին Գանձակայ, որ ետ ինձ տեղեկութիւնս
զկողմանցն այնոցիկ. և ես ի մէջ բերեմ աստա-
նօր։ — Բնակիչք դաւառին Գանձակայ են Հայք
և Թաթարք։ Հայք բնակին ի լիւրինս և Թուրքք
յարգաւանդ տեղիս դաշտաց։ առաջինքն պարա-
պին զլիւսաւորապէս երկրագործութեամբ և այդե-
ղործութեամբ, սերմանեն ցորեան, գարի, կորեակ

եղիպտացորեան, և վուշ, վերջինքն՝ տուարա-
ծութեամբ՝ որք և մեծաւ մասամբ հարուստք են,
այլ ծոյլք իսկ Հայք բնդհակառակն յոյժ աշ-
խատաւէրք։ զիւղորայք թուրքաց բաղմանակք են,
իսկ Հայոցն սակաւատուք։ տունք առաջնոցն՝
նմանին տանց Վրացոց, երևի զի ազգ մի ի միւ-
սոցն իցէ առեալ դէ և շինութեանն։ զայսպիսի
տունս մարթ է անուանել ստորերկրեայ այս։

Յարքունի գիւղս հոգն սեպհականութիւն է
տէրութեան իսկ շինուածք, ծառաստան և այգիք՝
բնակեաց։ իւրաքանչիւր տան որոշեալ է բաժին
հողոյ, և տիրապետողք նոցին կարին գնել կամ
փոխել միայն ի մէջ համաշինիցն իւրեանց, և ե-
թէ անդամք միոյ գերդաստանի Մահմետականաց
կամիցին, կարեն բաժանել զկալուածս իւրեանց,
այլ ի ձեռն Զարիաթ - շերի, (հոգեօր դատարան
Մահմետականաց)։ որոյ առննապետն առ Սունիս՝
Ղազի անուանի, առ Էիայս՝ Ախունդ։ Յիսուն
զիւղեց է միայն մի Ախունդ, Զարիաթ - շերն բա-
ժանէ զինչս կամ զկալուածս համաձայն արդա-
րութեան, իբր զի աշխատաւորն ի նոսա առնու-
զտուն, այլք զմասն հողոյ կամ խաշինս կամ
դրամ, հայրն կամ եղբայրն առ սոսա վաճառէ
դաղջիկն տան, (այս ինքն յամուսնացուցանելն
առնու ի փեսայէն դումար ինչ կամ խաշինս,

օթոցս, և այլ իրս)։ Եթէ հայրն չունի արու զաւակունս, զստերք ժառանգն զնա. եթէ հայրն բաժանեցի յորդոց, յետ մահու նորա դուստրն առնու զժառանգութիւնն, իսկ թէ անբաժանք իցեն՝ առնու բաժին միայն ի շարժական գոյից. իսկ անշարժք ուստերացն են։ Առ Թաթարս են անուական ցեղք անուամբս Բէկ. զրեա թէ յիւրաքանչիւրում աւան դտանին տունք ընկաց. սոցա էր զործ յառաջ դատել զժողովուրդն, ժողովել զարքունի հարկ, և ժողովուրդն պարտաւոր էր մի մի աւուրք ծառայել նոցա ձրի, ի հերկել զերկիր նոցա, ի հնձել և կասել։ Ի 1841 ամէ հետէ կարգեցան ի գեւորայս գլխաւորք (քեախուտա) և օգնական նոցին յերկուց մինչև ցհինգ համրա կամ աղապկալ. վերջինքն յառաջ ընդ իշխանութեամբ էին առաջնոց, իսկ այժմ՝ անկախ ի նոցունց իշխանութենէ, բայց և ընկ.ք աղապք ի նոցանէ։

Հայոց անուական տոհմք են մելիք. չունին սոքա ամենեւին արտօնութիւնս. չառնուն թոշակ ոչ յարքունուտ, և ոչ ի ժողովրդոց, միայն ազատք են ի հարկաց, որպէս և ընկ.ք իսկ. որ ինչ վերաբերի ի ներքին կառավարութիւն Հայոց տեղւոյս, իմա զնոյն, զոր ասացաք ի վերանդր զԹուրքաց, Հայք և Թաթարք զործեն շալս և օթոցս։

Անտի ի Բարձրանսարայէ չափեալ զուղի հասար ի լիճն անուանեալ «Գեօք չայ», (Պապոյտ գետ, ծով), որոյ շրջապատն է չորից աւուրց ճանապարհ. ի մէջ լճիս է կառուցեալ մեծաստանն Հայոց Սեփանափանք կոչեցեալ. յորում ընկնին արքեպիսկոպոս Հայոց և քան միանձուեր, որք ոչ հպատակեն Պաթմուղիկոսին Էջմիածնի (52)։ Առ լճաւ որպէս յիշէ Գիւրուայ, զոյ եկեղեցի՝ վայելչակերտ՝ շինուած մետասաններորդ դարու. ի վերայ զրան նորա գտանի այսպիսի արձանագրութիւն «Ի 1033 ամի ի թագաւորութեան Սաղեկայ և ի պատրիարքութեան Սարգսի, ևս Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանայ շինեցի զայս եկեղեցի բարեխօս վասն իմ, վասն մորն իմոյ և որդւոյս, աղաչեմ դամենեալն, որք ընթեռնուն զսա, աղօթել առ Փրկիչն վասն մեղուցեցելոս»։

Ամենայն արեւկեան եկեղեցիք համաձայն վարդապետութեան Հռոմէականին հաւատան ի բարեխօսութիւն արքայ Հաստաւածանին և սրբոց, որպէս վասն կենդանեաց, նոյնպէս և վասն մեռե-

(52) Ուստի՝ առեալ կարգէ արգոյ հեղինակն զայս ինքնիշխանութիւն միանձանց Սեանայ, մեզ չէ յայտ

լոց ի քաւարանի 33). և այս յայտնի տեսանի
յանհամար արձանագրութեանց եկեղեցեաց և
մահարձանաց Արաց և Հայոց, բաց աստի ի վի-
րոյիչեալ արձանագրութենէն տեսանի թէ՛ և Աս-
տուածահաճոյ դործք, ընկալեալք են ի սոսա իբ-
րեւ միջոցք քաւութեան մեղաց. զօ. են շինու-
թիւնք եկեղեցեաց և լն:

Պետրոս Նեյ, ղիտակ ամենայն աւանդութեանց
երկրին, ի տեսանել զլինճն Սեանայ պատմեաց
ինճ զհետագայդ աւանդութիւն ի վերայ Լանկ-
թամուրայ:

Թամուր կամ Թամուր ի մանկութեանն էր հո-
միւ խաշանց. դէպ եղև երեխ ի մեջ հօտին նա-
պաստակի միոյ. Թամուր զառն կարծկով զայն
յորժամ կամէր փախչել, զառաջ կալեալ միշտ
ընդ խաշանցն բերէր մուծանէր ի փարախն. յա-
ւուր միում տրտունջ ետարձ հօրն զանդորր բնա-
ւորութենէ գառին, որոյ ղիտացեալ զինչ է պն,
և զարմացեալ ընդ արագալաղութիւն որդւոյն

(53) Եկեղեցի Հայոց ամենեկն շխտառլանի և լընդունէ
զգաւորան. մեք զկամբք աստանոր երկարել զբան մեր
վասն այդ. իսկ թէ ընթերցող, զու ցանկացեալ առաջն առ-
նեմք քեզ զգիրս աստուածաբան հարց և հոգեբաշխ վարդա-
պետաց եկեղեցւոյ մերոյ ոլրոյ:

իւրոյ ասէ. « Թէ կանուխ թէ անաղան ընդ ըր-
ուամբ նուաճելոյ եւ զու զաշխարհ և կործանե-
լոց զուխտ կրօնաւորաց. այլ որպէս զի մի՛ գրո-
վանալի Իրկրագունդն ունիցիս քեզ և յաւեր
զամենայն տեղիս դարձուցեալ, բառնամ ի քէն
զարալընթացութիւնդ, և Եհատ զջել միոյ ոտին
նորա յայնմ օրէ կաղացաւ մանուկն, ոյր վասն
կոչեցաւ Լանկ-Թամուր. (կաղ Թամուր), Բայց
իրեւ աճուաց և զօրացաւ, ստացաւ արիութիւն
քաջութեան և սիրտ անխնհեր. եկաց զլուս ցն-
զին իւրոյ, և ետ ի մտի զբառն աճել զաշխարհ,
ուստի առեալ 12,000 անձինս խաղաց զնաց ի
վերայ թագաւորին 2ինաց, որ բնակէր ի մէջ ամ-
բոցի միոյ, կղզիացելոյ ի ծովու: Սմա յիւրաքան-
չիւրում աւուր բերէին խորտիկս յոսկի ամառ,
և յետ կերակրոյն զամառն ի ծով ընկնումին
յամենայն աւուր, ղիտացեալ զգալուս Թամուր,
բայ հրամայեաց հաւաքել յամենայն տեղաց տէ-
րութեան իւրոյ, 12,000 կաղս և հեծուցեալ
զնոսս 312,000 կաղ ձիս, առաքեաց ընդ դէմ
նորա, ընդ նմին և ոսկի ամսէ ծածկեալ, զի
ցուցէ զփառս անաշման ճիւղութեան և մե-
ծութեան իւրոյ. իրեւ երաց Թամուր զամսէն,
եղիտ լցեալ ակամբք և ոսկով. յայնժամ ասէ
ցարն. « ասացէք ցլթաղաւորն, եւ նոթի եմ, և

ինքն ինձ յղէ ոսկի և քարինս, և թագաւորն
ասէ՝ «ընդէ՞ր եկիր. ունէ՞իր զի՞նչ ուտել ի տան
քում», ասաւ ուրեմն կարօտ ես ոսկւոյ և քա-
րանց, առ աւանիկ, որչափ կամիս, և Թաւուր
յետս դարձաւ, և անցեալ ընդ Պարսս եկն ի
Հայաստան. և իբրև մեծ թշնամի քրիստոնէու-
թեան ետ ի մտի երթալ, աւելել, կործանել
զեկեղեցիս և զվանորայս. դիմէ վնայ ի Կեղար-
դաւանք. այլ հասեալ յերը գետոյն տեսանէ ի
միասում կողմանն զօրս անժիւ բազմութեամբ,
զորս ինքն միայն նկատեալ ցուցանէ զօրաց իւ-
րոց, և գիտացեալ թէ երկինք ընդ դէմ՝ դիմեն
նմա՝ աղաղակեաց, եւ քէշ (երթ ի բաց) ուստի
մնաց անուն վանիցն ի Թաւմարաց ետլ — գէշ:
Դարձ արարեալ անտի դիմեաց ի վերայ Սեանայ
վանից, և աստանօր տեսեալ կրօնաւոր ոմն ու-
րոյ արկեալ զփիլոնն ի վերայ չուրց գնայր ան-
վտանգ, պակեաւ ի հրաշիցն, և կոչեալ առ ինքն
զնա պատուիրեաց օրհնել զզօրս իւր՝ և ասէ.
«Ինչորեա յինէն զի՞նչ և կամիս լուսոյց քեզ, և
յայնժամ կրօնաւորն խնդրեաց զի որչափ գերիք
զետեղեցին ի փոքրիկ տաճարի վանիցն, արձա-
կեալ լիցին. էին ի մէջ զօրաց նորա անհամար
գերիք և ամենեքն զետեղեցան ի տաճարին, վասն
որոյ ազատս կացոյց զնոսա. իսկ կրօնաւորն փոխա-

նակ օրհնութեան գրեաց և ետ նմա անէծս զի
մի՛ առաւել քան զտասն պր հնազանդեցին և
կացցեն ընդ ձեռամբ նորա. և յայնմ՝ օրէ յրուե-
ցան զօրք Լանկթամուրայ: Ի նմանէ յառաջ
եկեալ են և Լեկզկը, յօրս չէ մարթ բնաւ տե-
սանել առաւել քան զտասն պր թէ միարանես-
ցին և իցին ընդ միոյ իշխանութեամբ: 51)

Փոքր առ փոքր յառաջ խաղացեալ ելանէ մարդ
ի բարձրութիւնս լիւանց, և քանի մի ժամու
ճանապարհաւ հեռացեալ ի Սեանայ տեսանէ զգա-
լաթ Երարատայ զարգարեալ ի նշուլից չքնաղ
արփւոյն: Երարատ ունի 16000 ոսնաշափ
բարձրութիւն յերեսաց ծովու, ուստի և բարձր
քան զամենայն լեռնաւ, զօրս ես տեսի: Ելորուս
քանի մի հազար ոսնաշափ բարձր է թէւ, այլ
լստ որում ի շղթայից Վովկասեան լեռանց ձեա-
նայ ոչ այնչափ զարմանալի իսկ Երարատ ա-
ռանձնացեալ մեկուսացեալ ի մէջ ընդարձակ
դաշտի և սպիտակափայլ յարատե ալեոքն պան-

(54) Մի գուցէ ընդ նոյն օրինակ «նիծիւր եմբարկեալ է
ազգ մեր, զի կարօտ մնացաք տեսանել գունէ հինի կամ վեց
անձին ի մի միարանիլ յազգօրդուս և լընդհանրաշա՛ խորհուր-
դըս բանս և ի գործս, օրով և ոչ պայտաւմ վիճակեալք ար-
տաստելի դրութեան:

ծայրի, աղբէ ի մեղ յարգութիւն և ահաւորութիւն: Աւանդութիւնք ազգաց համաձայնին յընդունել նորա ի զլուս իւր զՆոյեան տաղան*):

Յետ քանի մի ժամու մուտ կարաք յերևան, իջևան կաշեալ ի տան Պ. Արուսեանի, որ էր կառավարիչ (տիրերտոր) նորակառոյց արքունի զրպրոցին: Երևան է միանգամայն Ասիական քաղաք՝ թէև քանի մի արքունի նորաշէն տունք են ըստ Եւրոպական ակոյժի: Երիվան, կամ որ ուղիւն

(*) Մեծ պատմաբանն Հայոց Մովսէս Խորենացի անուանէ զԱրարատ «մրցոյ աշխարհիս» որպէս և Հայաստան երկրն. թիզդէր հաս. ժ. յառաջ բերէ զբանս Բաւոթերայ և Գոթայ, որք հաստատեն թէ արգարե Արարատ անի զկեդրեանական ի հինն աշխարհի գիրս. նախ զի կեդրոն է մեծի տաքածութեանն որ ի հրաւանդանէն Բարեկուտայ ցնեղուն Պեհլիկայ. Բ. զրութեան Ասիա — Աֆրիկեան անապատաց. Գ. զուրահեռաւոր ընթացից միլիւնիւրական լուրց ի ձկնորալուրաց ցլինն Բայքալ և Գ. քան զայլ լերինս առաւել յարմարագոյն միլիոնայր, չբնակատեւոյն զիս խուրց: Բազում են սրբազան աւանդութիւնք Հրէից և Պարսից զԱրարատայ և զաշխարհէս. յԱրարատայ եկն Բիլէամ, գլխակ աստղագուշակութեան և դարձեալ առ Կողմարն Արարատայ կամ ի վերայ փոքուն Արարատայ զտանիւր ասորորինակ սին, առ որով կոչուցին Քաղդէացիք զերկրտաան իմաստունս զէտ ունել յայտնութեան ասեղն յերկինս. երեքն ի Նոյոնց նշմարեալ զայն, նորուն առաջնորդութեամբ եկին ի Հրէաստան, ցտեղն ծննդեան Յիւ

է Երևան, ի Հայ լիկու նշանակէ տեսանին Աւանդութիւնն ասէ թէ՛ յորժամ Նոյ յետ ջրհեղին ի լիռնէն հայեցաւ տեսանել զցամաք, ետես զայս տեղի և աղաղակեաց «Երևի», և աստի տեղիս հառ զայս անուն*): Ըստ այլոց աւանդութեան՝ Երուանդ արքայ Հայոց հիմնեաց զայս քաղաք: Երևան ունի և զայլ անուանս, որպէս Ենց—Ապլեն, Հաղաթ, Դվին, Արմեւիկն. և Ար-

տուի Քրիստոսի Արարատ էր կեդրոն աստղաբաշխութեան Քաղդէացոց. Թիզդէր, (Աշխարհ. հաս. ժ. դերք Գ. եր. 275), զնէ թէ Հայք անուանեն զԱրարատ, Ազերբայ՝ զաղբ դաղ. ինձ հաւանական է գրել որպէս և Համբեր, Արիտաղ, (լեռն տաղանի). արիս, Լաւինական է Թերեւս արկայ, յորմէ և Գերմաներենն արշ, և արի, ի Հնդկաց լիկու նշանակէ նաւ, (Թերեւս և Αργο Αργοναυτης): Հեղինակն:

(*) Յամենայն ուրեք յայտնիկ կողմանս բառք են զճոյն. Պարսիկք անուանեն զԱրարատ «Կուշի - Նուն» (լեռան Նոյի). Հայք, Մասիս, այս ինքն մայր աշխարհի, երկրի որ առ Արեւելեան ոտիւք լերինն ասի Աւանդոտն. վտան զի աստ զառաջինն միտեցան յերկիր սաք նորա գիւղն, Ակուռի, այս ինքն Արի - առի, ուր տնկեաց զարի խաղողոյ, զբերեալն ընդ իւր յառաջնայ աշխարհէն. աւանդի թէ որթք խաղողոյ տեսանին մինչ ցարդ, բայց ոչ բերեն ստուգ սակա անօրէնութեան մարդկան, և ի տեղւոյ, ուր տեղանն էր Նոյի, հիմնեալ է եկեղեցի. քաղաքն հախիճեան, նշանակէ տեղի առաջին իլեռաներն, Նոյի. Փարիսանոս Յովսէփ անուանէ զնա Արտաատորինամ, Մարանդ, մայր - անդ. այս ինքն կին Նոյի:

տակաստոյ 33): Աստ Հանդիպեցաւ Աննիրազ Տիգրանայ:

Զօրն ողջոյն զառաջինն, անցուցի շրջելով ի քաղաքն: Հետաքրքրական քան զամենայն ինչ է վաճառանոցն. ուր ամենայն արհեստաւորք աշխատեն ի կրպակս և զանազան իրաց վաճառողք բնակին ի միասին. գրեթէ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ ունէր ի ձեռին կիրթ բազէ մի, որով անցուցանէր զժամանակս իւր: Յարեւելան քաղաքս

Բայրբոք ճանապարհորդն 1253 ամի գնէ թէ, ոչ ոք կարէ ելանել ի գլուխ Մասեաց. և Յակովբ Մժնայ Հայրապետն յետ պատարագին խնդրուածոցն չկարացեալ ելանել, հառ մասն ինչ տապանին, որ պահպանի յարգանքս ընդ մասունս սրբոց. զիւնեն Պարոտայ ի գլուխ Մասեաց շերտեաւոր մասն Հայոց սուռ վարկանէ, իսկ խոնկանքն ի նոցանէ ասեն, թէ հաւանական է ելանելն, բայց ոչ եկազ նա ի գլուխ լերին, այլ ի վերայ ձեանն և աստին, հեռի ի տապանէն:

Հեղինակն

(55) Զայսպիսի անուանս ուստի՝ յարմարեաց հեղինակն երեւանայ, չէ յայտ: զայս միայն մնայ մեզ անել թէ ուսեալ եւրպացին այնքան անդիտացաւ, մինչ զի զանուանքս Գեօն, և Արմեօն, և Արաքսոտայ (զու կարգաւ վերջին երկաքս, Արմաօն, և Արաքսոտ) չգեղ մայրաքաղաքաց Հայոց, տարեալ ընծայէ երևանայ, ընդ նստին և անունս Դաղաթ՝ որ է գեղ ինչ աշխարհին Սիւնեաց, իսկ Անց-Վաղէն անձանթ առ նուն է. օւստի և զժառարանաբ ասել ինչ:

կեղորն հաղորդակցու թեան միմեանց և ընկերական կենցաղաւորութեան են վաճառանոցք. զի ի տունս ժողովել և ժամանակս անցուցանել յայնժամ է միայն, յորժամ լինին ուրախութիւնք, զոր օրինակ հարսանեաց և այլն: Ընկերակցութեամբ Արովանի և քաղաքագետին զիտեցի առ ուսակս և եղանակս ոռոգանելոյ գերկիր. թէ և ցաւիմք, զի կարծ միջոցս կացեալ յայտսիկ կողմանս, չկարացի որպէս կամ էր ինձ քննել և դիտել զայս երևելի առարկայ, երես դաշտիս երկայնելոյ ընդ մէջ Արարատայ և լեռանցն անկելոց ի հիւսիս ծածկեալ է լափայիւ, սեակճիւ, և տեսակ ինչ քարամիք, և ամենեկին սորա հետք են հրաբղիսաց. ի հրաբղիսային զօրութենէ է, զի սեւա հող երկրիս է ջրամ, ջոր, յայց ըստ ինքեան յոյժ արգասաւոր, եթէ ոռոգանեն զնոսա. առանց ջրոյ և ոչինչ բուսանի ի նմա, զի ամսօք շտեսանի անձրև, յորմէ յառաջ գայ ամի անտանելի և չորութիւն երկրի, և երկիրս այս, զիրաւ կարէր անմարդանալ, եթէ չլինէին առուք և ջրանցք. որք երևին յառաջ եկեալք յամենահին ժամանակաց անտի յաւուրս ինքնակալութեանց մեծամեծաց արեւմտեան Ասիոյ. զի թէպէտ պատմութիւնն լու է, այլ եթէ ի նկատի կալցուք թէ այս երկիր, բայցառութեամբ քանի մի կուլմանց, առանց ոռոգ-

ման չկարէ մատակարարել բնակչաց սնունդս, և որպէս պատմութիւնն յայտ առնէ՝ երկու կամ երեք հազար ամօք յառաջ այս երկիր տասնապատիկ առաւել բազմամարդ և բարգաւաճ էր քան այժմ, ուրեմն չկարէին առանց ջրանցից և առուաց մշակել զերկիր, իսկ ի հաստատել և ի զլուխ տանել զայսչափ բազմամիւ ջրանցս և առուս, պահանջէին ընդ երկար համբերութիւն, և մեծազօր իշխանութիւն *):

(*) Նշելց, որ ճանապարհորդեաց ի Հայաստան Թուրքի ոչ ետես մեծ ջրանց շինեալ համակ ի վիմարդ քարանց, ուստի ջուր ածէին ի Ուան քաղաք, ժողովրդական աւանդութիւնն շամիրամայ տալը զայն:

Արովեան. — Երբ ի Գանաքեա. — Տուն ծնողաց Արովեանի. — Պատմութիւն տոհմի նորա և Գանաքեաւայ. — Եկեղեցիք. — Մեկէք Հայոց. — Սարգսն Գարսից. — Մանր հարկք. — Հարթ տաճարութիւն ժողովրդոց. — Կառապետական կենդադարութեան Հայոց. — Յիշատակք մանկութեան Արովեանի. — Հաւ նորա. — Երբ նոցա յուխտ յիշմածին. — Կաթուղիկոսն. — Կուէրք վանիցն, և հողեւորականաց. — Արովեանն ի վանս. — Մեկնիլ նորա անտի. — Ընթրիք մեր ի տան ծնողաց Արովեանի. — Հայք զոր տեղի ունին ի տեղեկաբաւս պատմութեան.

Գաղթականութիւն Հայոց ի Կովկաս

Ի 25 Օգոստոսի յառաւօտուն պահու, առեալ ընդ իս զԱրովեան՝ ելաք ի տես Հայ եկեղեցւոյն կառուցելոյ ի բարձրաւանդակ մասին Երեւանայ, և զՎանս՝ որ առ նմին. ուստի երեւի առաջն մարդոյ տեսարան հրաշագեղ, և կեդրոն նորա Արաւտ: Աստ զօրն ողջոյն կացեալ հաւաքէի առատ անդեկութիւնս յԱրովեանէն ի վերայ կերպի կենցաղավարութեան բնաւորութեան, առանձին յատկութեանց և սովորութեանց Հայոց: Արովեանն էր այր ազգասէր, հայրենասէր, աղնուարարոյ, հանճարեղ և արդարասէր. զորոյ նմանն դուն ուրեք կարէ տեսանել մարդ ի կեանս իւր. զիտելով թէ փոյթ մեծ է իմ՝ յիշմանկ կենաց ազգացն, յայտնէր

ինձ զամենայնն իսկու թնամբ և ձգեր ի վերայ ինչ
ինչ իրաց զուշադրութիւն իմ. ինքն ըստ որում
զամս չորս բնակեալ ի Գորպատ ի մէջ Գերմա-
նացոց՝ քաջ տեղեակ էր մէն մի հանգամանաց
և կենցաղավարութեան և սովորութեանց նոցին.
Վասն որոյ և զիւրոց արեւնակցացն համեմատեալ
ընդ նոսա ծէսս և բնաւորութեան, ի յայտ ածէր
զնմանութիւնսն և զանմանութիւնսն, որ ի մէջ
երկուց ազգաց. այդ պարտական զանձն իմ՝ գրեմ
առ նա ոչ միայն զի այնչափ տեղեկութիւնս ետ
ինձ, այլ զի և բազում անգամ զղիտողութիւնս
իմ խորհրդակցութեամբ նորուն կազմեցի:

Արովեան տարաւ զիս և ի Քանաքեռ, որ ոչ հե-
ռի Երեւանայ քան զԺամ և կիսոյ ճանապարհ,
ուր ծնունդն էր նորա, ուր մայրն և քորք և ա-
րեւակիցք: Այս աւան ի բացուստ երեւի թանձ-
րախիտ անտառ քան թէ մարդաբնակ տեղի. վա-
սըն զի տունք և դրունք առհասարակ շրջապա-
տեալք են բարձրաբերձ ծառովք. զնմանութիւն
բերէ և Ուլասիսի անապատի. զի շուրջանակի
պատեն զնա ժպտիւք միայն պանծացող լերինք
թափուրք խալառ ի կանաչագիւ բուսոց:

Տունք բնակութեանց զեղջս ունին շուրջանա-
կի պատուարս քարաշէնս. դրունք և յուսամուտք
նոցա հեռի անկանին ի ճանապարհէ. և փողոցք

յոյժ անձուկք. մեք զէմ՝ եղեալ եկաք ի տուն
ծնողաց Արովեանի, որ ընդարձակագոյն էր քան
զայս ամենայն, առ որով անկանէր մեծատարած
աղի, զարդարեալ բաղմատեսակ պողատու ծա-
սովք. բաւառք և որթովք:— Հայք գիտն
զարկարկ զայդիս և պարտեղս ամենակերպ
ծաղկօք. իսկ Ախրք՝ անտեղեակք իրպատ. և այս
նշանակ է գարշեալ մեծի ձգտման առ լուսաւո-
րութիւնն. Բրբե ի՞նչ էր ձիոցն, էած զմեղ Ա-
րովեան յոյցին. յանգանին մեր ընդ թուրքս
խաղողոցն, կանայք երկուք երեւալ աչաց մե-
լոց, անգէն յական քթթիւ փախկան ի մէնջ,
որպէս ահաբեկ եղջերուս. իրբե սակաւիկ մի հան-
գիստ առեալ էաք անգանօր, եկին առ մեզ
հօրեղբայրն և եղբայրն Արովեանի, ածին զմեզ ի
տուն մերձաւորին իւրեանց. ուր փոքր ինչ զոգի
ի վաստակոցն ի մեզ ժողովեալ, շրջեցաք ի բո-
վանգակ զիւրն առ ի դիտել զմէն մի տեղիս:

Այժմեան ընակիւք Քանաքեռացիս միայն մնա-
ցորդք ընչեղ գերգաստունեաց. յառաջնումն
1390 տունք էին ի նմա, իսկ այժմ՝ 72, եւ զայս
մտրթ է հաւատարի համարել ըստ որում՝ գտանի
ի մէջ Հայոց նախնի սովորութիւն յԱւագ Ուր-
բաթու չարչարանաց Տեառն՝ զալ ամենեցուն,
ոչք ամուսնացեալք իցեն ի նոյն ամի, ընդ լծակցա-

ցնն իւրեանց յեկեղեցի. ածի թէ՛ աստուծոյ ժողովէին յայնմ՝ աւուր կրքեմն աւելի քան գետնուն ամոլս, ամենեքին ի ծանրապին զարդս և հանդերձս պաճուճեալս: Պատմեցին մեզ, թէ զիարդ նախահայր Աբովեան տոհմի, Աբով՝ որ վեց ծնունդ յառաջ քան զայս Աբովեան (Սաւատուր) նեղեալ ի Ակեղեցաց չաւաց եկն ի կողմանից հիւսիսոյ առ Սարգսին Պարոնց երեսնայ և խնդրեաց զայս տեղի ի բնակութիւնս: Աբով յառաջ եկեալ էր ի հնապոյն, և աղջիկ տոհմե ուրի նորա էր: Ախրապ. որդի Ախրապայ Աբով երկրորդ, յորմէ յառաջ եկն ժառանգական ազնուութիւն տոհմիս այսորիկ ի Բանաբեռ: Բայց բոլոր վկայութեւնք աղնուութեան և արտօնութեանց նոցա կորուսեալ էին յամի 1835 ի ժամանակս վերջին պատերազմին Պարոնց: Ի Տիխիս, ի Աարաբաղ, և ի Լոռի գտանին մինչ ցարդ բնտանիք մի և նոյն անուամբ և ի նոյն ծագմանէ:

Բանաբեռ, վայելչութեամբ տեղւոյն, և մօտ երեսնայ գրով, եղև ամարանոց մեծափարթամ գերդաստանոց քաղաքին, բազմաց ի նոցանէ նաև տեղի ապաստանի, այլ ի վերջին ժամանակս իրազմադիմի հարուածոց, և ի վերջին զօրաժողովոյն Պարոնց, զրեւթէ այս աւան իսպառ աւե-

րեցաւ. և ես անձամբ իսկ շրջեալ դիտեցի զմնացորդս աւերակացն:

Ի մէջ աւանիս գոյ եկեղեցի հնակառոյց, քաւաշէն, անվնաս տակաւին ի շինուածս, յորում կատարեն զպաշտօն ժամերգութեանց: Առհասարակ եկեղեցիք Հայոց (զմայր եկեղեցիացն տեսցես ի բանսն, որ գէշմիածնայ) զանազանին յեկեղեցեաց Ռուսաց ի ճարտարագիտութեան, և նմանին առաւել Արեւմտեան եկեղեցեաց, այս ինքն է, զի են թէ և քառակուսի, բայց յերկայնութեանն առաւել քան ի լայնութեանն, և ունին ճակատ եռանկիւնի՝ յորում հաստատեալ է փոքրիկ զանգակատուն, նոյնպէս է և ներքին կազմուածն նորա տարրեր ի Յունականէն, զոր օրինակ՝ սեղանն թէ և միշտ յարեկս կոյս ուղղեալ, անկանի ուղղածիւ խաչկալան ի նմին տեղւոյ, յորում ի Յոյն եկեղեցիս «գրուքն են սրբութեան», (ցարսկի բալթատայ) փոքր ինչ հնոի գտանի միւս և ս եկեղեցի յիշատակեալ ձեով շինեալ. այլ բոլորովին աւերակ. ի շրջապատս նորան գերեզմանք՝ յորոց մահարձանս գտանին արձանադրութիւնք բազումք:

Դիտաւոր աշխատութիւն բնակչացս է այգեգործութիւնն, և այգիք կողմանցս ուղղանին ջրով. պարապեն և երկրագործութեամբ, ոչ որպէս ա-

ռաջնովն. սերմանեն դարի, ցորեան, փուշ և հա-
ճար. եթէ երկիրն չէ արգասաւոր՝ հերկեն միան-
գամ ի Մայիս ամսոյ՝ գութանաւ, և միւս ի Սեպ-
տեմբերի, արօրաւ, և զոր լծեն սրբա ի գութան
կամ յարօտ, են եղինք և գովէք. իսկ զձին մի-
այն պահին ի նստել, կամ ի տանել զիր ընչ ի
վաճառանոց և բերել. մի ձին բառնայ տասն և
չորս փուլ ծանրութեան. ընտիր ձին վաճառի առ-
տանօր 300 ռ. գտանին յայտօսիկ կողմանս և ձիանն
Բաղսաանի, Տաճկոց, և Արաբացի:

Յիտեցի ես նոյնպէս զգանազան տունս, և զոր
ինչ ընտանեկան կամ տնտեսական շինութիւնք
էին ի նոսա, և յամենայն տարրերութիւնէ մեծ.
սովորաբար իւրաքանչիւր տուն Հայոց պարունա-
կէ պէսպէս փոքրիկ շինուածս, որոշնալս ի զանա-
զան պիտանաւորութիւն. ի մտանելն իմ՝ ի տուն
մերձաւորացն Աբովյանի, տեսի զբացերես սենեակի
անուանեալ ի Հայոց Պարսից և Թուրքաց էջման-
ատ յաման բնակին ընտանիք. ի ձախակողմն
սորա անկանի ձմեռնային սենեակն (օթախ). ի մի-
ռում անկանի դասներ լըսամուտ մի, և միւս այլ
ի վերոյ քան զնա, որմունքն ի ներքուստ և յար-
տաքուստ քարաշէնք էին, և ի նոսա պատուհանք
բաղուս՝ յորս գիտեղին զամենատեսակ զիրս. ի վի-
րայ որմնցն կային երկու Պարսիկ նկարք դիցարնա-

կան արութեանցն Բուստամայ (Հերքիւլէսին Պար-
սից). բաց անտի, փոքրիկ հայելի, նշանակ տարած-
ման և ի սոսա Եւրոպական զարդարանաց, յաջոյ
կողմանէ տանն դռանի զինկտուն առ նմին շտամա-
րան, ապա հացատուն, յարդանոց, և ախոռ,
յորում գտանի առանձին բարձր շինուած ինչ
(սաքու), ուր ի ձմրան ժողովին շուրջ զհրովն
համօրէն ընտանիք, բազում անգամ և դրացիք.
և եթէ օտար որ հանդիպի առ սոսա անդ է ըր-
նակութիւն նորա. կահուկարասիք Եւրոպականք
առհասարակ ո՛չ տեսանին ի մէջ Հայոց: — Ա-
րովեանն էած զիս ի տուն փնային իւրոյ*) և
ես նկարեցի զշինութիւնն, զարմանք, շինութիւնք
սոցա որչափ նմանին հին Հռովմէական ճարտա-
րապետութեան: — Հասարակութիւնն իւրաքան-
չիւր ինից Հայոց ընտրեն ի միջոյ իւրեանց ըստ
հնոյ սովորութեան երիտ անձինս. մին զխաւոր՝
և երկուքն օգնական նմին, ի կառավարել զէնն.
սրբա դատեն զանարգանս հասոցեալս ումէր, ըզ-
փոքրիկ վէճս զասհմանաց հոգոց, և զիրաւանց
սեպհականելոյ կամ խելոյ միոյն ի միւսոյն զհոյ՝

(*) Հայք զուստերս արեւաղաց իւրեանց՝ եղբարս անուանեն,
և զուստերս քորո. ըստ այսմ այլ դասեր հօրեղբօրն իմայ փե-
սայ ասի իմն

գտուն, կամ այլ ինչ այսպիսի դատաստանք յառաջ ժամանակաւ բերանացի կատարելին, իսկ տէրութիւն Ռուսաց օրինադրեաց զրաւոր առնել. եթէ ծանունք իցնն յանցանք, որպէս են գողութիւն, վիրաւորումն և սպանութիւն, յայնժամ զգործն ի վճիռ արկանեն մելիքին, որ նստի յԵրևան:

Անհարկն է ումք որոշել զգանազան կարգի անձինս և ժողովօրոյս Հայոց ի միմեանց, բաց անտի, զի քաղաքացին ճանաչի քաղաքացի, ըրնակելով ի քաղաքի, և առնելով տուրեառս. և շինականն ասի շինական, բնակելով ի գեղջ և պարապելով երկրագործութեամբ, միայն քանի մի մեծարոյ նախնի գերզաստանք են ի նոսա ազատք (թարխան) ի հարկաց, և ինչ ինչ արտօնութեամբք անուանիք:

Բովանդակ Հայ բնակաց երկրին, որ ընդ իշխանութեամբ էին յառաջ Պարսից և այժմ՝ Ռուսաց, զոյր զլիաւոր կառավարիչ ազգային, անուամբս մելիք ի տոհմէն Աղամալեան*): Պըժուարին է որոշել թէ այս տոհմ ի հին և ի նը-

(*) Աւերջաւորութիւն հայրանդամն կամ տոհմանուան Հայոց յանդի ի Եւան, իսկ Ռուսք փոխին գեանն յօլ. Վասն որոյ անուանեալ Աղամալեան ըստ Ռուսաց Աղամալով:

շանաւոր տոհմէ Հայոց իշխանաց սերի արդեօք. այլ թուի թէ այնպէս իցե ըստ որում զոյ յԵրևան և զլիաւոր հասարակութեանն Թուրքաց որ ունի զնոյն արտօնութիւն իշխանութեան յազգի իւրում, որպէս մելիքն ի Հայս, առաւել անպարտելութիւն բանիցս կարէ համարել և այս զի յորժամ Մանդղք և Թաճարք տիրեցին Հայաստանի, ներքին վարչութիւն ժողովրդոց յանձն արարաւ իշխանաց նոցա. Պարսիկք յորժամ տիրապետեցին կողմանցս, կային իշխանք բազումք, զորս իբրեւ եկեց յետոյ ի թագաւորութիւն Նահրի - Շահ, կոտորեաց և կարգեաց երկրին կուսակալ Պարսիկ (Վարտար), այլ ի տկարանալ տէրութեան Պարսից միասնեամբ կանգնեցան իշխանակալ տոհմեր, և ի նոցանէ եղնն արքանուանիք, թէ և ոչ մելիքն Հայոց, և ոչ խանք Պարսից կարացին կալ ինքնիշխան, այլ միշտ ընդ ձեռամբ և իշխանութեամբ Վարդարին մելիքք Հայոց մինչև նաև ցաւորաւ տէրութեանն Ռուսիոյ պահանքին զադնութեան և զարտօնութեան տոհմին իսրեանց, և յառաջագոյն իսկապառ ունէին յարգել իշխանութիւն ոչ միայն փակջ Հայոց, այլ և Պարսից, մինչ զի ի թէ իշխանական դատարան մտնայ և անբաւական եղանէր, բողոքէր սոցա. նոյնպէս ի մեծամեծ վէճս զի մէկն առ քոսս, ամենայն վը-

Ճիւ սոցա լինէր բերանայի. ունէին իշխանութիւն բանտարկելոյ և դատելոյ պատժովք. այլ ոչ ի մահ, որ գործ էր միայն Սարտարին Երևանայ, թէև ի վերջին ժամանակս ինքեանց յաակացուցին Սարտարք ոչ սակաւ իրաւունս մեկբաց, մանաւանդ լսին զբողոք ի վերայ շինական կառավարչաց:

Եւրաքանչիւր դեօզ հարկս հարկանէր մեկբաց, զոր օրինակ Բանաքիւ հատուցանէր ի տարին 10 թուման (30 ռ.): Երբման ի գիր առեալ ունէր ի Պորպատ զժամանակին մանկական տիպն իւրոց գանցս. յորում և հետաքրքրականք ոչ սակաւ էին բանք զազդէն Հայոց. զայս աշխատութիւն թիւն ընծայեաց ինձ՝ զի օգուտս անտի ինձ քաղցից, այս է տեղեկութիւնս. յորմէ յառաջ բերնք աստանօր զյօգուած ինչ նկարագիր կենաց նշանաւոր առն մեկք Սահակայ Աղամայեան, վախճանելոյ սակաւութ յառաջ յերևան Երբման իբրեւ բարեկամ նորուն քանի ամիսս անցուցեալ էր ի տան նորա ի մանկութեան. վասն որոյ քաջ գիտէր զարժանաւորութիւնս նորա: Սահակ էր բարձրահասակ, անձնազեղ և մեծանուն. կերպարան նորա արտայայտէր զզօնութիւն և զքաղցրութիւն. և յամենայն շարժմունս նորա տեսանիւր աչնուութիւն և վեհանքութիւն:

յորժամ նստեալ ի ձի և զգեցեալ ծիրանի բառ օրինակի մեծամեծացն Պարսից, (զոր նա միայն ի մէջ Հայոց զգնեցոր) երանէր ի հրապարակ շրջապատեալ ի ծառայից ամենեքին պատկառ կային առաջի նորա, սա և մեծումէ՝ հաւատարիմ՝ ծառայութեամբ յայտնէ էր զրանն Պարսից, և սիրելի Շահին. վասն որոյ և իշխանութիւն նորա մեծ էր յամենայն տեղիս. յերևան միմիայն Սարտարն մեծ քան զնա հաճարիւր. այլ ամենայն մեծամեծք Պարսից բազում անգամ ապաւնէին յօգնութիւն և ի հովանաւորութիւն նորա. և որովհետև մեծ էր արտօնութիւն նորա ի բառաստանս, վասն որոյ բարիս առնէր ամենեկուն. և զհարիւրաւոր անձինս փրկեաց ի վտանգաց, նաև իմահաւանէ, ոչ ի զանազանութիւն անձանց հաշիւեալ և ոչ կրօնի ուստի և սիրելի յորժ մինչև անգամ յաջս փարկնի լեռնաբնակաց և Վահմետեկանաց. քանի քանիցս անգամ լուրեկստութեամբ իւրով աղատեաց զգաւաւարտեալս՝ որք զիմէին առ նա աղերսանք կամ զորս տեսնէր ինքն ի զրան Սարտարին ածեալս ի պատուհասել. ունէր և ս'ր սուրբ առ ազգ իւր. վասն որոյ համազօրս յինք նորա բոլորով պատեւ անձնատուր էին նմա: Այն ինչ լուստնայր առաւօս՝ ժողովէին առ նա բազմութիւն արանց մեծաց և փոքունց, Հայ-

ոց և Պարսից. յորժամ գայր առ նոսա Սահակ
(սովորաբար ի հանդերձս անպաճոյճս.)՝ ձայն ա-
ղաղակի արեւելեան մեծարանաց բանից լսելի լին-
եին յամենայն բերանոյ. Հայք աղաղակէին.
«Ի՞նչ մեր արեւ, դու մեր մեծ հօր իշխանն և մէք
փոշի ոտից քոց, հրաման քա ազնիւ է քան
ղաչս մեր», և Պարսիկք «Բասնուլ Ալլահ (սուա-
քեալ Աստուծոյ), հովանի լիցի քեզ Տէր յամե-
նայն ճանապարհս քո, և ինչ ապա նստէր ինքն ըն-
կողմանեալ ի վերայ բարձի և շուրջ զնովաւ բազ-
մէին ի ծովակ ծախալ խանք և բեկք, որք եկեալ էին
սա նա. կամ այլ մեծամեծ քաղաքացիք և վա-
ճառականք. մանաւանդ յորժամ նայն հրաւիրէր
զնոսա ի նստել. այլք ամենայն յոսին կային ա-
ռաջի նորա ի ստորին ծայր դահլճի ընդ միւս
ծառայիցն. յորժամ մատուցանէին դոշաւակ
(շէրպէլ) և ծխափող (ներգիլէ, կայան), ապա
խօսս ի մէջ անտուն զքաղաքական, զլիւղա-
կան և զժողովրդական գործոց, բայց միշտ բանից
նորա պատկառ կային և ունենդիր. զկնի սկիզբն
լինէր դատաստանի. բողոքարկուք յառաջ բերէին
զբողոքս, յանցաւորք գպատասխանին. Սահակ
իբրեւ յետ դբանս երկոցունց կողմանցն ևս, տայր
առաջ մէջիւ արդար և անփոփոխելի. վասն զի
ճանաչէր լաւապէս ամենեցուն զենքերն բնաւո-

բութիւնս, և զյանցաւորս խստիւ պատուհասէր.
Եւ այսպէս այնչափ բարձրացաւ համբաւ նորա՝
մինչ յորժամ արքայորդին Պարսից Արբաս Միր-
զայ եկն յԵրեւան. իսկոյն եհարց զնմանէ. և իր-
բեւ Սարտարն յանգիման կացոյց նմա զՍահակ,
եղ զձեռն իւր արքայորդին ի վերայ ուսոյ նորա և
այսպէս գնաց ընդ նմա ի բերդն, խօսելով քաղց-
բութեամբ, դուրելով զհաւատարմութիւն և զճա-
ռայութիւն նորա, և յայտ առնելով թէ՛ հայրն
իւր Հաճն որչափ իրէ զնա. ամենեքին որք անգն
կային աւագանին Պարսից զարմանային յոյժ, զի
նչ ամենայն ումէք վիճակի այս պատիւ.

Հաճն Պարսից կարգէր կուճակաւն նահանգաց
լիազոր իշխանութեամբք. որք պարտէին պահպա-
նել զօրս վասն պատերազմի և հարկս տալ նմա
զոսհմանեալն. սորա կարգեալ լինէին անորիշ
ժամանակաւ, և ի բովանդակ ընթացս իշխանու-
թեանն իւրեանց ջոկային միմեք ինքեանց զկա-
րողութիւն փարթմութեան և երբեմն ի նոյն
պաշտօն նշանակէին զայնպիսի ոմն, կամ յիշխա-
նաց կամ ի սոսկականաց, որք անտեղեակք գա-
լով հանգամանաց երկրին, և արդեանց, առ հար-
կի և նոքա կարգէին ընդ ձեռամբ իւրեանց զայլս
ի բնակչաց երկրին, որ առաւել ընդունակն էր ի
գողութիւն, և տային նոցա տիտղոս խանի կամ

բնկիւ այլ սորա ծոյք, և սուրբ գոյով ի բերկրա-
նքս, ի հաճոյս բարկկնդանութեան և ի զեղխու-
թիւնս, ոչ հոգ տանէին կառավարութեան երկ-
քին կամ դատաստանաց կամ ժողովման արքու-
նի հարկին *). վասն որոյ և սորա ընդ իւրեանց ձե-
ռօք կարգէին զայլ պաշտօնատարս (Սարքիար),
որք զբաղէին ի գործս աշխարհին. — Առ խանս և
բէկս ամեն ճամբարեալ էր ուսանել զրել և ըն-
թիւնուել. զի այս աղքատաց միայն էր գրով և
ընթերցմամբ հայթայթել զպարէն իւրեանց. ուս-
տի անդէպ է ասել թէ՞ քոյր առնոսա գպրութիւն,
և մատեան և հաշիւ, այլ ամենայն հաշիւ ձեռաց
ի ձեռս անցանէր, և ամենայն համբաւ կամ դա-
տաստան բերանոց ի բերանս. և այսոքիկ կառա-
վարիչք կամ պաշտօնատարք մի քան զմի առա-
ւել ջանային բարձրացուցանել զհարկ աշխարհին,
զի և ինքեանք մթերեցնին հարստութիւն, ի բար-
ւոքել զվիճակ իւրեանց յետ արձակման ի

(*) Ըստ նախնականք կարգի, որ գտանի առ ամենայն տի-
բապետոց ազգս, հինգերորդ մասն արդեանց հասանէ տիրապե-
տոյն կամ յաղթողին. տասներորդն, Ստուծոյ, և ծառայից
նորա քահանայից. ըստ այսմ՝ կանոնի և տէրութիւնն Պարսից
պահանջէր զերես բաժնս. այլ կարգեալք ի նոյն գործ յիշա-
նութենէ առնուին բռնութեամբ որչափ հաճոյ թուէր. Էդդ.

պաշտօնէն. ըստ որում ըսց ի Սարտարէն այլն
ամենայն ոչ աւելի քան զերկուս կամ զերիս ամս
տւէին յիշխանութեան:

Յիւրաքանչիւրում ամի (ասէ Երովեան) գայր
Սարքեարն ի գեօղն մեր Քանաքեռ, ի ժողովել զբա-
ժին արքունի ցորենոյ. որչափ զիւրալձար գործ
ինչ էր այս, նա՞ դարձեալ նովին պատճառաւ
նոսէր ի գեղջն ամիսս երիս կամ չորս, տային նմա
զլաւագոյն բնակարան, պահանջէր զժիր ծառայ ի
շինականացն, և կիրակուր ծառայից իւրոց և ձիոց
նոցին, յիւրաքանչիւրում աւուր տանէին նմա հաւ,
ձուռ միս, իւղ և այլն, երբեմն և գինի, զի լինէին
ոմանք որք սիրէին:

Մուսնտիկ գեղջն շրջէր միշտ տանէ ի տուն առ
ի խնդրել կամ պահանջել որ ինչ պիտոյ էր նո-
ցա *). ընդ նմին երթալոյ միշտ ծառայ սարքեարին՝
մորաք ի ձեռին առ ի փութով զերս ժողովելոյ
կամ պատժելոյ. թէ դէպ լինէր փոքր ինչ յամել

(*) Յիւրաքանչիւր գեղս Հայոց քոյ գեղակոյն ապաստոց
(մանեակի). որ պարտի գտանել միշտ առ գլխաւորի գեղջն,
ի կատարել զերամանս նորա, ազատք են սորա ի հարկաց, նաեւ
առնուին մասնաւոր վարձս. յերեւել սոցա ի գեղջն, ամենեղին
փախչին և Բաղին, զի դեռնն թէ առ պահանջ ինչ, կամ առ
յայտնելոյ զպատժ գայ. միմիայն ամենաստորին անձինք յանձն
առնուին զայս պաշտօնս. Էդդին.

աւեր ի լուսն հրամանաց, հարկանէր անինայ
յարձակեալ գազանաբար ի տունն զարս և զկա-
նայս, զծերս և զմանկոսս, խորտակէր ջարդէր զոր
ինչ միանգամ գտանէր և հայհոյանօք անարգէր
չարաչար, հայհոյանօք՝ որով լի են բերանք Մահ-
մետականաց և թէ սա ծառայն էր, իսկ զի՞նչ ար-
դեօք տէր նորա. յորժամ ելանէր սարքեարն ի
դուրս, ողորմելի և թշուառ բնակիչքն վազէին
զկնի նորա իբրև զգերիս, և ակնպիչ կային հայե-
ցուածոց նորա, զի ի հրամայել ինչ՝ իսկոյն կատա-
րեալ, շիջուցեն զգայրոյթ նորա. և թէ ժողովեալ
լինէին զիւզականք ի վերայ տանեաց, կամ առ
դրունս տանց, կամ աշխատէին ի պարտէզս, և
տեսանէին թէ ոք զլսարկաւ կամ ձեռամբ նշա-
նացի առնէր, անդէն միահամուռ ընձանային առ
նա. և յորժամ բանս ինչ հարցանէր կամ պա-
տուիրէր, երկիւղածութեամբ և անուամբ մեծա-
բանաց տային պատասխանի, «տէր մեր», (աղաջան),
«իշխան մեր», և այլն. այլ Տէր մի՛ արասցէ՝ թէ
բարկանայր, մորակի, դաշոյն, սուսեր, և որ ինչ
անկանէր ի ձեռս, հարկանէր անգիմարար. բաց ի
նմանէ, և ծառայ նորա թէև անարդ որ, զոր օրի-
նակ ջրած ձնին, կամ մարդող ծխախողոյ *)

(*) Մեծամեծք Պարսից ոչ ինքեանք միայնակ լուսնան զե-
րես, ոչ մաքրեն կամ ընուն դժխախողս իւրեանց, այլ վայսն

տեսուն իւրոյ, զնոյն պատիւ անձին պահանջէր և
յարդանս:

Հարկ երկրին, սահմանեալն ի Շահէն չէր առա-
ւել ինչ. ի վերջին ժամանակս ի Քանաքեռ կա-
յին 50—60 տունք, և ամենեցուն հարկն ի միա-
սին վասն տանց, պարտիզաց և այգեաց հասանիւր
ց 25 (թուման (75 ռ.)), որ առ աղքատութեամբ
բնակչացն զիգուք արժէր զայժմեան 100 ռ. և ի
ցորնոյ որոշեալ էր տասանորդ, այլ բազում ան-
գամ, և թէ ի տեղուրէ իմքէ չունէին կակած,
առնուին զերիս, չորս, շատ անգամ՝ զհինգ բաժին,
որ է կիսով չափ. այս էր պատճառ, զի ի գալ
Ռուսաց Հայք մեծաւ սիրով բնկալան և յարե-
ցան ի նոսա, իբր յաղաթաբարս իւրեանց ի զե-
րութենէն Պարսից, նախկին Սարտարն Լորեանայ

իւրաքանչիւրոց ի կարէն որ գործոցս, յատկացուցեալ ունին մէն
մի անձինս, այլ ոմն է, որ մոտուցանէ դանձնոց, զոր ի ժամ
լուացմանն կաշեալ ունի ի վերայ բազմոյ, և վայ է նմա, եթէ
ոչ յարմարութեամբ էարկ ի վերայ ձեռաց տեսն իւրոյ, այլ
ոմն է լուացողն դարձեալ, որ պարտի առանձին իմն եղանակաւ
շարժել աստանօր ի ծունկս անկեալ առաջի տեսուն, զձախոյ
ոտն զգայիւ զնէ ի գետին և զաւոյն համեմատ նմին. գործ
իսպառ դժուարին. բայց տես դու դարձեալ, զի աղքատ
Պարսիկք և Թուրքք ևս հեռանին այսց կոտորած, այո՛ երբեմն
ևս մեծամեծք Հայոց պահպանեն զսոբորութիւնդ և հեղ.

պատճառեաց իսկըսանն ի Քանդակայ վանն աղ-
 քեաց և պարտիպաց 100) Թուման, վանն ամաց
 80) Թուման իբր զխոհարի, և ի ցորենոց զերբորդ
 մասն. այլ զինի զոհ եղև առեալ փոխարէն այնր
 ամենայնի միայն 80) Թուման, և երբորդ մասն գո-
 րենոց, որպէս էր ի Պարսս. առաի տեսանի, թէ
 որչափ հնարագէտ և ի որամանկ էին. առաւելու-
 թեամբ պատճառէին, և ապա ըստ ինկորանաց զի-
 ջանին ք սահմանաւորն՝ եթէ տեսանէին թէ կամ
 չկարեն յիրաւի վճարիլ, կամ այլ ինչ հանգա-
 մանք կարեն հետեւել հարստահարութեանն իւ-
 րեանց:

Առանին կենցաղավարութիւն և բոյս բարուց
 Հայոց, իսկապէս նահապետական է. միայն այս
 ապր միանգամայն որոշի յայլոց ազանց Ասիացոց
 խոստովանելով զազատութիւն կանացի սեռին:—
 Հաւատարութիւն իրաւանց և արժանաւորութիւն
 մանաւանդ կանանց տեսանի յառանին կենցաղա-
 վարութեան նոցա. ամին իրի և հաւանիմ ասել
 գնայս՝ մեծի իմն ձգտման և յառաջադիմութեան
 հետամուտ, և թէ սորա մեծաձիր ընդունակու-
 թեամբ իւրեանց լինելոց են միջնորդ և զօդ միու-
 թեան Եւրոպիոյ ընդ Ասիոյ:

Առ Մահմետականս, կանայք ի ծառայս արանց
 լինել ծնեալք են. քան թէ հաւատարք նոցին,

մինչդեռ ազնիւք քաղաքակրթեալք խոստովանին
 զհաւատարութիւն մարդկային բնութեան, և յար-
 զանս բնծայեն կանանց: Ազգային նահապետական
 ոգին և բնաւորութիւն ազգի Հայոց տեսանի ի փո-
 քու աշխարհի ժողովրդեանն, ի գերդաստանս ա-
 սեմ նոցա. չկարեմ ցուցանել ազգ մի, յորում
 միաբանութիւն և շարկապ սիրոյ ընտանեկան այն-
 պէս ամուր և անխախտ պատկառման, որպէս առ սո-
 սա. ցորչափ կենդանի է զլուս գերդաստանին հայր
 կամ մայր, ամենայն բնութեան նորա բնակին ի
 միտին, առանց բաժինս հատանելոյ յընչից և ա-
 ռանց փոքր ինչ հակառակութիւնս կամ ընդդի-
 մութիւնս ցուցանելոյ զխաւորին իւրեանց. բա-
 զում անգամ տեսանի ի մէջ սոցա առ ութսուն-
 ամեայ ծերունի զխաւորաւ բնակիլ երից սերն-
 ղոց, չորից կամ հնգից յիսնամեայ վաթսնամեայ
 ամուսնացեալ որդւոց, երեսնամեայ թոռանց և որ-
 ւոց նորա. են և տունք, յորս բնակին 40—50
 հոգիք. շահ և վաստակ սեպհականութիւն է հա-
 մօրէն տանն. եղբայր յեղբօրէ բաժանի յակամայս
 յետ մահու ծնողաց. իսկ թէ ի միասին բնակեցնեն,
 երէց եղբայրն զիրաւունս հօրն ժառանգէ, բաժա-
 նաւն լինի միայն ի մէջ թոռանց. անդամք միոյ
 գերդաստանի են ի մի և նոյն տոհմ այս ինքն թո-
 առնք և թոռնորդք որոշ որոշ ծնողաց, համա-

րին զմիմեանս իղբարս և քորս: Արուխան տարևույ
դիս ի տուն մի՝ ասաց, « ահա անի զձեզ ի տուն
փեսային խնդրի. իսկ տանուտէրն էր այր դատիր հո-
րեզքոր նորա. այսպիսի եղբարք և քորք անկող-
ծարար սիրեն զմիմեանս և շնաշխարհկ մարդու-
թիւն բարուց պահանք գնասն ի կեղտանուն գոր-
ծոց. դայս օրինակ վարս և զպարզմտութիւն ժո-
ղովրդեան այն զգուշանայ անարատ պահել և ե-
կեղեցին նոցա, ոչ արեկու զամուսնութիւն ցեօթ-
ներորդ ծնունդ համարին բարեկամաց ամուս-
նութիւն վեցերորդ սերնդեանն. յոյժ նուազ ան-
տանի. իսկ որ առտուել քան դայն, ընդ վճռալ
է Հոգ. Աստիւն Էջմիածնի, այլ լծողաւութիւնն
յոյժ դժուարին:

Հնազանդութիւնն ի մէջ ընտանեաց Հայոց է
առիթմ անքակտելի միութեան. և երկարատե մի-
ութիւնն կամ խաղաղակեցութիւնն ի մէջ հնդից
կամ վիցից Հայ կանանց, զհետ դայ առանձին իմն
դաստիարակութեան սեռի նոցա, որ լծէ և կարի
խնայարդի, բայց դարձեալ չէ մարթ անուանել
ծառայական նուաստութիւն կամ բոնտութիւն ի
մերայ կանանց: Ամուրի անշտիահատ անձինք եր-
կուց սեռից աղաղք են ի բարս և ի ստվորութիւնս,
ոչ այսպէս և ի դրացի նոցին ազգս. առ որս միակ
եղանակ ամուսնութեանն է գնիլ զհարսնացուն

գոր ընդ խիստ բռնութեամբ փակեալ ունին մին-
չև ցօր ամուսնութեանն, չերեկ և չխօսել ընդ
ումբք: Ի Հայս՝ աղջկունք կարեն անարգել խօսել
և բարեկամանալ ընդ իրիտասարդս. շրջին բացաւ
զխօւլ, առանց քօղարկութեան, կարեն երթալ
ուր կամինն. նոյնպէս չափահաս պատանիք հա-
մարձակապէս շրջին ընդ նոսա, և յորով անգամ
ամուսնութիւնն հաստատի ի հաճութենէ երկո-
ցունց. յետ ամուսնութեանն, կարճի ազատու-
թիւն, և յայնմ հետէ նաև ի տանն, կինն շրջի
քօղարկեալ ի հրապարակս ոչ ելանէ, յեկեղեցի
ընթանայ կրկնաքօղ ծածկութիւն, եթէ օտար որ
մտանէ ի տուն կամ յայդի, իսկոյն փակուի ի նը-
մանէ. չկարէ խօսել ընդ ումբք, նա և ոչ ընդ
սկստաղն, կամ սկստի, կամ տագիր, այլ միայն
ընդ ասն իւրում, յորժամ առանձինն իցեն. ընդ
այլ ամենեւին (սօսի նշանացի*) և յայսմ սովո-
րութեան պահանջեալ լամբութիւնն մնայ մինչև
ցճնունդ առաջին. յետ այնորիկ փոքր առ փոքր

(*) Զարմանք. այսպիսի նշանացի ազգարարութիւնք գտանին
և առ մանկութս, մանաւանդ աղջկունք մեր իրիւն. զուարճու-
թեան. այս օրինակ ազգարարութեանց դոյ ի Ֆերմանիա և ի
Ֆրեդիկս. առաջինքն յորժամ կամին զառանձինն ինչ յայտնել
ումբք, ի սկիզբն ի մէջ եւ ի վերջ բառից արկանեն զայստի

բանի լեզու նորա, խօսի ընդ սկեօրի, ապա ընդ տազերի, և այլն. այլ գարձեալ մեղմ՝ ձայնիւ՝ զկնի վնց կամ աւելի ամաց, համարի միանդամայն ազատ, զաստիարակութիւն նորա աւարտեալ է. սակայն անմայել է նմա դարձեալ խօսել ընդ օտարըս, կամ երեւել նոցա բացերկս:

Յորժամ ի քննին առնուիք զայս սովորութիւն առտնին կենցաղավարութեան Հայոց, տեսանեմք զի հիմն և առիթ նորա է խորհաս քննութիւնն մարդկային սրտի, կրից և ցանկութեանց նորա. զայսման է ասացաք մեր արդէն լծէ՝ չէ ստրկութիւն կա. նայի սեռին, զի ի զլուխ տարեալ զայս կանոնադրութիւն, ազատ է կինն այնուհետեւ, և զիրաւունս հաւատան նմա զտանտիկնոջ. եթէ այր նորա գրլխաւորն է գերդաստանին, և մեռաւ յառաջ քան զնա, կինն ունի զտեղի նորա և զիրաւունս ի մէջ գերդաստանին, ամենեքին հնազանդին նմա և յարգեն որպէս զնոյն ինքն զհայրն զղխաւորն տան, (որպէս էր մայրն Աբովմանի), ուստի և չէ մարմ

ինքեանց վառիս, որ իմանալի է միայն, որով զիտակն է այնքան իսկ Զեքեոյք յորժամ կոմին զի այլք մի գիտացեն զինչ խօսեն, բոլ յայտնի կանոնաց խառնեն ի սկիզբ, ի մէջ և ի վերջ բառից զվանկս (բառ և փառ, Ո՞ գիտէ, զայնքան, որ մեզ թուի աղայական մտաց հնարաւմն և զորաբնութիւն, ունեցի խորիմաստ նշանակութիւն պատմական

հաւասարել զնա ընդ արեւելեան կանայս, զի նա այսչափ, յարգ և վարել ունի՝ որչափ և ոչ կանայք եւրօպիոյ:

Այս կանոն զգուշութեան զովանի է ևս առաւել ա՛ զի է հիմն ընտանեկան անկեղծ և հաւատարիմ կենակցութեան. կինն ճանաչէ միայն զայր իւր և սովաւ յարաբերութիւնս առնէ ընդ միստոցն, որ և տեւալ զքանի մի ամս, փոխի ի սովորութիւն, և սովորութիւնն բազմաժամանակեայ փոխեալ ի բնութիւն պահպանէ զնա զերծ ի զըրգնաբնութեանց և յարատւողութեանց. որով մտերմութիւն ամուսնական ամրապնդ հաստատի, նա և յորժամ ի վերջոյ ազատութիւն գտանէ կինն խօսել ընդ ումեք, պատկառանք և համատեղութեամբ շարժի. ք՝ զի պահպանէ զբազմութիւն ընտանիսն ի վիճաբանութեանց և ի կուռոց, զի հինգ և վից կանայք բնակին ի միասին. եթէ թոյլատրեալ լինէր նոցա խօսել, էր յայնժամ տեսնել ի տանն անշնչհատ աղմուկս, աղաղակս, արտունջս և արտասուս. ոչ ապաքէն և արք նոցա ունեկնիդ լինէին կանանց. որով յայնժամ կործանիր նահապետական կենցաղավարութիւն և նախադատութիւն զխտարի գերդաստանին. զայս ամենայն հետառես աչք զիտեալ և զգուշացան վաղու ուրեմն. ուր խորտակեալ է վնասա-

բեր սուրն, կանացի ճիւղ և դարչ հայհոյանք և
անբաւականութիւն, չիք անդ տեղի տալու թեան
և հակառակութեան կամ կուռոյ. եթէ կամիցին
իսկ կուռել ընդ իրեարս, անհնար է, զի նշանացի
առնելովն ոչ կարեն արտայայտել զցաւս սրտից
իւրեանց. նա թէ և տեսողաց ծաղը արգելոյր զնո-
սա 56): Հայք ոչ երբէք թոյլ տան կանանց
իւրեանց, աշխատել ի տորժանաւոր վաստակս

(56) Միայն Հակոտաւուզն չէ որ զնկարագիր տալ առ-
տինն նահապետական նախանձելի և մաքրափայլ կենցաղավա-
րութեան Հայոց, այլ Պետրոս Ամիրզոս ժողովրդ, որ 38 ամօք
առաջ քան զնա ճանապարհորդեաց ի Հայս և ի Պարսս, յի-
շատակէ զայն այսպիսի բաներ. «Ամենայն ինչ ի մէջ զիւրո-
բընակ Հայոց յայտ առնէ զգաղղրութիւն և զմարդասիրութիւն
և յիրաւի ի մէջ նոցա նշմարեմք զնահապետական պարզութիւն
և զանկող ուրախութիւն նախին զարուց. Կողտրիկ և հնա-
դանդ ամուսինն հազիւ վստահանայ զայս ի փեսայն իւր յառել
և շառագունի խօսել ընդ այլում ումեք բաց յառնէ իւրմէ.
աղկիկն շնտի երբեք ի ներկայութեան հօր իւրոյ, և զխա-
ւորն դերդաստանին միով ակնարկի աննկողն ի սկիւն զամենե-
սին ի հնազանդութիւն և ի կատարումն հրամանին ամէն
ձիք արաւկոյս թէ Հայք սքը բնակեալք են էքաղարս կորուս-
եալ են զբազումս յայսպիսի բնտիր յատկութեանց, այլ պարտ է
գիտել, թէ և նոքա ցուցանեն մեծ ընդունակութիւն և անարա-
ստութիւն յառնաւորս. Տես Voyoye en Arménie et en
Perse. P. Am. Jaubert. chop. 13. page 96.

մինչև անդամ Հայ շինականն առ յոյժ սիրելոյ
զկինն իւր, չթողատրէ նմա աշխատել յամուսն,
առաջի հրակէզ տապոյ արեգական:

Ներքին միութիւն ազգութեան Հայոց հաս-
տատուն է յոյժ. մեծ մասն սոցա թէ և սփռեալ
տարածեալ է յերիս մասունս աշխարհի, այլ յոչ
ուրիշ ջնջեցաւ ազգութիւնն նոցա, յոչ ուրիշ եր-
բէք Հայք խառնեցան շիտիկեցան ընդ օտարազ-
նեայս, յորոց միջի զկենցաղ վարեցին. յայսմ ի-
րի մարմ է համեմատել զնոսա ընդ Երրայական
ազին, ամենամեծ խնդրոցն տիեզերական պատմու-
թեան, ժողովրդեանն Աստուծոյ, զորս ոչ երբէք
զօրութիւնք մարդկային կործանեցին, վասն զի
Տէր Աստուած էր վրէժխնդիր նոցա. Առ նոսա
պահպանութիւն կրօնի է պահպանութիւն ազ-
գայնութեան, և այս միայն էր, որ գէթ յընթաց
ցըս 2000 ամաց ի մի կապէ միաւորէ զցրուեալ
անդամս ազգութեան նոցա, առանց պահպանու-
ղական զօրութեան իշխող բազկի. նոյնպէս առ
Հայս, պահպանութիւն կրօնի է սկիզբն և հիմն
հաստատութեան ազգութեան: Հայք սէր մեծ ու-
նին առ հարապատ հայրենի երկիրն ծննդեան իւ-
րեանց՝ ուստի ելին և յոր դառնալ կարեն և
յայսմ հայրենի երկրի, կրօնական կեցողոն է կա-
թօղիկոսութիւնն էջմիածնի:

Պարզեցուք աստանօր և զհամառօտ նկարա-
զրութիւն անտնին կենաց և մանկութեան Ար-
մենի, զի դարձեալ զլոյս տայ մեզ ի գիտել ըզ-
բարս և զքնաւորութիւն համասնիցն իւրոց:

Ամենայն հետօրեայ բնակիչք Քամաքեաւոյ յաշ-
տնն պանծանօք զհամարնական իւրեանց զհաւ Ա-
բովանի, այր բարձրահասակ, զեղեցկատեղի
անձնաւէտ, բարեգործ, մարդասեր և մարմամ
ընչիւք և կարգաւորք, արդոյ յաշտ Հայոց, Թուր-
քաց և Պարսիկ մեծամեծաց, թող զայր ամենայն
կտրուածս և աղբիս, ունէր զմի մեծ ալլի առ ճա-
նապարհաւ որ տանէ յիսկանաց ի Տիփիս. երեք
չորս պրկալանք էին ի նմա. և այդոյն ամենայն
բարութիւն օտարաց էր և ճանապարհորդաց, բաց
էր դուռն նորա հանապաղ, զի որչափ կամիցին՝
կերցին, որչափ կամիցին տարցնն, հազարք հազա-
րաց մտանէին և ելանէին. բաց ատի լցնալ և
զպտուղք ծառոցն ի սակառս, տնկն առ ճանա-
պարհաւ. զի թէ անտեղեակ այգւոյն օտարանց-
ցէ անտի, կերցէ կամ առցէ անտի, ինքեան բաժ-
հաճոյից. այսպէս էր և տուն նորա, դուռ ուրիւր
լինէր, թէ դր անցեալ զճանապարհաւ, շաղանիցի
ի տան նորա. Անդ էր և իջևան Վաթուղեկոսին
Էջմիածնի, եպիսկոպոսաց, և այլ հոգեւորականաց:
Սա ամի ամի ելանէր յուխտ և յերկրպագութիւն

արբոց տեղեացն Էջմիածնի ընտանեօք իւրովք,
բարեպաշտիկ սովորութիւն է առ Հայք ի հինգ
նաւակատիւն յիշել զննջեցեալս. ուստի բերնն
սիրուն ի վերայ գերեզմանաց նոցին պտուղս պէս
պէսս, կամ հաց, միս, գինի. և քահանայն կար-
գացեալ ի վերայ զօրհնութիւնս, բաժանեն կա-
րօտեցոց. յայտսնի աւուրս և մեծամեծ նաւերս
տան եկեղեցեաց, մանաւանդ Մայր Աթոռոյն Էջ-
միածնի. ուր անպին նաւերք ի ծաճկատունէ ի
Պարսկաստանէ, ի Հնդկաստանէ ի Կ. Պօլսոյ, ի
գլխատունէ, ի Մոսկուայ, ի Պետերբուրցոյ, և յԱթ-
տէրխանայ, վասն զի իւրաքանչիւր դք ցանկայ և
միտոս անձին գրէ ունել զյիշատակ Էջմիածնի
քան յայլ ուրիւր. որք ան ձամբ բերեալ էին զոն-
ծարմն, դարձ արարեալ պատմէին երկեղծու-
թեամբ բարեպաշտութեան և արտաստօք, թէ
տեսին զօտար բաժարն, զկեորուն եկեղեցւոյն
զիջման տեղին, և թէ օրհնեաց զնոսս Վաթու-
ղեկոսն ձեռս ի վերայ գլխոց նոցա գնելով, և ինչ
քանիք համբուրեալ զձուռնն նորա առին զբա-
ժակն օրհնութեան զինւոյ և զսուրբ Նշխար Բշդ
երկար աւուրց պատրաստութեան պէտք էին ի
տան հաւուն իմոյ, յեղանելն Էջմիածնի,
հօրն իմոյ, և հօրեղբօնն, (յորոց անալինն էր
եօթն ամաց և երկրորդն՝ ինն, յորժամ զստա-

զինն արան Աջմիածին գնոսա) յերաքանչիւր
ամի նոր զգեստս պատրաստէին. յայսմ ամի ծի-
րանի, ի միւսն կանաչ, յերրորդն կապտոյ, ի չոր-
րորդն գեղին զունովք և այլն մաճակք ոտից
նոցա կանաչագոյն, զոր ազանէին միայն որդիք մե-
ծատանց. գգոտեալ իւրաքանչիւրոց նոցա ածէին
գլուխն, և ընդ մէջս փորրիկ սուսեր, և նստուցա-
նէին ի նժոյգ ձիւ, երկու և երեք ձիւն բարձեալ
տանէին միայն պէսպէս պարզես. հաւն իմ և հա-
նի նստեալք ի զարգարուն ձիոց վերայ ընթանա-
լին յառաջ, զկնի նոցա մեծագումար բազմու-
թիւն, ժողովաղականք գիւղորեից յորժամ տե-
սանէին գնոսա՝ ասէին « ահա այր բարեպաշտօն,
զարձեալ յուխտ երթայ, ո՞ք քան զնա առաւել
սիրէ դախտադրութիւնս. այն ինչ մերձնային ի
զուրս վանիցն, իսկոյն վանականք կայսկապետունք
և վարդապետք ընդառաջեալ հիւրընկալէին զնո-
սա, և որ ի Աաթուղիկոսէն յղեալ յընդունել գնո-
սա, և որ ծանօթն էին նոցա ի հնուց իւրաքան-
չիւր զք կամէր տանել գնոսա ի խցիկ իւր, այլ
Աաթուղիկոսն իսկոյն հրամայէր ածել գնոսա առ
ինքն իրրեւ մտանէին ի տնեական, յառնէր սպի-
տակափառ արեգարդ ծերունին և զիրկս արկա-
նէր վաղաճանօթ հիւրոցն ասկով. « ողջոյն որ-
ջեակց իմ, պայծառութիւն Նկեղեցւոյ մերոյ, և

հաստատութիւն մանկոյս ողջոյն և քեզ մայրիկ,
հաւատարիմ զուտոր Նկեղեցւոյ. օրհնեաց զձեզ
Տէր Աստուած, և Լուսաւորին հոգեց մերոց յա-
մենայն ժամ օգնական և պահպան եղիցի ձեզ,
զի ոչ մոռացայք զմեզ զմեղաւորսս. և զուր ան-
մեղ մանկունք իմ, ծաղիկք զարնան, զօրացա-
րուք շնորհիւ Տեառն. եկայք նստուցք և ուրա-
խացուք, զի փափագելով փափագէի տեսութեան
ձերոյ. և ապա բազմեալ նոցա ի միասին, խօսէին
ի վերայ ընտանեկան և տնտեսական զործոց ազգի,
նկեղեցւոյ և այլն:

Ախտաւորք յերրորդում աւուր բաժանէին զըն-
ծայս հոգեւորականաց առհասարակ (*). և յա-

(*) Չայս կարեն ապաքնն առնել միայն հարուստ ուխտա-
ւորք, որք քանան զանցանել մի զմով առաւելութեամբ տրոցն,
որպէս զի գովեստ և պատիւ ստացն յԱջմիածնի. յառաւո-
տան պաշտամանն, ուր գտանին համբէն վանականք, բաժանէն
զգրամաւոր նաւերս (պաշտամոց), զոր եղեալ ի սկսեղի, և ի
ծայր նորա մեծ վառեալ, տան ի ձեռս նկեղեցականի միոյ և
նա բաժանէ ամենեցուն, ի մեծէ ցիւղքն, մինչև անգամ յա-
ղթիւն կամ յերգելն նոցա. յառնուր զայն, մեծատիճան եկե-
ղեցականք զարձուցանեն զգլուխ իւրեանց ի մի կողմն, իբր
Թէ զիսկոյ անգամ չյօժարանան զինչ է ի ձեռն նոցա. և
արկանեն ի զրպանս. կրտսեք ուրախանան, և ի նշան շնոր-
հակալութեան զբաժանողէն, խոնարհեցուցանեն զգլուխ իւրս

ապրիլի Պատարեղին տպին ճաշ մեծածախս (*).
 իսկ յետ երկու ամիսից դառնային ու բախուցեալ
 ի տեղիս խրանց:

և անդ առժամայն սկսանեն հաշուել զտուրն. ու բա-
 խանան, թէ աւելի ինչ է, և տրտմին, թէ նուազ. և կեղեցականք
 վանիցն հասանեն զհարկեր հոգի. Վաթուղիկոսն ստանայ 10 ոս-
 կի, Եպիսկոպոսներ տան բըլ. արք. Վարդապետք 2 բ. Մար-
 կաւագոսք մի բ. 50 կ. և զպիտք 80 կ. զպատիւ ընծայե-
 ցաւ. ոչ միայն ուխտաւորք. այլ և նախկին նոցա որք ցու-
 եալք են ի զանազան կողմանս երկրին. և յերաբանիւր ամի
 նուէրս ասն Վաթուղիկոսին. նոյնպէս և նոքա, որք կամին
 զաստիճան առնալ զեպիսկոպոսութեան. չեղ.

(*) Այս ճաշ բաղկանայ սովորաբար յերկի կերակրոց.
 մէջ բերեն զվերին կերակուրն, ժամընդուն (Եպիսկոպոսի
 յանձն լինի սովորաբար այս պաշտօն ժամընդունութեան և ոչ
 սակաւ զժուարին), զովաբանի և օրնէ որ զճաշն ետ. իսկ ի
 հանգիստուր աւուրս, որ առաւել ճարտարասուն է ի նոսա,
 պարտի խօսել բանն օրնութեան և զովութեան, բնորան նորա
 է ի սուրբ գրոց յարմարեալ ի սեղանն և ի կողմից սեղանոյն.
 բազմի բանասուն վեհապետ, զարմուշանէ զերեսս մերթ յայս-
 կայս, մերթ յայնկայս. և ակնարկէ զունկնդիրն. այն է ճար-
 տարախօսութիւն նորա, զի առաջի ստնէ ունկնդրացն պէտքեա
 հարցմունս և ինքն անդէն զպատասխանին յարմար օճով իմն.
 երբեմն խառնէ ի խօսս և բանս ի գրաբառ լեզուէ, զորս
 հապիւ թէ կարէ բմբունել մին ի տասանց, բայց սովորք վա-
 տակէ զյարգ քաղ գիտնականի. չեղ.

Բարեկամն իմ Աբովեան իսկզբանն որոշեալ
 էր ի ծնողացն յեկեղեցական կոչումն. յոր-
 ժամ՝ ասէ՝ եհաս ի տաքնամեայ հասակ, էպի-
 զնա հայրն նորա առ Վաթուղիկոսն՝ Պաւկաս.
 որոյ ընկալեալ զմանուկն ասէ. «հայր. քո էր այլ
 բարեգործ և ճշմարիտ քրիստոնեայ և ինձ և Ուխտ-
 արմ ոչ ոսկաւ բարիք ի նմանէ հասակ ք են, ուս-
 տի ուրախութիւն է ինձ ցուցանել տան քո զջրն-
 չին զայս բարեբարութիւն ընդօնելով զքեզ առ
 իսկ. ապա օրհնեալ զնա ասէ. «ուրախացիր որ-
 դեակ իմ. եթէ հայր. քո մեկնի ի քէն և մայր. քո այլ
 ոչ անսանէ զքեզ. ես եղէց քեզ ի հայրս. Աբովեան
 ի մանկական ախօցն ի վեր ուսանէր յոտն Հայրա-
 պետին, որ պատկառելի է և յարգի յաշս համո-
 ընէ ազգին, վիճակ նորա լաւագոյն էր և նախան-
 ձելի. բայց ի սրտի նորա. ծածկեալ մնայր այլ
 փափագ և եռանդ. յորժամ ետես և բարեկամ
 իւր եղիտ զԲարսեղ, աշխոյժ սրտի նորա առաւել
 քան զառաւել բարեգործացաւ. զիտաց թէ Եւրոպա-
 կան լուսաւորութեան և կրթութեան պէտք են
 անշուշտ առ բարուրն կենցաղապարութիւն,
 ուստի եղ ի մտի ուղեկցել նմա Եւրոպա. թէ-
 պէտ և յամենայն ուստիք, և ի ծնողաց և յազ-
 գականաց խոց և խաբիան ընդառաջէին զիտա-
 ւորութեան նորա, այլ հուսկ յետոյ յաղծեաց

ամենայնի, մինչև նոյն իսկ Աթոռ շիկոսն Եփրեմ
յանձն էաւ թոյլ նմա տալ զնալ, յորժամ կա-
մեր կանեւ ի ճանապարհ, եկեալ յառնուլ զօրհ-
նութիւն Հայրապետին կայր արտասուօք առաջի
նորա, զիրկս ածէ նմա Հայրապետն և ասէ. «Որ-
գեսկդ իմ ի Քրիստոս, եթէ կամիս զՀայրենիդ քո
մօռանալ Եկեղեցի և զիս զհօգևոր Հայրդ, խոյս
տալ յիրկրէդ և ի ծնողացդ, և մերժել զհաւատդ
նախկին, գիտես զի ոչ գացես բարիս ի կեանս
քո: Եթէ յանձն առնուս զուղեորութիւնդ ի նը-
պատակ կամ ի խորհուրդ որ և իցէ, յայտնես
ինձ, և ես հոգացից ըստ քոց կամաց, դու ինքնին
գիտես զի ես ընդ քեզ մինչ ցարդ նոյն հայրա-
կան զթով վարեցայ, որպէս Տօբիթ ընդ որդւոյ
իւրում, այլ արդ դու կամիս թողուլ լքանել
զմեզ, և զայդ մանկութիւնդ քս ապ առնել, ա-
նես եթէ երթամ վասն օգտի Հայրենեաց մեծի,
լիցի ըստ քու՞մ ցանկութեան, եթէ յօտարու-
թիւնդ միշտք և տրտմութիւնք ընդ առաջ ելա-
նեն քեզ, պարտիս զամենայն տանել Հեղու-
թեամբ և ոչ տրտունջս բառնալ կամ զերկնից
կամ զմէնջ. եթէ ոչ մօռացիս զՀայրենիս քո և
զկրօնդ, և կացցես որպէս ասեալ անդրգուպի ի
գմին սիրեսցուք զքեզ ի գարձիդ որպէս սիրէաք
մինչ ցարդ, թերեւ ոչ գացես զիս ի կեանս,

օրհնեա յայնժամ զշերիմն իմ, ուր ոսկերքս զին
խաղաղիկ, և ես յերկնուստ օրհնեցից զքեզ:

Արովեսն ոչ ընաւ մօռացաւ զբանս նորա, ի
ձեռս երեր այդ զԵւրոպական Գերմանացի կրթու-
թիւնն, որում սակաւ երբէք հասանէ Ասիացի
որ, այլ եկաց մնաց միշտ անխախտ յաղգային
գաւանութեանն և ծէսս, և հարազատ որդի Եկե-
ղեցւոյն իւրոյ:

Արդ վերստին դարձայց ես ի կարգ բանիցն ի-
մաց, ի վեր անդր խօսեցաք զնորքին ընտանեկան
կենաց Հայոց, և արժամահա սակաւուք զարտա-
քին շարժմանցն սովորութեանցն, և բարուցն
առցուք բանս: Ի լինելս մեր ի Քանաքեռ, գային
բարեկամք Արովեսանի և ողջունէին զնա, շէր սո-
վորութիւն առ նոսա ոչ ցնցման ձեռին, ոչ զըր-
կախառնութեան, ոչ մեծ իմն ուրախութիւնս
ցուցանելոյ ընդ դարձ նորա, կրտսեր եղբարք նորա
յարդէին զնա կայով միշտ պատկառանքք առա-
ջի նորա յոտին և ղիտարաց, հրաւիրէր զնոսա ի
նստիլ, և դարձեալ ոչ յանձն առնուին, հար-
սունք նորա ծառայէին նմա իբրեւ զաղախին, նաեւ
ի մերկանալն և յղղենուլն Երեկոյ եղև, և ետուն
մեզ ընթրել, նստաք շուրջ զսեղանով ըստ Արե-
ւելեան սովորութեան, զի առ Հայս սովորաւոր
նուաղ տեսնի աթոռ և այլ կահ կրթասիք Եւ-

բողոքները, ևս և պնակ, դանակ, և պատանու-
քաղ, և ռիկզքն և ի վերջ կերակրոյն Տօրեղացոյն
Արովանի կարգաց զՀայր մեր և զայլ աղօթս, ապա
ամենեկրին կնքեցին նշանաւ խաչի զդէմն իւրեանց
Տեսակք կերակրոց ընթերացն էին, յաղակ միտ
եղինձ (փլաւ), սոխ և խաւարս. յետ ընթերացն
ինձ որպէս Եւրոպացոյն ուրումն յայտնեցին զտե-
ղական սովորութիւնն թէ՛ կրտսերացոյնն ի կա-
նայս տան պարտի լուանալ զղուխն և զոտս հիւ-
րոյն եռացեալ ջրով և օծաուաւ նախ քան զմտա-
նելն յանկողինս, և ես յանձն առի միայն զլուա-
ցումն պիտոյս. յետ որոյ չորան կանայք տանն ի
քուն յննել. Իսկ ի հինգերորդ Ժամու առաւօտուն
յարուցեալ յոտին կային և դէտակն ունէին յառ-
նելոյն մեր, ի սարսառորել ծառայող աւուր թեան
Ռուսոյ ստասակի սովետիկ Հաղմեստեր, քաջ
Հմուտ Կովկասեան կողմանց. յամի 1838 ի յոյս
ընծայեաց գիտքի՛կ զըրթոյկ ինչ ի լեզու Ռուսաց ի
վերայ արգաց Կովկասու. յորմէ ի մեջ բերեալք
զքանի մի բանս ի տեղեկութիւնս ի Կասպեան
երկրին բնիկք կարեն համարել միայն Հայք և
Ռուսիք. զի շատք ի բնակեաց քնդեցան անհետա-
ցան, և շատք եւս գաղթեցին, որք այժմ բնակին ի
կողմանսդ, բաց ի յիշատակելոց երկուց արգաց
գաղթականք են.

Հայք՝ թող զբուն Հայաստան, գտանին քա-
ւական իմն թողլ ի սահման Աշարաբաղու Սո-
քա հարստահարեալք ի լինամեաց, ամրացան ի
լերինս, և կառավարէին անդանօր հինգ տոհմա-
կան մեղիքօր, որք հպատակէին անմիջապէս Շա-
հին Պարսից. այլ Թաթար իշխանք զօրացեալք
և զերազանցեալք զնոքօր, վանեցին զնոսա ի
Աարաբաղէ ի վերջ ԹԼ. զարու. իսկ յորժամ
Ռուսք առին զԱարաբաղ, կրկին դարձան նոքա
ի տեղիս իւրեանց. այժմ գտանին միայն երկու
տունք Մկիթաց (ի Աարաբաղ) Բեկնազարեանց
և Շահնազարեանց.

Գրեթէ, բաց ի յիշատակեալ տեղոցէ, յամե-
նայն քաղաքս Կովկասեան սահմանաց գտանին
փոքր փոքր հասարակութիւնք Հայոց, և պարա-
պեն ի տուրեւոս և յարուեստս զի Վիլն ամե-
ցողք են վաճառականութեան. զոն Հայք նոյն-
պէս և ի քաղաքս նահանգին Գանձակայ (Գէնջէ),
ի Շամշատին, և ի Խաղախ. իսկ ի Կախէթ գաղ-
թեցին Հայք ի Ժամանակս Հերակլեայ արքային
Վրաց. և ի նահանգս Ախալցխոյ գտանին աւանք
Հայոց. յոմիք բոլորաց չա մ միմի մամլաւորաց
Զինի վերջին պատերազմացն Պարսից և Տաճ-
կաց յաման 1826—1829, մեծ մասն Տաճկաց
չաւեաց զնաց յԱխալցխոյ և Պարսիկք թողին լքին.

զտեղիսն որք ընդ ձեռամբ նուաճեցաւ Ռուսիոյ. յայսմ ժամանակի մեծ մասն զաղթելոց Հայոց ի Տաճկաստանէ և Պարսկաստանէ եկին բնակեցան ի տեղիս նոցա: Ի տաճկաստանէ եկին յԱխալ-ցիսայ 40,000 Հայք, յԱղէքսանդրապօլ 12,000, ի Բորչալու 7,000, ի շրջակայս ծովուն Գեղամայ 26000, իսկ ի Պարսկաստանէ՝ յԵրևան 3,900 գերդաստան, ի Նախիջևան 2,363, և շնամնայնն խմիսին հարիւր հազար տուն:

Պատմիչք Հայոց պնդեն թէ Վիրք և Հայք ի մի և նոյն ծագմանէ յառաջ եկեալ են, այլ լեզուք նոցա ինքնին յայտ առնեն զգնանգամութիւնն, նա մանաւանդ սկզբնական կազմութիւն երկուց ազգացդ ներհակ իրերաց տեսնին: Վիրք բաժանէին ի Ժողովուրդս, յերկրագործս, յազնուականս, յիշխանս, և ի թագաւոր, և ամենքին ստորադրեալ միմեանց, իսկ առ Հայս սկսեալ ի ստորին կարգաց՝ տեսնի նահապետական կազմութիւն, ամենայն կարեւոր խնդիր և գործ որոշեալ և սահմանեալ լինէր Ժողովով հասարակութեամբ որում հպատակէին և իշխանք: ոչ գոյր առ նոսա պնդականութիւն և ոչ յարաձիգ զինուորական զօրութիւն, ուստի և զօրք Հայոց միշտ նուազ էին. մեծ օրէնսդիրն Հայաստանի Վաղարշակ որ ի ցեղէն Արշակունեաց թագաւորեալ 150 ամօք

նախ քան զՔրիստոս՝ բաժանեաց զՀայաստան ի 24 գաւառս, յորոց զհետ եկին տոհմական ազնուութիւնք, որք ջան դնէին կորզել զանկախութիւն, այլ բազմութիւն նոցա տկարացուցանէր զգօրութիւնս նոցա: Թիւ այսոցնիկ ցեղից ի հինգերորդ դարու հասանէր ց400, այլ սորա չէին կալուածատէր աղնուականք, զուցէ և Մելիքք ի սոցանէ յառաջ եկին:

Այսպիսի բաժանումն թագաւորութեան ի սկզբանն հզօր կացուցանէր զնա և արտաքուստ. վասն զի Հայաստան գրաւեաց յայնժամ ինքեան և յարգ և վարկ ի մէջ տէրութեանցն Հռովմայեցւոց և Պարթե Պարսկաց. այլ կուսակալաց իղծ և ձկտումն յինքնիշխանութիւն, տկարացոյց զթագաւորութիւնն: Յետ Քրիստոսի տեսանեմք զՔրիստոնէակրօնն զՀայաստան յաղթօղ թշնամեաց, երբեմն իսկ ազդեցութեամբ կրօնին:

Այս երկիր երկցս մերկացաւ զարքայական պատմութեան (37), այլ Քրիստոնէական եկեղեցին պահպանեաց զամբողջութիւն ազդիս. համբերու-

(37) Հայաստան չորեքս մերկացաւ յինքնէն զարքայական միջանին զՀայկազունեանցն, զԱրշակունեանցն, զԲագրատունեանցն և զԽուրիճեանցն:

թիւն, հաստատամտութիւն, և քաջասրտութիւն են սեպհական յատկութիւն ազգիս Հայոց. չէր մի լնչուառութիւն և տառապանք, զոր ոչ կրէին սոքա, այլ դարձեալ զօրանային, դարձեալ կանգնէին յաւերակացն միջոյ: Իմերեթացիք և Մինկրէլք՝ ի ժամանակս աշխարհաւեր պատերազմացն փախեան զօղեցան յանտառս և յանշէնս, ուր և կային մնացին վայրենիք և ողորմելիք. Վիրք լքեալ զբնակութիւնս իւրեանց առանձնացան ի լերինս. կառուցին ամուր քաղաքս և աշտարակս, բայց և քաղաքք նոցա կործանեցան յանկման անդ մեծի թագաւորութեանն իւրեանց, և ժողովուրդն անկաւ ի բարբարոսական կենցաղաւարութիւն և յանկիրթ վարս. Հայք՝ ոչ ամրոցս ունէին, ոչ աշտարակս, և բնակէին ի մեջ հովտացն Արաքոսայ, յաշխարհին, որ սովորական ճանապարհն էր անցիցն համօրէն արեւելեան զօրացն և յորում առաւել քան զամենայն աշխարհս եղեն հեղմունք արեան, մարտք, և արհաւիրք. բայց տես դու, զի բարեկարգ և բարգաւաճ էր երկիրն. այսօր աւերեալ լինէին քաղաքք, վաղեւն վերստին կանգնեալք. ուստի՞ այս ապաբէն, եթէ ոչ ի գերօրինակ հաստատամտութենէ, յարիւթենէ և յրնտանեկան անխղելի միաւորութենէ ազգիդ այլմիկ. այդ ձեռնտու էր և զրութիւն երկրին, առանձին

տունք ոչ կարէին կալ աստանօր. զի պողարեւրութիւն կախի յոռոգանկոյ զանդորայս, և սակարօտի ջանից և վաստակոց բազմաց, և ոչ սակաւուց. ուստի և զիւղորայք պարտէին լինել բազմաբնակք:

Այսպիսի ընդհանրական և առտնին կենցաղաւարութիւն աճեցոյց ի սոսա սէր երկրագործութեան, արուեստագիտութեան, վաճառականութեան, և զիտութեանց. բնակչաց Հայաստանի, անդէն ի վաղ ժամանակաց հետէ ծանօթ էին մշակութիւն և պատրաստութիւն պղնձոր, վիշոր և բամբակի. որք նիւթ եղեն համաշխարհական տուրեւառութեան:

Խալիֆայք, որք տիրէին Հայաստանի, Հնդկաստանի և Եգիպտոսի, նաև Սպանիոյ, պաշտպանողօրէն ջանային հաստատուն պահել զվաճառականութիւն Հայոց. որք սկսեալ ի սոյն ժամանակէ, թերեւս վաղու իսկ տուրեւառս առնէին ի համօրէն կողմունս աշխարհի: Յաւուրս մեծազօր տիրապետութեան Չինդիսխանայ անցին մինչև ի Չինաստան:

Մեծ մասն Հայոց գերի վարեցան ի Պարսից յօտարութիւն, նաև ի Հնդկաստան. այլ նշանաւոր քան զամենայն, գաղթականքն են Հայոց՝ Նոր Զուդայի, որ յԱսպահան, տեղափոխեալք ի Շահ

Աբբասայ 340000 հոգիք որոց աշխատութեամբ
Չուղայ եղև գլխաւոր վաճառատեղի Եւրոպիոյ
ընդ Ասիոյ:

Լուսաւորութիւն, պերճութիւն ու հարստու-
թիւն Հայոց ձգեալ քաղէր ի Հայաստան զճանա-
պարհորդս. նոցին վկայք են, զրականութիւնն, և
մնացորդք քաղաքաց, պալատաց և տաճարաց. ի
չորրորդ և հինգերորդ դարս Յոյն լիզուն այնչափ
գործածական և տարածեալ էր ի համորէն Հայս,
մինչ զի Պարսիկ տիրապետողք բազում անգամ
պատուէր հրամանի հրատարակեցին յարգելու
զկիրաւութիւն նորա:

Հայք նախ քան զայլ ամենայն ազգս Ասիա-
ցիս զազցին զկարևորութիւն տպագրութեան (58),

(58) Զայս խոստովանի և պարոն Ի. Շոպէն այս օրինակ
բանիք. « Առ Հայս իւր է միտ վառ և կենդանի սեր գիտու-
թեանց. առաջին տպարան ի Հայաստան բացաւ յամի 1567,
այս ինքն յայնմ ժամանակի մինչ դեռ բացմաց երևելի քաղա-
քաց Եւրոպեայ անյայտ էր տակաւին գիւտ տպագրութեան,
եանց յետ այնորիկ դեռ ոչ ամբողջ դար, տարածեցան ի բա-
զում տեղիս Հայ տպարանք, զկնի և յԱմստոդամ, ի Լէյպ-
ցիգ, ի Վենետիկ, Իրինգդ, Լիւբլուսայ, Գալլցիայ, Կ. Պոլսո,
Զմիւռնիա, Թրիմ, յԻսպանիա, ի Մատրան, Տիբիս, և Շուշի.
յանցեալմ դարու Հայք բացին դպարան և ի Մարտիկայ,
այլ Գաղղիացի եկեղեցականք որք ի ժամանակին դեռ անկա-
յալ:

և արդէն ի ԺԶ. դարու երևեցան Հայ տպա-
գիր մատենք:

Ճանապարհորդք և մատենագիրք ամենայն ժա-
մանակաց գրեն և խօսին զշքեղութենէ և մե-
ծութենէ քաղաքացն Հայոց որք առ Երասխա
և բազմութեան բնակչացն. բայց այս է, զի դո-
քա չունէին աշտարակս ի քաղաքս և ամրոցս ի
լերինս, որպէս ունէին Վիրք:

Բուքրիկ վիս կրօնաւոր, Ճանապարհորդ 1253 ա-
մի, պատմէ թէ էր երբեմն զի կային ի Նախիջևան
800 եկեղեցիք՝ զորոց ինքն տեսեալ է զան երեսն:

Հաս Արքաւ տարաւ ի Չուղայէ 40,000 բնակիչս
յամի 1605. Արաւաշատ քաղաքի էին յամի 370
յորում ժամանակի Պարսիկք քանդեալ աւերեցին,
մինչև 40,000 Հայ բնակիչք, և 9,000 Հրեայք,
և դեռ յութեանդ դարու ծածկեալ բարգաւաճէր
այս երկիր. յամի 639 տիրեալ Արաբացեաց Դիվն
քաղաքի, սպանին ի բնակչացն 12,000 և դերի
վարեցին 35,000*): Պատմիչք հաստատեն թէ
Անի ի ԺԱ. դարու ունէր հազար եկեղեցիս, և հա-

տակութեամբք ընդ դեմ Պապուրաց եկեղեցեաց, հարկեցին
փակել դպնս. Տես զխառնակեալ գիրս Շոպէնի, երս. 205:

(*) Զաղղիականութենէ Հայոց յօտար աշխարհս, կարե-
սեանեալ ի գիրս Բեդլերի, մասն Ժ. երես 594, Հեղ.

րիւր հազար տունս՝ և զայս հաշատի առնեն որ
մինչ ցարդ հսկայածն աւերակք և մնացորդք հո-
յակապ շինից։

Հայաստան ետեա զանթիւ աւերս, կոտորածս և
կործանումն ի Յունաց, ի Պարսից, յԱրաբացոց,
ի Մոնղոլաց, և ի Թաթարաց, որպէս ի ժամա-
նակս Թամրղանի կորոյս զ600,000 տունս, որոց
միայն տասներորդ մասն գերեցաւ, և այն չէ յայտ
թէ զԷր Իսմայէլ — Սոֆի — Շահ միանգամայն յա-
ւեր դարձոյց զՀայաստան յամի 1573, այսպէս և
Շահ — Արքան յամի 1605, Այսթմ թիւ Հա-
յոց ի սահմանս Կովկասու համարի 274,000 ա-
նձրն, յորոց երիւորք մասն 20 ամօք յառաջ փո-
խադրեցան ի Պարսկաստանէ և Տաճկաստանէ։

Թէ արդարեւ այս երկիր յառաջին անգ զարս
բազմամարդ էր, թերեւ տասն անգամ առաւել
քան այժմ, ցուցանեն,

Նախ՝ հետք անհամար այգեաց։

Բ. Աշմարեղի մնացորդք ըրամբարաց և առուաց։

Գ. Զի ճանապարհորդն Շարտէն դնէ թէ խա-
նութիւնն Երևանայ (այժմ՝ նահանգ ըստ Ռու-
սաց), հատուցանէր Տէրութեանն Պարսից յաւա-
քանչիւր ամի 167,232,000 թուման, լոյց անտի,
ընծայ խանին քերէին ամ յամէ հարիւր յսուս
հազար բուրլի։ Ուէարիսս ճանապարհորդ 1637

ամի հաստատէ լծէ խանութիւնն Երևանայ հա-
տուցանէր Շահին (ի տարին) մի միլիոն տուղատ,
երևի մեծ հարստահարութիւնս կրէին, յայնժամ
բնակիչք, այժմ՝ տուրք երկրին հասանէ ընդ ա-
մենն ցհարիւր քառասուն երկու հազար։

Բայց այս չքնաղ աշխարհ (Հայաստան), ըս-
կանալ ի ԺԸ դարու, նուազեցաւ տկարացաւ, և
չկարէ փութով ուղղիլ, և ընդէ՞ր արդեօք, ոչ
ապարէն ի պատճառս խառնիճաղանճ բնակու-
թեանց, զի ի տեղիս Հայոց գերեցոյ լցան անաշ-
խատ անործ Թաթարք և Թուրքք, որք զկէս
մասն կազմեն բնակչացն։

Այժմ՝ այս աշխարհ վայելելով խաղաղութիւն
և անդորրութիւն, սկսանի դարձեալ ոտն առ ոտն
յառաջ ընթանալ նկրտեալ Եւրոպականն հա-
տանել լուսաւորութեան։

Ամենայն աղգք Կովկասու ես և համբոյն Ա-
սիացիք յոյժ չափաւոր վարկով յապրուպոս կե-
նաց, (2 երբեքն ցշաբալմն ամբողջ կարէ անցու-
ցանել մի պարկ կորեկաւ), զբովանդակ հարստու-
թիւնս և կարողութիւնս իւրեանց վասնէին ի
զարդս և պաճուճանս, ի փաղփիւն զէնս, և ի
ծանրազին զգետոս, իսկ այժմ սակաւ առ սակաւ
ուղղին այս ամենայն, և փոխին ըստ Եւրոպաց-
ւոցն ձևք և սովորութիւնք։

Երթ առ Եզտիս. — Կամուրջն շինեալ ի կնոջէ ուսեմնէ. — Մտառն խտակրծն միանձնունեաց Հայոց. — Եզտիք. — Հիւրասիրութիւն նոցա. — Թիւ եւ դրութիւն. — Գիր եւ կրօնն նոցա. — Դարծ ի նոցանէ. — Աւանդութիւն ի վերայ Արայի. — Ամրոցն Երեւնայ. — Վերջին Մարտարն. — Անցք Հայ աղջկան. — Ոտայնանկ ի Բայազիտ. — Մսկիթն Երեւանայ. — Դպրոց Թաթարաց. — Կատարուն աղօթից. — Աւանդութիւն զմահուանէ որդւոց Աւոյ, եւ ճանդէս տօնի յիշատակի նոցա. — Մոլլայք եւ վիճակ նոցա. — Ճէրմիշք. — Մուշտէխտ:

Ի վեցերորդ ժամու առաւօտունն էս, Աբովեան, հօրեղբայր նորա Թարութիւն, և Պետրոս Նեյ դէմ եղեալ ի հիւսիսային արեւմտակողմն, չորքաք առ Եզտիս, կամ որպէս ասենն, երկրպագուս դիւաց: Ժամ մի յառաջ խաղացեալ տեսաք զմեծ կարկառ քարանց և առ նմին մատուռ մի աւերեալ. ի ներքոյ քարանցն, որպէս պատմէին, ամփոփեալ դնէին մարմինք խտակեաց միանձնունեաց Հայոց, զորս կալեալ Պարսից քարկոծ արարեալ են ի պատճառս Քրիստոնէական հաւատոյ: Որ միանգամ անցանէ ի տեղւոյէ աստի, եթէ Թուրք է, արկանէ քար մի ի վերայ նոցա ի կարկառ անդր. և եթէ Հայ է՝ բառնայ զմի քար անտի և ընկննու ի բաց. զորով և ոչ մէք անփոյթ արարաք կամ դանդաղեցաք, այլ առեալ ի բաց ընկեցաք զչորս քարինս:

Ճանապարհն տանէր զմեզ ի մէջ խորագոյն ձորոյ, առ որով կարկաշատահ ընթանայր առուակ ինչ, և ի վերայ նորա էր կամուրջ գեղեցեալէն, կամարակապ կանգնեալ ըստ կտակի մեծագանձ Հայ կնոջ ուրումն: Յողովակի տեսանին այսպիսի կամուրջք, ջրամբարք, և առուք, զորքք բարեպաշտութեան:

Փոքր ինչ այսպէս յառաջ խաղացեալ և անցեալ ընդ տնակս թախառական Թաթարաց, հասաք ի կէտ նպատակի մերոյ, առ Եզտիս. ծերունին Աբովեան յառաջեաց քան զմեզ առ նոսա ի գիտել, թէ ընդունելոց են զմեզ արգեօք. և ահա վաղմաղակի ելին ընդ յառաջ մեր կանայք և մանկտի նոցա, կալան զսանձս ձիոց մերոց. չեւաք զոտն եղեալ ի վերայ սեմոց տանն, ընդ յառաջեալ մեզ և զյեւաւորի փոքրիկ տոհմիս, էած ի վրանն իւր, ուր ժողովեցան ի փոյթ միջոցի բազմութիւն դրացեաց: Լեզու սոցա երևի յառաջ եկեալ ի լեզուէ Մարաց, այն է յաղաւաղեալ Պարսկերէնէն. բազումք ի սոցանէ խօսին և Հայերէն, զի իբրեւ զրացիք պէսպէս յարարեութիւնս ունին ընդ Հայս: Արկին ի ներքոյ մեր օթոցս (խալի) և բարձու և հրաւիրեցին ի բազմի. իսկ ինքեանք զհետ եղնն պատրաստելոյ մեզ սեղան. կամէին պննուլ զօղխար, այլ ոչ

յանձն առաք, զի ոչ կարէաք սպասել մինչ ցր-
վերջ, ուստի և ետուն մեզ ի մաքուր անօթս
փայտեայ մածուն, ընտիր կաթն ոչխարի, և լօշ
հաց: Կանայք նոցա ժիր էին և աշխատաւորք և
ի մէջ ոչ բնաւ երկնչէին կամ կասկածէին. հար-
ցի ցնոսա թէ ներկի՞ է ինձ պէսպէս հարցմունս
առնել նոցա ի վերայ ազգային և ընտանեկան դրու-
թեանն, կենակցութեանն նոցա և կրօնի. և տա-
նութեանն ընկալեալ զառաջարկ իմ, սկսաւ յետ
հարցմանցս ասել ինձ զհետեւալ տեղեկութիւնսդ:

Ընդ իշխանութեամբ Ռուսաց թափառին մինչ
չև 1400 զերդաստան Եզտեաց, այնչափ թուով
գտանին ի Տաճկաստան և ի Պարսկաստան. հար-
կանն հարկս Տէրութեանն մինչև ցէ բուպ. յիւ-
րաքանչիւր տանէ, վասն բնակութեանն իւրեանց
յիւրկի նորա, վասն ինամածութեան Տէրութեանն,
և ճարակաց հօտից իւրեանց, արօտատեղեանց լի-
րանց. յամռան բնակին վրանօք ի վերայ լիւրանց,
իսկ ի ձմրան՝ գան ի գիւղս Հայոց, որք ընդունին
զնոսա քաղցրութեամբ, զի են ընդունակք ի ծա-
ռայութիւն. այլ զարմանալոյ այս ինչ է, զի տո-
քա պնդեն թէ կրօնիւ ինքեանք առաւել քան
զամենեան մերձագոյնք են Հայոց:

Ազգային և կրօնական իմն թշնամութեամբ տո-
քա զԲաճկատականն ատեն, և նոքա զսոսա:

վասն որոյ ոչ բնաւ տեսանի բնակել սոցա ի մի-
ասին:

Եզտիք, որք ի տէրութեան Ռուսիոյ, բաժա-
նին յերկուս ցեղս, և հպատակին տոհմական
յլևաւորացն իւրեանց. մերս ասանջականքն էին ի
Հասանցւոց, և յլիաւորիկն նոցա անուն, Թաման
աղա, որոյ որդին ընդ մեզ էր ի վրանի անդ:

Գջ, առ սոսա տոհմ ինչ Հէյխ անուանեալ
քրմաց, որք չունին իրաւունս ծիսակատարու-
թեան, մինչև չեցեն անձամբ ի դիօղն, որ անկա-
նի առ Երուսաղեմաւ տանուտէրն մեր ասէր, թէ
ընկալեալ անդ զօրհնութիւնս առնուն զանունդ
Հէյխ. բայց ինքն չկամեցաւ յայտնել մեզ ոչ
զանուն գեղջն, և ոչ թէ յիմ կայանայ օրհնու-
թիւնն:

Ի պատմաբանական բառարանի Թումասայ Բը-
րոութոնայ, Գերմ. տպագր. 1756 ամի գտանեմք
զհետեւալ տեղեկութիւնս ի վերայ սոցա:

«Եզտիք, հետեոյք տեսակ իմն աղանդոյ ի
Պարսկաստան և ի Տաճկաստան, կոչեցան յԵ-
զիտայ Արաքացի իշխանէն, որ սպան զօրդիսն Ըլւ
զՀասան և զՀուսէյին. գտանին սոքա ի Պարսս
թուով իբրև 20.000 և բաժանին ի սեւան և ի
սպիտակն. Սպիտակք զգննուն ըստ Տաճկական
տարազու, այլ զառաջին և զյիստին կողմն շապ-

կին ոչ հատանեն, միայն ընդ օղաձև անց ինչ անցուցանեն ի գլուխս իւրեանց, և սովիմս իւր ի յուշ ածել կամին խորհրդաբար զոր պատմեն երբ թէ յերկնից անկեալ իցէ ի պարանոց նախնի ցեղապետին նոցա օղ ոսկի։ Սեաւ Եզտիք ունին ամուսնացեալ հոգեւորականս. ատեն զՊարսիկս և զԹաթարս. ծանրալուր հայհոյութիւն է լսելեաց նոցա անունդ «Մուսուլման»։ առաւել հակամետք են ի Քրիստոնէութիւն. սիրեն զՔրոիստոնեայս. յարգեն զԱստուածաշունչն և զԼուրան, թէ և բոլորովին տգէտք են. չունին ոչ զթիւիատութիւն, ոչ զեկեղեցի, ոչ զազօթատեղիս և ոչ պահս. բայց դիմեն ի սուրբ տեղիս. ունին երգս յօրինեալ ի պատիւ Քրիստոսի և տիրամօր Կուսին. յարգեն զՄովսէս, այլ և զՄահմետ. ոչ երբէք չար ինչ խօսին ի վերայ սատանայի, զի մի՛ ասեն բարկասցի, ըստ որում հաւատան թէ յետ ժամանակաց միւսանգամ զոգորմութիւն գտցէ ի Տեառնէ, և անուանեն զնա «Թաւուս մալք»։ այրեն զմեռեալս իւրեանց որանխութեամբ մեծաւ, զի կարծեն թէ փոխադրի արեցեալն յերկինս. թափառական են սոքա. յետ հնգետասան աւուրց փոխեն զտեղի վրանաց իւրանց. սիրեն զղինի. գնեն զկանայս, և

Եւ Օգոստոս Հէնրի Լայարթ, ի բանս իւր «Նինուէ և մնացորդք նորա», ի լեզու Գերմ. Թարգմ. Սեյսմերայ, զլ. ԺԹ. երես 144, կարգէ հետաքրքրական տեղեկութիւնս ի վերայ սոցա. ըստ որում անձամբ յայց ելեալ էր նոցա յԱսորիս. Սա զբազումս հաստատէ ի զիտողութեանց իմոց. տայ նորանոր տեղեկութիւնս, բայց և բազմաց որոց ես հասու եղէ, մնայ անտեղեակ. և կրբեմն ներհակ մերոցն խօսի, լսելոցն և տեսելոց. ահա բանք նորա. «Եզտիք ունին մարմնաւոր զլուիս զՀիւսէյն բէկ՝ և հոգեւոր՝ զՇէյխ Նազրա. երկդքեանն ևս բնակին ի Բաաղրի. իշխանութիւն սոցա տոհմական է և յարգոյք յոյժ. որ և բաժանի ի չորս կարգս. այսպէս, Փիր, Շէյխ, Ղաւալ և Փակ. Փիրն բժշկէ զՀիւանդութիւնս, Շէյխն երգէ զերգս հոգեւորս ի ժամ՝ աղօթից, Փակն հարկանէ թմբուկս և սուլէ ի սրինգ, և Ղաւալն՝ քարոզէ։

«Եզտիք խօսին ի լեզու Մարաց (Քիւրդերէն). իսկ երգ նոցա են ի լեզու Արաբացի. ունին սրբազան համարեալ մատեան մի, այլ ոչ զբ կարէ տեսանել զայն, թերեւս պահպանի ի Բաազան. խոստովանին զօլ գերազոյն էակի, բայց ոչ մատուցանեն նմա պահս կամ՝ աղօթա, (ընդ վերջինն ես ոչ համաձայնիմ)։ սատանայ (չէյթան)

է գլխաւորն հրեշտակաց, անկեալ յերկնից լիան
շահեցանաց, բայց հօր զարձնալ և յետ ժամա-
նակաց զողորմութիւն արեց վերստին. այժմ
իշխանութիւն ունի հասուցանելոյ զվնաս, իսկ
յապայտ առցէ իշխանութիւն հասուցանելոյ
վարձս բարեաց. ոչ երբէք ի բերան առնուն
նունդ «Հէյման», (սատանայ), և ոչ նման սփին
անարգանաց ըստ. այլ երկիւղածութեամբ կար-
գան զնա «Մալէք թաւուս», (թագաւոր սիրա-
մարդաց) և «մալէք քիլիթ», (թագաւոր հրեշ-
տակաց). ունին գաղտնի տօնախմբութիւն ի պա-
տիւ Մալէք-թաւուսի, զոյ առ սոսա և պղնձի
փորագիր նմանութիւն կամ պատկեր սիրամարգի
«Բրիստոս» ըստ կարծեաց նոցա էր մեծ հրեշ-
տակ, որ էառ զկերպարան մարդկային. և նա ոչ
մեռաւ ի խաչին ասնն, այլ համարձաւ յերկնս,
սպառնն կրկնակի զպատեան նորա, և նորոյ յայտ-
նութեան Մեհտիր իմամին. (հանդոյն սփին ա-
ւանդութիւն ինչ և առ Մայմետականս). զՄահ-
մետ համարեն նահապետ ոմն զուգապատիւ Ար-
աշամու, և մեծ սուրբ ոմն, զՀէյման Ալի, գե-
րեզման նորա գտանի ի հովտի միում. ունի զեր-
կուս զրունս, և միայն բոկոսն մերձինալ մարթ է
ի նա (Լայարդ տեսեալ է զայն տեղի). համարեն
ուպասաւորք տեղւոյն մտաննն անոր զգեցեալ

պրտմունքան սպիտակ. առ դրան գիրեզմանին քանդակեալ են ի քարինս՝ առիւծ, օձ, տապաւր, մարդ և լուսանակ: Դիտելոյ արժանի է հոգեւոր ծիսակատարութիւն նոցա, ի մտանիլ զլիւստոր Շիխին՝ Նազրայ, ամենեքին համբուրեն զձեռն նո-
րա, լուցանեն զհօւր և մերձ գնան նոցա. որք հա-
տանեն նոցա, տանին զաջոյ ձեռն իւրեանց առ
հօւրն և ապա զնոյն կայծակնամաքուր ձեռն
տանին ի բերան և յաջակողմեան յձան, յիտ
այնորիկ հալին առ այլս, որք ոչ կարացին մտա-
շնլ հրոյն և անդէն ասի երդ ինչ ի լեզու Արա-
բացոց անուանեալ՝ Մաքամ զգարաթ Էսաու, ապա
ուրախական աղաղակք լինի, և ամենեքին
անկանին ի գետին:

Ուրոն սոցա է խառնուրդ Սարգսկանու թեան 59),
Գրիստոնէնու թեան, Մաչմետականու թեան, Գը-
նոստիկանց 60) Կարդապետու թեան, և աղան-

(59) ՏԱԵՆԻՄԷ. ՍԱՐԷԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԱՆՈՂ ԻՆԷ, ԿՐԼԵՆՈՒ
ՆԱԽ ԳՐԱՆ ԳԱՄԵՆԱՅԻՆ Ի ՍԱՐԱՅ ԳՐԱԳՐ. ԱՐԱՐԻՈՅ, յՈՐՄԷ ԶԵ-
ՄԵՆՈՂԵ ՆՈՐԱ ԿՈՆԵՑԱՆ ՍԱՐԷԿԱՆԸ, ՈՒՍՈՒՑԱՆԷ ԿՐԻՐԱԿԱՆԷ Լ
ԼՈՒՍԱՌՈՐԱՅ ԿՐԻՆԻՅԷ:

(60) Գնոտարիկեանց ազանդ, հիմնեալ յերկրորդ դարուն է Սիմոնայ և Կեբրայ Սամարացոց, յառաջ եկեալ խառն է քրքրատոնէութենէ, ի Հրէութենէ և ի հեթանոսութենէ:

դոյն Մանիքեցւոց 61), կամ թէ Մնացորդք են սոքա Սաբէացի Բաղդէացւոց, կամ ունին մերձաւորութիւն ինչ ընդ նոսա, ջերմեռանդ են առ Հին օրէնս. հաւատան յարարչագործութիւն աշխարհի, ի Մովսէս, ի Նոր Կտակարանն և ի Ղուրանն, այլ ոչ այնպէս՝ որպէս հաւատան Հնոյն զնորածինն մկրտեն յետ եօթն աւուրց. թիփատեն զնոսա ըստ Տաճկականին. հետեւին ի բազումս Սաբէացւոց՝ օրինակի աղագաւ, պազանեն զայն իւր յորոյ վերայ զառաջինն ցոյեաց նշոյլ ճառագայթից արեւու. և ոչ երբէք թքանեն ի հուր նման նոցա՝ ատեն զկապոյտ գոյնն:

« Ի Ժամ ծիսակատարութեան դարձուցանեն զդէմն յարեւելս. նոյնպէս ի թաղելն պմեռեալս, զգլուին յարեւելս կոյս ուղղեն. սկիզբն տալոյ առ սոսա, այն է որ և առ Յոյնս. բայց սոքա ունին զառանձին զանկայտ թուական և համարեն այժմ 1560 ամ. այս որպէս կարծի՝ է թուական ընդունելոյ նոցա զաղանդ Մանիքեցւոց. չորեքշաբաթի է առ նոսա կիրակէ. ոչ ուտեն զբանջար

(61) Մանիքեցիք, աղանդաւորք հետեւողք աղանդապետին Մանեայ, որ երկուս արարիչս դնել լինել աշխարհի, մին բարւոյ և միւսն չարի, ոչ ընդունէին զհին օրէնս, և զՅիսուս Քրիստոս ասէին մարգարէ ոք ծնեալ ի լուսոյ:

և զխոզենին. ըմպեն զգինի. ի կիր առնուն զանունս Քրիստոնէից և Մահմետականաց ի վերայ որդւոց իւրեանց. Մահմետականք համարին թէ անունս Եզտի յառաջ են յեղիտ իշխանէն թըշնամեղ տանն Ալեդ. բայց այս անուն յիշատակի յոյժ յառաջ քան զՄահմետ, հետեւաբար և քան զԱլի. Թուրքք և Պարսիկք մեծ թշնամի են նոցա, և որպիսի ձգն քոմայս քոմայս:

Եւ չկարեմ տեսութիւն ինչ առնել ի վերայ կրօնի նոցա. զի չեղև ինձ յառաջագոյն ընթեռնուչ բանս ի վերայ այսորիկ. թէև վաղու ուրեմն լուեալ է իմ թէ գտանի աղանդ ինչ զիւսպաշտից ի փոքրն Ասիա, և ի լերինս Պարսկաստանի. և ոչ գոնէ ընդ երկար կարացի շրջել ի նոսա թէ կարող լիալ էի խորագոյնս հետազօտել, թէև ճանապարհորդք բազումք միշտ արտունջս բարձեալ են զսոցանէ, իւր զի են լուսեքք, և Հհաղորդեն այլոց զցանկացեալսն. բայց թէ ակործես, յառաջ բերից իսկութեամբ զբանսն, զոր լուայ ի բերանոց նոցին, առանց ի քննին ատելոյ բնաւ. զԵզտիս անուանեն միով բանիւ զիւսպաշտս, (չէյթանդէրէսթ), բայց նոքա գոյ ասեն մի Աստուած, զոր Հայք պաշտեն և միք, զինի ասացին ինձ նա և թէ ընդունին զՅիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ, յարգեն զնա, զծնող նորին զա-

մենասուրբ կոյն, և զայս ոմանս ի սրբոց, ընդ որս զսուրբն Գէորգ, որ առ Հայս յայտնի է առնուամբ: Սուրբն սուրբ Գէորգ, և յաճախակի զիմեն ի վանս նորա. արժեն զերեսս յառեկէս դարձուցեալ՝ որպէս ասէր հօրեղբայրն Աբովեանի. իսկ Մահմետականք, յայտնի է՝ զի միշտ զերեսս ի Մերքէ դարձուցանեն:

Յանցանելն Եզտեաց մերձ եկեղեցւոյ Հայոց աղօթեն վայրկեան մի, այլ ի ներքս ոչ մտանեն. կատարի ի վերայ երկնայից սոցա տեսակ ինչ մկրտութեան, այլ բարեկամն իմ Այօ ոչ յայտնեաց ինչ զեղանակ ծիսին, որով վարի Շէյխն նոցա. թերեւ ոչ կամէր, կամ ինքն իսկ անցիտանայր: Հոգեւորականք նոցա չունին գրաւոր օրէնս կամ կանոնս, այլ աւանդութեամբ տան մին միւսոյն. չիք առ նոսա թլփատութիւն, մանաւանդ անգղանկի իսկ է, իբրեւ ծէս լինամեաց նոցին Մահմետականաց և Հրէից, լինէ Գրանտ միսիօնարն Ամերիկացի պնդէ ունիլ զնոյն. լեզուն զմեռեալս ձեռն ի վերայ կրծոցն եղեալ խաչաձեւ, իսկ Մահմետականք զմեծ մատունս երկուց ձեռաց կապեն ընդ միմեանս և զձեռն դնեն ի վերայ որովայնի. և առհասարակ զինի ասացեալք համարի ի նոսա արիւն Բրիտոսի վասն որոյ սուրբ է ըստ նոցա և յարդի. և միշտ ունին զսպումանն

երկու ձեռ օք, զգուշացեալ զի մի՛ հեղցի յերկիր և եթէ անկցի անտի կաթիլ մի, անդէն անկեալ յերկիր լիզեն զայն. նուիրական է առ նոսա միաւկնութիւն, և միապակ ամուսնութիւն՝ որ առ սոսա ունի մեծ ինչ սովորութիւնս և ծէսս կամ հրապարական խոստումն միմեանց, և օրհնութիւն Շէյխին. սորա՝ ասէր ծերունին Արովեան, սուրբ պահեն զերգումն և զխոստումն, և ի ժամ պահին այրն մտանէ ի ջուր բնթացիկ, և կինն կանքնի ի ցամաքի. իբրեւ բազում անգամ ի հարց և ի խնդիր եղէ (ասէ) զամսնէ առ Եզտիս, ի վերջոյ լուայ ի միօրէ ի մօտրիմ բարեկամն իմ մէ, լծէ որովհետեւ խոստանան լինել հաւատարիմ՝ առ ամուսինս իրեանց, եթէ զիպեցի զայլ լծել նոցա, պատժեն խստիւ, ուստի լուանալով զանձն ի ջուրն, մեղմեն զսաստկութիւն երզմանն, և ի յանցանելն՝ լծիլ պատժոց լինին ենթակայք:

Սորա՝ ըստ ասելոյ Յարութիւնի Արովեան՝ ունին խոստովանութիւն և ապաշխարութիւն, որ կատարի այսպէս. երկոտասան անձնք ժողովին ի միասին. ի նոցունց ընտրի ոմն, որ առաւել յարմար ի սոյն գործ և արժանաւոր ճանաչի. եթէ ուրուք մեզս գործեալ իցէ, զայ առ նա ի խոստովանել, և նա զնէ ի վերայ նորա զապաշ-

խարանս, այս ինքն աղօթել, պահել և զանել զանձն. այս է շահ ընտրելոյն, զի զամենայն ժամանակս իւր զարդինս վայելէ զժողովրդեան. ամենեքին պարտին աշխատել փոխանակ նորա, հովուել զխաշինս, և զգուշանալ պահպանութեան ընչից նորա:

Եզտիք են միաբնակք. և զի որպէս երեի՝ ոչ ունին վարդապետութիւն յԵրրորդութիւնն սուրբ, հաւատան թէ սատանայ էր նախաստեղծ գլխաւորն հրեշտակաց, որ ըստ հրամանին Աստուծոյ ստեղծ զաշխարհ, զի ինքն տիրեսցէ նմա, այլ անկեալ ի մեղս, համարելով զանձն հաւասար Աստուծոյ, ի բարկութիւն գնա շարժեաց ի վերայ իւր. յետ ժամանակաց գլծացն ի նա Տէր, և կանգնեցէ զլծադաւորութիւն նորա (ի ձեռագործն իւր աշխարհ), եթէ որ առաջի սոցա բանս հայհոյանաց ի բերան առցէ զսատանայէ, կամ գէթ ասացէ նալլաթ շէյթանայ (անիծեալ լիցի սատանայ), անշուշտ կամ զնա սպանանեն կամ զանձինս. ասի թէ ունին զորոշեալ օր ինչ, յորում զոհ հանեն նմա զերեսուն ոչխար, բաց յոչխարաց, զամենատեսակ կենդանիս, և այն ուր և հանդիպեսցի, թէ յամայի տեղիս, թէ առ եկեղեցեալ Հայոց, նոյնպէս զոհս մատուցանեն և քանի մի սրբոց, սրբոյն Գէորգայ, սրբոյն Սարգսի,

և այլն, չունին զառանձին աղօթս, միայն զսահմանեալ պահս. պահանքնն ի հոգեորականաց իւրեանց ունել վարս պարկեշտս, որք և զգնուեն խարաղն ի վերայ մերկ մարմնոյ. Պետրոս նեյ պատմեաց ինձ զաւելորդապաշտութենէ նոցա, եթէ որ գծեսցէ ասէ շուրջանակի զմիով ի նոցանէ զի՞նչ, աղաղակ բառնայ, հայհոյէ, չիշխեցեալ ելանել անտի, եթէ և աւուրս եօթն մնասցէ անդէն, մինչև ոչ ինքնին գծողն աւերեսցէ զարձեալ զգիծն 62):

(62) Բաց յառաջ բերելոցդ ի հեղինակէն գիտողութեանց իւր, Թումասայ Բրտուտենայ, և Օ. 2. 1. ալարդայ, ունի՞ք ի ձեռին և զերկուց ուսեալ ճանապարհորդաց, Շոպենայ և Պ. Ա. Ժորբայ. վերինս միայն սակաւ ինչ տեղեկութիւնս կարգեալ անցանէ. իսկ Շոպենի բաձք ոչ սակաւ հետաքրքրականք են, և տան ինչ ինչ տեղեկութիւնս. զորս յիշատակեալ անձինք անգիտացան. ուստի և յառաջ բերեմք աստանօր:

Եզտիք հաւատան ի մի Աստուած անսահման, ի Յիսուս Քրիստոս և յամենամաքուր սուրբ կոյսն. յայսմ մասին գրեթէ քրիստոնեայք են. բայց ընդ այսոսիկ աստուածային վարդապետութիւնս, խառնեն ծէսս Մահմետական կրօնի և զանազան մոլար սնտի ուսմունս, օտարս միանգամայն միոյն և միւսոյն. յայսպիսեացս առաջինն և զլիաւորն է նոցա զպետ անկիւրց հրեշտակաց, անուանեալն ըստ նոցա ըՄալեք—Թառա, հիմն աղանդոյս զնեն. թէ և սատանայ երթեալայ քառս բարկութեան Աստուծոյ, այլ զի ամենաբարձրեալն քո

Եզտիք չունին ոչ զօրէնս Մահմետականաց, զի ատեն զնոսա, ոչ կռապաշտից, զի ոչ մի հետք կռապաշտութեան կամ բազմաստուածութեան տեսանի ի նոսա, և ոչ ծէս կամ օրէնս Հրէից. ինձ թուի թէ չունին զթրիատութիւն, իսկ թէ յիւրաւի, որպէս ոմանք հաստատեն, ունին զայն և ընդունին զառաջին գիրս Մովսիսի, զարձնալ չէ մարթանուանել զնոսա հետեւողս. Հրէական օրինաց, և ոչ մարթ է գնել թէ կրօն նոցա մնա-

(20 մօմթը յամենայն)

զօրած է, ի վերջոյ գտցէ ներուժն ի նմանէ, և յայնժամ յանդ առնին, Եզտիք, որք մնացին նմա հաւատարմք, զառաջինն կայցեն տեղի յաշխարհագումար բաղմութեան մարդկան ազգի, որք զնա անարգեցին ի ժամանակի անբաղդութեան նորա. զայս կարծիս հաստատեն զանազան սնտոի և շաղիադի աւերորդարանութեամբ, և իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ պատուատեն մինչ անգամ դիմել ի դէնս, եթէ լսիցէ անունս « Եշթան » (սատանայ). կրօնական ծիսակատարութիւն նոցա թեթեւ ինչ է յոյժ. ի պատիւ չարին պահեն պահս յայնան քառասուն և մի օր, և ի ձմրան ունին զմի պահս « Հաշիր — հարի », որպէս կարծեն ի յիշատակ Յիսուսի Քրիստոսի. պահք նոցա կատարին պահպանութեամբ յամենակերպ կերակրոց սկսեալ ի ծագմանէ արեւու ցօրինաւոր մուտ նորա. չունին առանձին աղօթս և ծէս երկրպագութեան Աստուծոյ. բաւականան միայն յիւրաքանչիւրում աւուր ի ծագել արեգական երկցս երկիրպագանել զերեսս յարեւելս ուղղեալ:

Թլխատեն զմանկունս և անուանս զնեն յաճախ Մահմետականս, բայց յանուանցս Ալի, Մահմետ, և Օմար. գրեան չիք առ

ցօրդ ինչ է ի նախնի կրօնէն Պարսից. զի Պարսիկք օկիզլն չարեաց զԼըհմն դնէին, իսկ սորա զսատանայ. բայց և այս ստոյգ է, թէ չունին զառանձին կրօն, այլ հարձեալք են ի Քրիստոնէութենէ, և որպէս ես համարիմ, զհետ երթեալք ազանդոյն Գնոստիկանց:

Եզտիք՝ զօրս տեսաք մեք՝ էին գեղեցկադէմք, բարձրահասակք, ամրակազմք, կորունչք, աչս

(20 մօմթը յամենայն)

նոսա, միայն կրօնն բերանացի աւանդի ի մէջ նոցա հօրէ յորդի. ուտեն զլաչիզս (դէշ), պնդեով թէ « Եթէ թոյլատրի ի կեր առնուլ զենեայս ձեռամբ մարդոյ, ո՞րչափ ևս առտուլ զենեայս յԱստուծոյ. (ի Հայ առմիկս մեր անուանեն հրեշտակամարթ) ». օրերն յոյժ քինի և կրօնական իմն խոկմամբ երկնայն հեղու անախ գէթ կաթիլ մի ընդ վայր. զմերձ ի մահ հիւանդն շրջապատեն մահակս ի ձեռս, առ ի թափել ի մահաբեր հրեշտակէն. այլ յորժամ տեսանեն զի ի վերջին թել շնչոյն եհաս, սկսանին զանել անգթարար զմի ի պահապանաց որ անզգաստ գտաւ ի գալ յաշխտակողին հոգեաց. զպառաւունս այնչափ յարգեն, մինչ զի ի պատանելն բազում անգամ վիճից և խռովութեանց ի մէջ նոցա, պառաւն անդէն ածեալ ապրտի միոյն և միւսոյն, բաժանէ ի միմեանց. զսպանեալն ի մարտի եթէ վիրաւորեալ է ի թիկանց կուսէ, չթաղեն պատուով. եթէ ոք զծեսցէ չուրջ զնշտեան զգետին, ընտրէ առաւել մեռանել անտաղ, քան ընդ զիծն ելանել, զի զիծդ այդ ըստ կրօնի նոցա ունի խորհրդաւոր ինչ նշանակութիւն. թէ և չունին քուրմս, այլ գոն ի նոսա զԼիսաւորք, « ֆիր » անուանեալք, որք կառապարեն

դռնէին սեաւս և մեծս, և յօնս վայելուչս կարակ-
նածիրս, բերան մեծ, և երես լայն, հանդերձ նո-
ցա բազմեանդ, և առաւել նման ի Տաճկականն:

Մտաք ի քանի մի վրանս նոցա, յորս նստեալ
կանանց զործէին օթոցս. սորա մեծաւ մասամբ
են աղքատք. ի մէջ եզտեաց և Պարսից, որպէս
առացաւ ի վերջոյ զոյ անվախճան թշնամութիւն.

զնոսա ըստ հոգեւորին. ունին և զտեղի աղօթից. ի նշանաւոր
ժամանակ մի տարւոյն դիմեն բազմութեամբ յաւերակս Բա-
բելոնի. և ի բոլորիլ լուսնի երգեն երգս արամադինս և պա-
րեն ի յիշատակ կործանեալ քաղաքին. որով և կատարեն
զբան մարգարէին, ինքեանք իսկ անգիտակց նմին. (Ես. 39.
գլ. 21 համար):

«Մնտորեապաշտութիւնն սոցա թերեւս ի Պարսկական դիցա-
բանութենէն սկիզբն իցէ առեալ. ի ժամանակս երկրորդ ե-
րեջաղարամեայ շրջանին, Արմէն, հրեշտակ չարին դաժնակի-
ժի յորմզդայ, որ սկիզբն էր բարւոյն, և վասն կառավարելոյ
զայնարհ ստեղծանէ քսանեութն առաքնորդս երկնային զօ-
րութեան, անուանեալս ի նոցանէ «Եփրտիս». հաւանական է
թէ զվրասորն ի նոցանէ զկողմն կալեալ զԱրմէնի, եղև ա-
ռարկայ պաշտաման հետեւողաց սնտոի աղանդոյս. կարծեն թէ
թիւ զանազանազի հետեւողաց աղանդոյս ի փոքրն Ասիա և
յափուռն Եփրատոյ և Տիգրիսի ցՊարսից ծոց, հասանէ ցմիւ-
րիւն գերդաստանս: Տես ի գիրս Շոպենի, երես 663:

Իսկ Պ. Պիէռ Ամեռէ ծօրեր, որ յամի 1805 պատշտեալան
գործովք անցանէր ի Պարսս, յիւրումն ճանապարհորդութեան

կի՞՞՞ն ի սոցանէ ոմն զիպեցի ի Պարսս, իսկոյն
սպանանն. վասն զի ասնն թէ՛ եզտիք սպանին
զերկուս թոռունս Ալայ զՀասան և զՀիւսէյին ի-
մամսն, և զեօթնասուն թոռնորդիս: Արի և ա-
ներկիւղ եզտիք քամահն զանզոր և զտկարա-
սիրտ Պարսիկս. մի ոմն ի նոցանէ պնդէր պար-
ծելով թէ յընդարձակ զաշտի ուրեք կարող է
միայնակ դէմ դնել քսանէ հինգ Պարսկի:

Թողեալ զվրանս եզտեաց ընդ այլ ճանապարհ
եկաք ի Քանաքեւ հասեալ առ աւերեալ գիւղն

“voyage en Arménie et en Perse”, Էրես 109, 110, որ-
պէս առացաք ի վերջոյ, համառօտ ինչ քանից յիշատակելով զոմն
աբարեւոյ, գրէ. «Ի ստորոտս Սեյւան լեռն բնակին եզտիք
ցեղ ինչ Մարաց (Քիւրմաց), որք անուամբս «մեծ շեյխ»
պշտունն զչար ողին. և թո՛ւ թէ հակամեաք են առնել
զայն ամենայն, զորս միանգամայն արգելուն օրէնք. Աստու-
ծայինք և մարդկայինք. օտարտի իմն զգոցմամբ, թէ Աս-
տուած զողով ամենաբարձր և ամենաբարձր, ի զուրէ մատու-
ցանել նմա ազօթս, արգելուն տալ Աստուածութեան զոր և
իցէ փառաբանութիւն, թէ և խոտոտանին զդոյութիւն նօթս,
և ընդունին նաև զբաղումս ի մարգարէից յարգելոց ի Քրիս-
տոնէից և ի Մահմետականաց: Սորա զգածեալք են յոգնաթիւ
նախապաշարմամբ, և Քիւրմաք յորով անգամ ասացին ինձ, թէ
եթէ ոք գծիցէ շուրջ զնոք, ի վերայ երկրի գիծ բոլորակ,
խորհրդաւոր կէտ հասարոյ նոցա, առաւել լաւ համարեն մե-
լաւնիլ քան եղանել անախ: Արգելեալ է նոցա ուսանել գրել

«Արսէն», 65), որ է աղաւաղեալն անունն «Արայսեն», (դաշտն որ Պառ գիւղին անկանի, կոչի «Արայ եարտ», — Արայ վիրաւոր). հօրեղբայրն Աբովեանի պատմեաց մեզ դայս աւանդութիւն. «Ութերորդ նահապեան Հայոց Արայ գեղեցիկ, էր ժամանակակից թագուհւոյն Բաբրազեոց Համի-

և կարգաւ իսկ գործութիւն, սպանութիւն, անգաղղթութիւն, համարեալ են առ նոսա օրինաւոր գործք, յորոց բնաւ չիւր-հաւարին. զգնտուն հանդերձս սեւաւ, և զլիարկ սեւաւ և կարմիր, յուսացեալ նոցօք հաճելի լինել չար ոգւոյն, որ ըստ համոզմանց նոցա է գործադիր կամաց Աստուածայնոց, զորոյ երկնչին կոչել զանուն, և զգուշանան և ասին թէ, պարտ է զգուշանալ ի հայնոյնոց զնա, այս աղանդ ունի և դայս յատկութիւն մասնաւոր, զի հետեոյց նորա երեք զմտաւ իսկ չածեն դարձուցանել զայս ի դէնս իւրեանց. Պարսիկք ասեռութիւն մեծ տածեն ընդդէմ եղտեաց, թէ վասն աշխարհից արգիւք, զի կրեն անունն Շէյխ Եգուոյ, աղանդապետին իւրեանց կամ երկրորդ խալիֆային Ոմիտեան իշխանութեան, որոյ պաշտեալ ասեն զՀիւսէյին որդի Աւոյ, և թէ վասն աշխարհի ծագումն սոցա (եղտեաց) մերձեանայ ամենահին ժամանակաց. այլ ըստ որում քաղք են սոցա, յանդգունք, և խիստ զենավարժք, վասն որոյ իշխանք Մարաց երկնչին ի նոցանէ, և խանն ունել զքանի մի անձինս ի նոցունց ի տունս իւրեանց» :

(63) Ըստ մեր լսելոյ, անունը գեղջի, որ ի Կոտայից գաւառի, կոչի Արամու, և ոչ Արսէն կամ Արայսեն, որ թուի աղաւաղեալ կամ ի Հախատաւ գիւղայ կամ ի Ռուս թարգմանէն

բամայ, որ պատգամ առ նա առաքեալ ասէ. կամ յանձն առ տալ ինձ դձեռն, և կամ զպատերազմ. Արայ մերժեաց գձեռն տալ նմա, զի տակաւին գոյր յազգի իւրում աւանդութիւն իրեալ ի նոյսէ պաշտելոյ զմի Աստուած ճշմարիտ. իսկ Համիրամ պաշտէր զկուռս բազումս, վասն որոյ անհնարին էր Արայի կին ունել զբաղմաստուածն. ընդ որ զայրացեալ Համիրամայ զօրս ի վերայ նորա առաքէ, պատուէր տուեալ կենդանւոյն ունիլ զնա և ածել առ ինքն. բայց Արայի սպանեալ ի պատերազմին, անկանի ի սմին գաշտի, և զգի նորա բերեն առ թագուհին, որոյ տնեալ ի մեծ տագնապ յուսաբեկութեան անկանի, և զգի նորա զմոսեալ գեղովք, զնէ առաջի աչաց, խաբելով ի միտս թէ կենդանի է տակաւին, և

Դարձ արարեալ յերեան ի Չէն օգոստոսի ես և Աբովեան չորքք յամրոցն Երեանայ, յորում և բնակարանք Սարտարին և իշխանաց Պարսից, և երկու մզկիթք, յորոց մին փոխեալ է յեկեղեցի Ռուսաց, միւսն ի զինարանս

Սարտարք Պարսից էին առ հասարակ արիւնարբու բռնակալք. այլ նախասահմանութիւնն զվիրչիւնն ի նոցանէ պարգեւեաց ժողովուրդեան ի միտթարութիւն, այր հեղամիտ և ազնուարարոր, որ և ամենայն ներկոց և հարստահարիւր լսէր ան-

ձամբ զաղաղակ և զրողոք, և դատեր արդարութեամբ, ուստի մինչև ցայսօր բնակիչք Նրեանայ գովութեամբն ի բերան առնուն զանուն նորա. նա և ջան ի գործ եղեալ էր բարօրել զերկիր իշխանութեան իւրոյ և տարածել ի նոսա զքաղաքակրթութիւնս:

Նախկին սարտարք, կամ՝ առհասարակ մեծամեծք Պարսից յորժամ լսէին զհամբաւ գեղեցկատեսիլ Հայ աղջկան միոյ, կամ թէ վայ եթէ տեսանէին զնա անձամբ, իսկոյն բռնութեամբ կորզել տային զնա ի ձեռաց ծնողաց, և ածէին ի կանանիս իւրեանց. սա ոչ հետեւէր սովորութեանս այսմիկ և ոչ տանէր զոր այլք առնէին. ուստի և միշտ պատուէր տայր ժողովրդեան փութով ամուսնացուցանել զգաւորս իւրեանց. և մերթ ընդ մերթ համբաւ հաներ յամենայն կողմանս երկրին, թէ Սարտարն և մեծամեծք Պարսից կամին առաքել զօտարաստ հանայս և զաղախինս իւրեանց ի Պարսկաստան ի վաճառ, իսկ ի տեղի նոցա լցուցանել զկանանիս իւրեանց Հայ աղջկամբք. Հայք իբրեւ լսէին զայս, իսկոյն ամուսնացուցանէին կամ նշանադրէին զգաւորս իւրեանց, որ միանգամ ի չափ հասնալ էին. վասն զի Պարսիկք ոչ երբէք յափշտակէին զկանայս, կամ

զառն խօսեցեալ աղջկունս, ըստ որում ընդդէմ էր այս օրինաց և սովորութեանց նոցա:

Այլ այսու ամենայնիւ դէպ եղև ամօք ինչ յառաջ քան զառումն երկրին ի Ռուսաց, զի այս սարտար տեսեալ զամենաչքնազ Հայ աղջիկ մի, հարաւ ի սէր նորա և պահանջէր ի ծնողաց տալ զնա ինքեան. իսկ աղջիկն սիրահարեալ էր ընդ այլում Հայ պատանւոյ միոյ. աղաչանք նորա և ծնողաց ընդ վայր էանց, առին ածին զնա ի կանանին. իսկ սիրականն աղջկան չկարացեալ այլ ինչ հնարս ի կիր առնուլ, ի զիշերապահու մտանէ հնարիւք իւրք ի պարտեզ սարտարին, և ի ներքոյ կացեալ լուսամտից կանանւոյն, ի ձայն մեղմիկ երգ երգէ Հայերէն, յուսացեալ լսելի առնել սիրուհւոյն. և յիրաւի իբրեւ անցանէ փոքր ինչ ժամանակ ի վերայ, և ահա մի ոմն բացեալ զլուսամուտն, ընկնելու զինքն անտի ի վայր, երկուցեալ պատանւոյն իբր զիրան յայտնի արարեալ, կամեր ի փախուստ անկանել, այլ յորժամ լուութիւն դարձեալ տիրէ անդէն, մտանէ կրկին ի պարտեզն, և զտանէ զսիրուհին իւր՝ որ գահաժիժեալ զինքն ի վայր, փոխանակ յերկիր անկանելոյ կախեալ կայր զծառոյ. ուստի իջուցեալ զնա անտի՝ առնու փախուցանէ. մի ոմն ի ծառայից սարտարին յարուցեալ ընդ աղմուկն յայտնէ

զիրան, և արձակին խուղարկուք զկնի նոցա, որք և կալեալ ածին յառաւօտու առ Սարտարն. իսկ նորա լուեալ դամենայն անցս ասէ. « չզիտէի, այլ այժմ տեսնեմ զի յերկնուստ է ձեր այդ սէր և չէ պարտ ումք Տատանել զկապ այդպիսի սիրոյ. երթայք ի խաղաղութիւն և եղէք երջանիկք (64) » Իբրեւ սկիզբն արարեալ էաք պատմելոյ և լսելոյ զայսպիսի անցս, և Յարութիւն Արովհան սկսաւ ասել զհետեւեալդ.

« Ծինչդեռ մանուկ էի, զէպ եղև ինձ դտանիլ միանգամ ի Պայազխո որ յայնկոյս Արարատայ ի

(64) Յերուսի նշանաւոր ինչ է պատմութիւն Հայ ազգկանս, զոր յառաջ բերէ հեղինակս. թէ և հարեանցի միայն յիշատակելով ոչ այնչափ հետաքրքրական կացուցանէ ընթերցողին. իսկ զոր « Արեւմտաք » Պարսն Ոսկանայ ի բանից առեալ զնէ այլոյ ճանապարհորդի կարեւորն հանգամանօք, յոյժ արտառուչ է. այժ և արժան իսկ էր զանցս այսպիսեւ արիասիրտ և սրբափէր Հայ զիւցաղնուհւոյ արձանացուցանել ի պատմութիւնն մեր ժամանակակիցս:

Թէ և ոչ այնչափ դո՛հ եմք զԱրեւմտից որ ոչ դանունն գիտաց վեհաւրտ օրիորդին, ոչ զժնոգս և ոչ զուստն կարգել, այլ դարձեալ ուրախ եմք զի ըստ կարելոյն ի գէր առնէ ըզմանրագատում հանգամանս Մեր զպատմութիւն Հայ զիւցաղնուհւոյ, որում անուն կընցեաք ի մէնջ « Ոսթենիկ », թատրերգեալ ընդ վերնադրովս « Ոսթենիկ » Հայ զիւցաղնուհւոյ և սպասեմք բարեխաղոյ ժամանակի, ի յոյս աշխարհի հանելոյ:

փոքրն Ասիայ. և ի շրջին իմ ի փողոցս քաղաքին տեսի զայր մի յողորմ և ի տառապալին վիճակի, դողայր և ցնցէր բովանդակ մարմինն և երբ խեղակորոյս ընթանայր անդադար յայսկոյս յայնկոյս չկարացեալ կալ վայրկեան մի ի միում տեղոջ. հարցի թէ յիմ իցէ այրն այնպէս կամ երբ և պատմեցին թէ այրս այս էր ոստայնանկ և աշխատէր ի միում գեղջ, որ անկանի ի ստորոտս Արարատայ. հարեալ անդանօր ի սէր կնոջ տանուտեանն, առ որ ինքն էր յաշխատանս, և հրապուրեալ զնա ի կամս փախուցանէ ի տանէն. հասուցեալ յայր մի որ առ լերամբն Արարատայ, օրն երեկոյանայ. կինն մնայ յայրին, իսկ այրն երթայ գտանել զինչ ուտիցենն. յետ սակաւ ժամանակի դառնայ և ահա տեսանէ զի վիշապ ահագնատեսիլ կլեալ է զկինն յոտից մինչև ցրմէն, զի կնոջն խաչաձև տարածեալ զթևս, չրտայր գազանին իսպառ ի ներքս քարշելոյ զնա. որոյ տեսեալ զայրն՝ աղաղակէ. « հար զի որ դազանիս տաշունաւդ յերկուց կողմանց, թերեւ ապրեցայց », իսկ այրն ընդ սոսկալի տեսիլն ահաբեկ և թմրեալ մնայ անշարժ ի տեղոջն. կրկին ագաչէ զնա կինն, « տուր ինձ գէթ զսուրգ, թերեւ ինձէն գտայց հնարս փրկութեան », և դարձեալ այրն կայ մնայ անշունչ և անզգայ. և յայն-

Ժամ իսպառ յուսարեկ լեալ կնոջն ասէ — « Եւ
հա տեսի թէ որչափ տկարասիրտ և թուլամիտ
ես, և վասն էր ինձ կեալն յայսմ հետէ, զայս
ասացեալ ծալէ զձեռան ի վերայ զլնոյն և գա-
ղանն անդէն կլեալ զնա պատառի զգերանով,
զի մանրեցէ յորովայնի իւրում՝ զոսկերս կնոջն.
այլ ընդ պատատելն՝ միւսանգամ ևս ահագնա-
գոչ ձայն կնոջն ի ներքուստ լսելի լինի, և այս
այս յայնմ օրէ շրջի անյուշ և խելակորոյս,
թէ և ամբ բաղումք անցեալ են ի վերայ, » :

Յետ այսորիկ առեալ ընդ իս զՎրովեան յԱւր-
բաթու, որ կիւրակէ էր Մահճատականաց, և յի-
շատակ սպանման Հասանայ և Հիւսէյնայ, և եօ-
թանասուն որդւոց Վրոյ, եղի ի մտի գնալ ի մըզ-
կիթն նոցա առ ի տեսանել և լսել զամենայն,
որչափ հնար է Գրիստանէին:

Երկու առերբք յառաջ քան զայս՝ առաջ-
նորդութեամբ նորուն դարձեալ Վրովեանի տես-
եալ էի զմզկիթն, որ շքեղատես և հոյակապ մի-
նարէին և վայելչաշէն՝ զրամբքն, կարեմ ասել՝
առաջին շինութիւնն է Երեւանայ, առաջի մըզկ-
թին՝ են բազում շինուածք, յորս և զպրոցն նո-
ցա և բնակարանք մօլլայից, ի մօտանելն մեր յա-
ռաջնում նուազի ընդ պարիսպն մզկիթի տեսաք
զի յարձակ պատշգամբի միում նստէին երեսուն

աշակերտք ըստ արեւելեան սովորութեան (ծաղեալ
ոտիւք), ի մէջ նոցա երկու ուսուցիչք նոյնօրի-
նակ նստեալք, կոչէին յաշակերտաց երկուս կը-
կուս, և նստուցեալ առաջի իւրեանց համարս առ-
նուին. աշակերտք՝ որք պատմէին կամ ընթեռ-
նութիւն զուսանելիսն, շարժէին անդադար զգլուխս
իւրեանց յայսկոյս և յայնկոյս. մատենաք նոցա
ձեռագիր են ի լեզու Պարսից, ի գրելն ևս ի կիր
առնուն տառս Պարսից, թէ և ինքեանք Թաթարք
ուսուցանեն աշակերտաց միայն զքանի մի թեթեւ
առարկայս, որպէս զպատմութիւն Նատիր շա-
հին, և ըն. և զձեռագիր. ուսուցիչն այնչափ պար-
տի կրկնել զուսանելալն, մինչև աշակերտք կարող
լինիցին մեքենաբար ըմբռնել զայնս ի լեզու, մի-
անգամայն անձանօթ ինքեանց, սմին իրի է՝ զի
սոսկ ընթերցումն և գիր ամս ձիգս մաշէ զկեանս
ողորմելի աշակերտին. յայլում տեղ ոք նստեալ
տեսաք զմոլլայ մի ծերունի, և առաջի նորա եր-
կու գեռահաս պատանիք, նոքա ունկն դնէին և
ինքն երկիւղածութեամբ ընթերցեալ զՂու-
րանն մեկէր նոցա:

Յայս երկրորդ նուագ չորսք ի մզկիթն վաղա-
դոցն քան զլրումն 12 ժամուն, և նստաք ընդ
հովանեաւ ծառոց, ի լրանալ երկոտասան ժա-
մուն ամբարձաւ ոմն ի զլուխ մինարէի, և ի ձայն

տերական երգչ, հրաւիրեաց զուղղափառսն յաղօթս. անդէն ժողովեցան եկին ամենքին ի մըզկիթ, և կանայք ծածկեալք յոտից մինչև ցըպլուխս. և ասի թէ միայն պառաւուք ի կանանց նոցա կարեն զալ ի մըզկիթ, եկին և մոլլայք, և տեսեալ զմեզ մերձեցան, և մեր հրաւիրեցաք ի նստիլ:

Ես թարգմանութեամբ Երովեանի հարցի, թէ ներելի է մեզ գտանիլ ի մըզկիթն ի ժամ հանդիսի նոցա, և ուրախութեամբ յայտնեցին զայոն. ի մտանելն մեր ի ներքս, հաճութիւն ի դէմն ամենեցուն նշմարէր և ոչ յումբէ դժկամակութիւն, որպէս զայս յայտ արարին և յիտ սակաւուց աթոռս յղելով առ մեզ ի հանդէլ*):

(*) Քրիստոնեայ և Մանրեական ազգք կողմատու, Հայք Վերք, Թաթարք, Չերքեզք, Պարսիք, — կեան ի միասին սերով քաղցրութեամբ. ի միում գեղջ բնակին և Քրիստոնեայք և Թաթարք. մինչև անգամ ի վերայ մեզ սփռեցի ուտեն անխտիր զհաց և վարին ընդ միմեանս բարեկամարար. այլ իւրաքանչիւր ոք լերմ և հաւատարիմ է կրօնին իւրոյ, բարուց, ծիսից և ազգային տարազու. Թշնամութիւն տեսանի միայն ի մէջ բաժանեալ ի միմեանց համազգեաց, որպէս ի մէջ Հայոց և Հայ - կաթոլիկաց, ի մէջ Շիա և Սուննի աղանդացն. իսկ ի Հրեիցն խորին ամենեքին ընդհանրապէս:

Մզկիթն ի ներքուստ չունէր զարդա և շքեղութիւնս, միայն յորմունսն զրեալ կային ինչ ինչ բանք Ղուրանի. ի միջի ունի զամպիոն տասն կամ տասներկու աստիճանաւ. յաջակողմն կային կանայք, ի ձախոյ՝ արք. իսկ զբանն աղօթէին մեղմով. ապա ոմն ի ծերունի մոլլայից ել ի վերայ ամպիոնի, ընթերցաւ ի ձայն զմի զլուխ Ղուրանի. յետ նորա այլ որ կրտսեր քան զնա, և սկսաւ ուսուցանել պարսեանական ձևով թէ զլրարդ պարտ իցէ մարդոյ պահպանել զանձն յախտից, ի հպարտութենէ, ի ժլատութենէ ելն. «պահպանեցէք ասէր զոտս ձեր ի ճանապարհաց չարաց, ի գողութենէ, յաւազակութենէ, և ի խաբէութենէ. պահպանեցէք զաչս ձեր յառան հայելոյ, և ոչ միայն պարտ է ի չարեացն փախելլ, այլ և զբարիս գործել. լինել ողորմած առ աղքատս և առ հիւանդս, առ որ բերէր զվկայութիւն ի Ղուրանէն, ևս և ի բանից Քրիստոսի, որպէս զայս բան «զիւրին է մալխոյ ընդ ծակ ասղան անցանել», բայց մինչդեռ նա խօսէր, ի կանանց դասէ լսելի եղև շշնչիւն և հրժժումն, զասն որոյ բարկութեամբ յանդիմանութեան դարձաւ քարոզիւն առ նոսա յամպիոնէ անտի. յաւարտել նորա զքարոզութիւնն, ժողովուրդն համօրէն հնչեաց «ամէն». շուրջ զնո-

վաւ կային մոլլայք և այլք բազումք, երիտա-
սարդք և փոքունք և երգէին միանգամայն անա-
խորժ կերպիւ. յիտ այնորիկ ել զարձնալ մոլլայն
յամպիտեն. ընթեռնուլ բանս ողբականս ի մահ
մարգարէին՝ որ եթող զորդիս իւր միայնակ յերկ-
րի. յաւարտել նորա զընթերցումն՝ վերստին
հնչեցաւ երգ ինչ. յետ նորա ել զարձնալ յամ-
պիտեն մի ի նախամեծար մոլլայից ի քարոզիւ
յունկն ժողովրդեան. սկիզբն արար բանից մեղմ
և անգորր սրտիւ, ապա գամ՝ քան զգամ բորո-
քեցաւ. ճառեաց զմահուանէ մարգարէին, թէ
զիւարդ Եզտիք եղին ի բանտ զԼլի և զորդիս նո-
րա. զիւարդ ի շղթայս կալանաւորեցաւ, զիւարդ
հրեշտակն երեւեցաւ նմա յետ մահուան որդւոցն,
որպէս խնդրէր գնա քցլո նորա և կամեր շօջիւ
յաշխարհ համայն ի դտանել զնա, որչափ դառն
արտօսր քամեր յաշաց լսելով զնախաժաման
մահ նորա, և զիւարդ վերնական աղղմամբ և ե-
րեւմամբ մարգարէին ի տեսականն զիտաց թէ՛ Լլի
և որդիք նորա են ի գրախտին պսակեալ փառօք:

Այս առնեալան առցեալ եռանդեամբ վրէժ-
խնդրութեամբ և զօրութեամբ, մինչ նկարագրէր
զքցլոն զի լայս դիւ արտասուեա, զի բողոք բառնայ
առ ազգն, և ինքն ի նմին վարկենի լայր հեծե-
ծէր, և բողոքէր առ ժողովուրդն զվրէժ լուծա-

նել զմահու մարգարէին. անսանձելի բարկու-
թիւն, երկիւղ և տրտմութիւն, որ ընդ բանիցն
նշմարեալ լինէին ի դէմս նորա, և եղանակ աղ-
գու և յարմարաւոր խօսիցն, յարուցին աղմուկ
և աղաղակ ի մէջ ունկնդրացն, լսելի եղեն յամե-
նայն կուսէ ձայնք հառաչանաց և ողբոց. ի սայր
սուսերի վիրաւորէին զանձինս և փետէին զհերս
զլսոց խրեանց, և զհամառօտն ասացից, այնպի-
սի տեսարան բացաւ անդանօր, զորոյ նմանն ոչ
ընաւ տեսեալ էր իմ. աստ զառաջինն զգացի ըզզօ-
րութիւն կատարի մեղեանգութեան և նախապա-
շարմանց, սա զառաջինն ետ ինձ գիտել, թէ ուս-
մունք որչափ և պատիր և տգիտականք, զարձնալ ի
ձեռն ճարտարարուեստ և հնարիմաց բանից խորար-
մատ տպաւորութիւնս գործեն ի մարդկային միտս:

Արդիւնս պատմեաց՝ թէ զայս հանդէս տխրա-
կան յառաջ այն է յաւուրս տէրութեան Պար-
սից տօնէին զերիս աւուրս, յընդարձակ և ի հրա-
պարականան վայրի ձեացուցեալ զմահ Լլւոյ և
որդւոց նորա և զսպաննողս նոցա զԵզտիս. ի ըս-
կըզբանն մոլլայն ճառէր մեծաբարբառ զմահ Լլւոյ
մինչ ցայն վայր, յորում պատմութիւնն ասէ թէ
Եզտիք ի վերայ հասին ի սպանութիւն, և ահա
նոյն ժամայն Մար (Բիւրա) հեծեկաղօք ի հան-
դերձս Եզտեաց մերկասուսեր գան մտանն ի մէջ

բաղմուծեանն, ամենեքեան փախչին այսր անդր, անէծս և հայհոյանս արձակեալ նոցա և հեծեալքն ընդ դէմ նոցա կրկնէին բանս ինչ իբրև թշնամեաց. և ահա անդէն բարձրանայ աղիողորմ աղաղակ մանկանց իբր որդւոց Ալւոյ, որք սկսանին ձեռօք բաղխել զկուրծս իւրեանց, ցտել զհերս զլիտոց, կամ յոտս անկանել որոց մերձն կան խնդրելով զօգնութիւն նոցա ի պահպանութիւն ինքեանց. որք տեսեալ զանդօրութիւն իւրեանց ընդդէմ կատաղի թշնամեացն յուսակտուր աղաղակս բառնան. «Հասան, Հիւսէին, վայրայ», մոլլայք ևս առաւել բարձրացուցանեն մեծակական ողբս և հառաչանս և լան զանճողորմ ընդ վտանգ իւրեանց. և ժողովուրդն համօրէն ընդ նոսա ի սուգ թախծութեան և ողբոց պաշարի. յայնժամ իբր ձեռն աներևոյթ հալածէ զթշնամիս. այլ ի վերայ անցեալ տակաւ ժամանակի երեւին դարձեալ. և այսպէս տեսարանն կրկնի երիցս. հուսկ յետոյ սպառազինեալ խուժք հրեղէն զօրաց երեւի, Եդտիք փախուցեալ անհետանան, և ահա ուրախութիւն համատարած ի ժողովուրդն, փոխանակ սգոյ և լալոյ:

Աստի երեւի զի հեթանոսական առասպելք կուսալաշտական դարուց և ծէսք և սովորութիւնք չեն բարձեալք իսպառ յերկրէ:

Յետ առման Ռուսիոյ զԵրևան՝ այսպիսի կրօնական զինուորական խաղք բարձեալք են ի միջոյ, բայց մարթ է ասել թէ զտանի տակաւին ի Պարսկաստան:

Սորին վասն է, զի միշտ կայ մնայ թշնամութիւն Պարսից ընդ Եդտեաց: Հանդէսն Պարսից, որում և մէք կայսք ականատես, տեւաց ժամս երիս, և մոլլայն յետ քարոզիցն կարգաց աղօթս վասն թագաւորին, վասն ժողովրդեանն, վասն ճանապարհորդելոցն ի Մեքքէ, և վասն յարատեւութեան ուղղափառ կրօնին իւրեանց և պահպանութեան աղօթից նահապետացն և մարգարէից, Աբրահամու, Իսահակայ, Մովսիսի, Դանիէլի, Երեմիայ, Եսայիայ, և այլոց բազմաց, ևս և Մահմետի, Ալւոյ, և որդւոցն, և վասն իւրաքանչիւր անուանցն՝ որոց մաղթէր զերկնից օգնութիւն, ժողովուրդն ի ձայն բարձր աղաղակէր «ամէն»:

Մոլլայք Մահմետականաց յոյժ ջերմեռանդք են ի դնս իւրեանց և ի քարոզութիւն Աուրաշի, սորա և միւս համօրէն ծառայողք մզկիթի ի մէջ Պարսից և Թաթարաց սնանին տրօք ժողովրդեանն. Սէիտաց (յաջորդաց մարգարէին) ամբողջստ յարդեանց ողորմութեանցն է, ժողովելոց վասն նոցա ի ձեռն դերվիշաց՝ որք զամենայն նախ առաքեն Մուշտէիտին Թաւրիզի և նա հա-

նէ անտի ամենեցուն բաժինս ըստ աստիճանի և չափու նոցա: Սէիտք են ի ցեղէն Բորեշիմաց, հասուածք տանն Մահմետի, ժառանգք Հիւսէյնայ, սոքա հանգոյն Շերիֆաց, որք են դարձեալ ի նոյն ցեղէ, և ժառանգացն Հասանայ, ունին իրաւունս կրելոյ զհանաչ փաթաթաղարդ զխոյ:

Ամենայն որ կարող է լինել տերվիշ, միայն պարտ է զիտել զամենայն աւանդութիւնս ժողովրդականս. ի գալ տերվիշին ի ժողովուրդս, ոչ որ համարձակէ ձեռնուռնայն դարձուցանել զնա. նա թէ և համարգիւք նոցա ի մեծ մեղս զրեն զայն, բաղում անգամ պարտաւորին տալ նմա զայն պարգև զոր ինքն ցանկայ. նոյն իսկ շահն Պարսից ոչ կարէ (թերեւս ոչ կամի) մերժել զխընդրուածս նոցա. երթայ հասանէ տերվիշն ի դուռն Շահին, և առաջի պալատանն զկայ առեալ բերէ զհողն սակաւիկ ինչ, ոչ աւելի քան զկանգուն մի. սերմանէ ի նմա ցորեան և ստէպ ստէպ ոռոգէ մինչև բուսանի. յետ որոյ սկսանի խնդրել պարգևս. Շահն ի նախատինս զրելով զցորեանն բուսեալ, (թերեւս վասն այն, իբր զի տերվիշն զայնչափ ժամանակս մնաց առ դրանն նորա առանց որորմութեան) հրամայէ տալ նմա պարգևս. բաղում անգամ արհամարհեալ տերվիշին զնուազ տուրսն՝ զնայ նստի առ ցորենսն:

մինչև զմեծամեծ պարգևս առեալ, զձի, զնոր զգնելիս և ըն. զառնայ ի տեղի իւր. բայց յետ նորա այլ որ աճապարեալ հասանէ ի տուն Շահին. և այսպէս զողջիւր յերկոտասան ամիս տարւոյն գտանին անդ տերվիշք: — Իւրաքանչիւր զիւղ Թաթարաց կամ Պարսից ունի զառանձին մոլլայ, որ կեայ արգեամիք հասարակութեան. պարտաւորութիւն սոցա է աղօթել ի մզկիթի, ուսուցանել ի դպրոցս և թաղել մեռեալս. զխաւորն սոցա կոչի «Շէյխիւլամ», սա կարգէ ի գիւղորայս զմոլլայս, բաղում անգամ կամօք և ընտրութեամբ ժողովրդեանն: Միայն երիցազոյն մոլլայն կարէ առնել զպսակ և զգատաստան, որ անուանի «շեր», վէճք և բողոքք մոլլայից անկանին ընդ դատաստանաւ շէյխիւլամի: — Մուշտէխան է զլուս տոհմի յառաջ եկելոյ ի Մահմետէ. վասն որոյ յարգոյ և ակնածելի յոյժ առ Մահմետականս իբրև օրինաւոր, քաղաքական և կրօնական զլուս հոգևորականութեան նոցա. իշխանութիւն Մուշտէխտին ի Պարսս, մանաւանդ յաւուրս անարի Շահից այնչափ մեծ է, որչափ նոյն իսկ թագաւորական արտօնութիւնն, մինչև անգամ յանցաւորի ուրումն, եթէ վճիռ ելեալ է մահու, և մուշտէխտն խնդրէ զնորումն, աղաւտ է այրն միանգամայն:

Գլուխ 2.

Երթ յԷջմիածին. — Գիւղորայր Էջմիածնի և արդիւնք. — Պարսիկը ճրջափ յարգեն զեկեղեցիս Հայոց. — Մայր Աթոռն Հայաստանեայց. — Աթոռն Կաթողիկոսական ի Հռովմայ. — Կաթողիկոսարան. — Եւրոպական կամ կարասիք. — Խօսանցութիւն իմ ընդ Կաթողիկոսին Ներսիսի ի Պետերբուրգ. — Գիր նորա առ իս. — Տեղեկութիւն զկենաց և զընտրութենէ Ներսիսի, եւ և Կաթողիկոսացն յԷջմիածին. — Կազմութիւն եկեղեցեաց Հայոց. — Յարաբերութիւն նոցա ընդ Յոյն և Լատինս. — Տարբերութիւն վարդապետութեան նոցա. — Յարաբերութիւն ընդ Պապին. — Հոգեւոր Տեսուչք. — Եկամուտ Կաթողիկոսի. — Կարդադրութիւն ճկամից. — Արքեպիսկոպոսներ. — Վեճակք և պարտաւորութիւն ծխակեր քահանայից. — Հոգեւոր դատաստան:

Յեօթն Օգոստոսի յետ միջօրեի ետ, Արուսեան և Պետրոս Ննյ դէմ եղեալ յԵրևանայ չորաք ի մեծահոգեակ վանս Էջմիածնի ի Մայրն եկեղեցեաց Հայոց և աթոռանիստն Կաթողիկոսաց, որ 17 վերստ հեռի անկանի յԵրևանայ յընդարձակ դաշտի, ընդ մէջ Արարատ և Արագած լեռանց:

Ըստ աւանդութեան Հայոց աստ (յԱրարատեան դաշտի) էր նրկրաւոր եղեմն, և հրաշունչն Արարատ է բոցեղէն սուրն հրեշտակին, որ արդեւ Արամայ և սերնդոց նորա մուտ գործել ի նա. մինչև համատարածն ջրհեղեղ և զբոցեղէն սուրն նորա շիջուցեալ կապտեաց, և զղրախտն քանդեալ աւերեաց. ուստի Նոյի պարտ էր մնալ առ լեռամբն Արարատայ և մարդկային սեռին անտի զկրկնակի ծնունդ առնուլ յաշխարհ: Աստ նոնս

Նոյ զծխածան հաշտութեան երկնից. և աստ եղիտ զբաղցրախորժ ողկոյղ գրախտին և տնկեաց դարձեալ յերկրիս յայսմիկ. սմին իրի և սուրբն Գրիգոր նորակառոյց եկեղեցւոյն իւրոյ ետ անունս «Էջմիածին» (65):

Յերեկոյն պահու մուտ կալաք ի վանսն. այլ չգտեալ անդէն օթեանս, մէք մեղէն ի խնդիր ելեալ, կալաք բնակութիւն ի մերձակայ գեղջն Հայոց, որոց հիւրասիրութեանն շնորհ մեծ ունիմ:

Այս գիւղ բաղկանայ 1360 տանց (66). տունք և այգիք սեպհականութիւնք են բնակչաց. միայն հատուցանեն հարկս վանիցն. տուրք իւրաքանչիւր տան յերկու րուբլոյ ցեօթն. թուի թէ այս հարկ ժողովի ի պէտս ծախուց վանիցն ի վերայ

(65) Կաթողիկէ Մայր եկեղեցին Հայաստանեայց անունս «Էջմիածին» առ յիմանէ Մեծնի որդւոյն Աստուծոյ բոս տեսլան լուսատուին հոգւոց մերոց սրբոյն Գրիգորի ի դաշտն Արարատեան, որ ասկէ ուսամբ բողբեալ դիտուռ ունդնդոց, հալածեաց զգուռդս սանդաքաժեռականաց, և ընտրեաց զայն տեղի յինչ տուն և Տաճար Աստուծութեան իւրոյ. և Մայր եկեղեցեաց Հայոց. ուսեալ ճանապարհորդն ու զնշանակութիւն «Էջմիածին» անուանդ կարաց դիտել, և ոչ հաւատարմ քառաճառն յայտէս կուլելոյ:

(66) Այժմ թիւ բնակչաց վաղարշապատայ տնցանէ քոն զհինգ հարիւր տունս:

նոցա, որ ետ փորել ջրանցս և բերել ջուր յօգուտ և ի շահ ժողովրդոցն: — Պաշտք պատկանին վանից և հնգորդով ցորենոյ դարւոյ և ընտուեալ լինին բնակչաց, որք յաւուրց անտի Պարսկական իշխանութեան, իրրե ստացուածք վանիցն, կան մնան մինչ ցարդ ազատք ի հարկաց մարմնաւորին:

Պարսիկք յոյժ զգուշանան ի ձեռնաւորս լինելոյ կալուածոց եկեղեցեաց Հայոց, մանաւանդ հոգակաւոր վանից^{*}). բաց ի Վաղարշապատայ

(*) Պարսիկք առհասարակ յարդեն զբարձրաստիճան եկեղեցական ֆրիատոնէից, մանաւանդ Հայոց. յորժամ Աբբաս Միլլա ի ժամանակս պատերազմին իւրոյ ընդ հաճելիս դայ հասանէ յԵփրատին, խնդրէ ի Վաթուղիկոսէն օրհնել և սրբել զսուրբ իւր. եթէ պատերազմ նորո լեալ էր ընդ Ռուսս, յայնժամ մարթ էր կարծել թէ քաղաքական նկատմամբ առնէր զայդ. այլ զի ընդդէմ դարձեալ Մանմատկոսն դաւանութեան, յայտ է թէ կրօնական զգացմամբ կամ աւելորդապաշտութեամբ: — Ոչ ինչ նուազ քան զնոսս և հաճիլք և Բիւրտք յարդանս ընծայեն սրբութեանց Հայոց: Մանմատկանք Պայագիւն համարին թէ ի ժանտախտին, որ ըստ նոցա կարծեաց հանրիպէ միանգամ յետ եթին ամաց, մարթ է ազատել միայն աւերք մասամբ Գեղարդին, որ պահպանի յԵփրատին. զոր յառաջին ժամանակս հանդիսի մեծաւ տարեալ անդանոր, ազատեալք լինին յախտէ վերահաս հիւանդութեանն:

Ենդ.

Եջմիածինն ունի և զայլ գեօղս, այլ փորունս և աղքատս, այնպէս զի իւրաքանչիւրոց տուրք հաղիւ հաղ հասանեն ց300 բուրլի: — Գլխաւոր եկամուտք վանացն են առատաձեռն նուէրք ժողովրդեանն Հայոց, սիւնելոց յողջոյն Ասիա, և ըստ մասին յԵւրոպիայ և յԱփրիկէ. յորոց (ի տրոց) հոգացեալ լինին պէտք հոգեւորականաց, տաճարին ծառայողաց, և շինուածք պէսպէս. իսկ աւելորդն անկանի ի զանձարան Վաթուղիկոսի (Վթոռոյն), զոր դարձեալ յօգուտ վանացն ի կիր առնուն:

Ի ծագել տունջեան յայց ելի մեծահամբաւ վանիցն, որ շրջապատեալ էր բարձր պարսպօք և ութն բրդամբ. ի մտանելոյ յառաջին պարիսպն, տեսանես կրպակս մանրապաճառաց, պէսպէս արհեստաւորաց, և զործարան մեղրամոմոյ. երկրորդ դուռն ածէ ի ներքին դաւիթն, ուր և տաճարն է հոգակաւոր. որ ըստ ակներե տեսանելոյ, շինեալ է ոչ միանգամայն և շարունակաբար, այլ ըստ մասին մասին ի պէսպէս ժամանակս, ի զանազան ճարտարապետաց, այն է Բիւզանդացւոց, Գոթացւոց, Մալթիտանացւոց, և Նոր-Իտալացւոց, որպէս ցուցանեն ինչ ինչ մասունք շինութեանցն և զարդարանաց:

Ըստ նոր ճարտարապետութեան է մահարձանն Մակտոնայր գետպանին Անդղիացւոց առ դրան

Պարսից կանգնեալն յամուսնույ նորա, և գտանի
ի ձախմէ աւագ դրան, ունելով արձանագիր Անգ-
ղիարէն, Պարսկերէն և Յունարէն: Եւ այս յայտ
առնէ զգիրդումն և զմեծ քաղցրամտութիւն կա-
թուղիկոսին և հոգեւորականաց, զի ոչ միայն թոյ-
լադրեալ են նմա թաղիլ անդանօր, այլ և կանգ-
նել զայնպիսի մահարձան առ Մայր Աթոռով
իւրեանց ի վերայ այնպիսույ ուրումն, որ ըստ
կարծեաց նոցա է հերետիկոս, Ի ներքս Տաճարին
տիրէ մթութիւն, նա և ի լուսապայծառ աւուրս:

Երկայնութիւն եկեղեցւոյն է 50 կանգուն (ար-
շին), լայնութիւնն 48, և բարձրութիւնն 35. ի
մէջ Տաճարին թագաւորէ Բիւզանդեանն ճար-
տարապետութիւն և խորհրդանկարք 67). յամե-
նայն կողմունս տեսանին արձանագրութիւնք (Հայք
սիրեն զարձանագրութիւնս):

(67) СИМВОЛЪ, Symbole, է Յունական բառ էս սիմվո-
լոն և նշանակէ խորհրդական պատկեր, նշանակ իմաստուն
կամ լուս ևս առել, իբ կամ առարկայ, որ այս դադափօր
զվերացականաց. սաի սիմվոլ կամ խորհրդանկար ըստ մեր,
չօ. հաւատարակողմն եւտանկիւնն, որ զհաւատարութիւն երբե-
տեանեայ Երրորդութեանն որոյ յայտ առնէ, է խորհրդանկար.
գործնեալ սիմվոլ կոչի ըստ այլոց աղբաց, հանգանեան հաւա-
տոյ:

Դտանի անդանօր և Թիբետեան զանգակ. յո-
րում փորագրեալ կայ Թիբետեան խորհրդաւոր
աղօթս "amani" ևն. զիրք և ձե սեղանոյն և
առհասարակ ամենայն կազմութիւն եկեղեցւոյն
տարորոշի ի Յունականէն. սեղանն՝ (զԵջման տե-
ղւոյն են բանք հեղինակիտ) ըստ աւանդութեան
կառուցեալ է ի նմին տեղուջ, ուր առ կռապաշ-
տեալ հինսն զոհարանն էր և արձան Արտեմիտեայ:

Էջմիածին ունի զարդս բազումս յոսկւոյ, յար-
ծալմոյ, և ի քարանց պատուականաց. բայց պարտ
է զիտել թէ և բազումք ևս այնք են, որք պահ-
պանին ծածկաբար. Առ աւագ սեղանովն գտանի
նրբաշէն և վայելչաձե աթոռ կաթաղիկոսական
գործ Լեւոպպիոյ ազնուագոյն, զորոյ նմանն սակաւ
ներէք տեսեալ իցեմ. ասէին թէ զայս նուիրեաց
ամօք յառաջ մի ի Պապից Հոռովմայ Ժամանա-
կակից կաթուղիկոսին Եջմիածնի, թէ և զերն և
զիսորն չզիտէին ստուգիւ, բայց համարէին լինել
ի վեշտասան կամ յեթմենտասներորդ դարու. ի
մէջ պատկերաց շնչմարեցաւ բնաւ արժանաւոր
ուշադրութեան նկարչութիւն: Ներքին որմունք
Տաճարին զեղադրեալք են ի Հայ նկարչէ ումեմնէ
յամի 1736, ըստ Պարսկական անործի բազմե-
րանց ծաղկօր: Պատկեր Փրկչին որպէս յամե-
նայն եկեղեցիս Հայոց և աստ նկարեալ է ի վի-

րայ կտաւոյ. զամանէ պէսպէս աւանդութիւնք են
յարեմտեան և յարեւելեան եկեղեցիս. յարեմը-
տեանն աւանդի թէ յորժամ Յիսուս Քրիստոս
երթայր ի խաչ կաննել՝ վաստակարեկ յերկիր
անկաւ. կին մի Հրեայ սրբեաց թաշկինակաւ
զքրտնաթոր երեսս նորա, և սուրբ պատկեր
Փրկչական տպաւորեցաւ ի նմա, և այս անուա-
նի պատկեր սրբոյն Վերոնիկեայ (ի Վերոնիկ
անուանէ կնոջն): Առ Հայս այլազգ ի սմանէ
պատմի. ի ժամանակս ասնն Յիսուսի Քրիստո-
սի թագաւորէր ի Հայս Արգար. սա լուեալ
զհամբաւ հրաշից Յիսուսի, հաւատաց ի նա.
և զիտացեալ թէ Հրեայք կամին չարչարել
զնա, հրաւիրեաց զալ առ ինքն ի Հայաստան, և
եթէ ինքն ոչ կարիցէ զալ առաքեսցէ գոնէ
զպատկեր իւր. Փրկիչն պատասխանի արար, թէ
յայն իսկ առաքեցաւ զի չարչարեցի և խաչեցի.
և առեալ զկտան եդ ի վերայ սուրբ երեսաց, և
աստուածային կերպարանն տպաւորեցաւ ի նմա.
զայս պատկեր ետ առաքելոյն հասուցանել ար-
քային: Չայն բան՝ զի ասէ Փրկիչն Սերանի ո-
րոց ոչ իցեն տեսեալ զիս և հաւատացեն, և
Հայք Արգարու աղագաւ քննն ասացեալ. Բաց
յեկեղեցւոյն, այլ ամենայն շինուածք զուրկք են
յարհեստէ հմուտ ճարտարագետութեան:

Ելեալ յեկեղեցւոյ, չորաք ի կաթուղիկոսարանն,
որ արաքուստ չէ նշանաւոր ինչ շինութիւն,
անցեալ ընդ նախասենեակ, որ է միանգամայն և
զահլիճ, մտաք ի միւս սենեակն. և զարմանք ոչ
սակաւ կալաւ զիս, յորժամ տեսի անդանօր զՆե-
րոպական կահ կարասիս, զմեծ հայելիս, բազմոցս,
աթոռս և սեղանս, թէ և ոչ նրբաչենս. — Աս-
թուղիկոսունք Հայոց, նա և ծերունազարդքն ի
նոսա զհետ սովորութեան ժամանակին ընթա-
ցեալ, թոյլատրեն Ներոպական ձեռոց ի ներքս ի
տունս իւրեանց մտանել. ոչ այսպէս և պապք
Հռովմայ, որոց բնակարանք տեսնին միշտ ան-
պաճոյճք և հեռի յամենայն զարդարանաց, որ-
պէս սովորաբար առանձնարանքն են միան-
ձանց:

Ոչ որ փոյթ կալաւ զմէնք կամ ուղեկցեաց ի
չըջնէ մեր ի վանսն. միայն յետ ընդերկար դիմա-
դրութեանց ետուն մեզ հազիւ օթեւանս ի հանդ-
էի. չբացին և զգուռն մատենադարանին, պատ-
ճառելով զկորուստ բանալոյն. այլ սակայն երեւի
թէ մատենադարան տեղւոյս չէ այնչափ հարուստ.
յամի 1836 կազմեցաւ ցուցակ զորոց նորա և ի
լոյս ընծայեցաւ ի լեզու Գաղղիական ի ձեռն
ճնմարանականին Ռուսաց (ակադեմիք) Բրօսսէի:

լստ նորուն՝ թիւ Հայ գրնւոյն հասանէր 9500-
յորոց իննսուն և մին պատմաբանականը 68):

Էջմիածինն և Վաթուղիկոսն ունին զմեծ ազ-
գեցողութիւն ի վերայ ազգութեանն և միութեանն
Հայոց. Էջմիածինն է կեդրոն, ուր եկեալ ժողո-
վեալ բազմութեանց յիզերց Գանդէսի, Նեղոսի,

(68) Պ. Շոպեն դնէ զթիւ ձեռագրաց մատենադարանին
Էջմիածնի 307. որոց վասն խօսի «Պարունակութիւնք յիշեալ
307 ձեռագրաց տակաւին չունին զձիշտ նկատագրութիւնք, ուստի
չկարեմք վճռողաբար և որոշակի ինչ ստել զկարեւորութենէ
և զնշանաւորութենէ նոցա. բայց յիք ստրակոյս, թէ ի մէջ
անհրատարակեալ ձեռագրաց պատմական մասին ունաք ան-
զնահատելիք են, թերեւս ամբողջք ըստ ամենայնի, բայց զոյս
երեւելի թանգարան Հայկեան դրականութեան փոյն և որ-
դունք ժախեն և սպասեն անխնայ » . Շոպեն, երես, 918:

Գահութիւն Աստուծոյ, զի այժմ պարզերես վստահութեամբ
կարեմք ստել թէ մատենադարան Ս. Էջմիածնի ի 1861 ամե-
հետէ բարեկարգեալ և ի վայելուչ կանոնաւորութիւն ածեալ է
ջանիք քանի մի ժառանգաւորաց Ս. Էջմիածնի. թէ և ոչ
առանց ափոստանաց ասեմք թէ մինչ ցկարգաւորութիւնն աբ-
ղէն ձեռք աւաղակարարոյք և անիւղճք մեծ հարուածս ե-
տուն մատենադարանին, որ միակ պարծանք կարէր համարիլ Ս.
Աթոռոյն և ազգի. գիտեմք թէ զարդիս իսկ քանի քանի հաս-
րնտիր և հազուադիւս ձեռագիրք յումմէ՞ գողացեալք, ո՛ւր և
առ ո՞վ գտանին, այլ ո՞վ աղէեք հոգ կալաւ ի ձեռս բերե-
լոյ զհնութիւնս Աթոռոյն. զայս այլոք ժամու և ժամանակի

եփրատայ, Էթելայ (Վոլկայի) և Նեվայի, ծա-
նօթանան և մտերմական բարեկամութիւնս կա-
պեն ընդ միմեանս: — Ամենայն կողմանքդ այդո-
քիկ պարտին զալ տանել Եջմիածնէ զսուրբ
միւռոնն, զոր օրհնէ միայն Վաթուղիկոսն. վասն
որոյ միշտ խոստովանի և պահպանի միութիւն
ազգային եկեղեցւոյն իւրեանց:

Ի նմին տեղուոյ, ուր այժմ Էջմիածինն է, 600
ամօք նախ քան զծնունդ Քրիստոսի էր նշանա-
ւոր քաղաքն Հայոց Արտեմէտ՝ յանուանէ կոոցն
Արտեմիտ կամ Անահիտ:

Վաղարշակ մի ի հռչակաւոր թագաւորաց Հա-
յոց և հիմնադիր Արշակունեան թագաւորութեան՝
արար զսա մայրաքաղաք տէրութեանն Արշա-
կունեաց. պատեաց պարսպօք և անուանեաց Նոր
Քաղաք 69) ըստ ասելոյ Փոստոս Բիւզանդայ.

պահեալ խօսելոյ, ասացուք առ տեղեալս թէ կազմեալն ի
բրոսէէ ցուցակ գրեկոյն Մատենադարանի Ս. Էջմիածնի
պարունակէ 91 պատմաբանական գիրք, իսկ ըստ ցուցակին ի
լոյս ընծայելոյ ի Տփլիս յամի 1863 երեկն միայն եօթանա-
սուն վեց պատմաբանական գիրք և երեսուն Աստուածաբա-
նականք. Շոպեն ի վեր անդր որպէս ասացաք, զթիւ ձեռա-
գրաց դնէ 307. իսկ ի յիշեալ ցուցակին ի տեսանել զթիւ բո-
լորից, 2340, չգիտեմ Շոպեն զտեսակ ընտրէ գրոց արդեօք:

(69) Զայս քաղաք հիմնեաց Երուանդ արքայ Հայոց, և ըն-
գարձակեալ զօրացոյց Վարդգէս մանուկ Տուհաց, որ ըստ խո-

յորժամ Սասանեան Հապուհ Բ աւերեաց զՎաղարշապատ, տուէր էին ի նմա 19,000). յետ աւերանացն դարձաւ գիւղ մի, որ և ցայժմ կոչի նոյն անուամբ. ի տեղւոջ մեհնին մեծն Տրդատ և սուրբն Գրիգոր կանգնեցին զառաջին եկեղեցին Քրիստոնէութեան և անուանեցին «Էջմիածին», այս ինքն էջ Միածինն. ի 529 թուականէ ց618, եկեղեցին էր աւեր. մինչև Կոմիտաս Վաթուղիկոս վերստին նորոգեաց զայն. նա շինեաց սրբատաշ քարամբք և զմեծ կաթուղիկէն: — Յամենայն ժամանակս եղեալ են ի նա յաւելուածք շինուածոց. վերստին խիստ աւերումն եղև ի Հաճ-Աբասայ և նորոգեցաւ յամի 1629, որ կայ մնայ մինչ ցարդ. ի 1446 ամէ Էջմիածին եղև Հաստատուն բնակարան Վաթուղիկոսաց:

Միանձուեր Հայոց բաժանին յերկուս կարգս. մինն միանգամայն մերժէ զաշխարհ, և ըստ Աստուծոյ կայով առանձնանայ ի մենաստանս զօ. ի Սեան ելն. ուր զխաղաղ և խստակեաց վարեալ կեանս՝ յոյժ յարգիք են առ ժողովուրդս. միւս

րենացւոյն «Եկեալ նստեալ զԵրեզ բլրով կուել կոփել զգուռն երուանդայ արքայի». իսկ Վաղարշապատ կոչեցեալ և հոր քաղաք ի Վաղարշեայ արքայէ, որ պարսպօք պատեալ և չքեղացոյց:

մասն ջանայ և նկրտի հասանել հոգեոր մեծամեծ աստիճանաց իշխանութեան և պատուոյ:

Ամօք ինչ յառաջ ընտրեալ էր ի Վաթուղիկոսութիւն Արքեպիսկոպոսն Ներսէս. բայց ի ինկա իմ Եջմիածին ոչ գտանէր նա անդէն, զի կայսրն կամելով անձամբ տեսանել զնա, հրաւիրեալ էր ի Պետերբուրգ և գտեալ այր գործունեայ, հանձարեղ և իրաւախոհ, ոչ միայն Հաստատեաց զնա յիշխանութեանն, այլ և պատուաւիրեալ մեծարեաց. իսկ ես ի ձմրան 1843 ամէ ց1844 ամն գոլով ի Պետերբուրգ, զէպ բարեպատեհ՝ գտի ինձ ծանօթանալ ընդ նմա Գնդապետ Վ. . . որ զմտերմութիւն ցոցեալ էր Ներսիսի ի ժամանակս պատերազմին Ռուսաց ընդ Պարսիկս, տաւալ զիս առ նա ի տուն Տ. Լազարեանց, ել ընդ առաջ մեր իօթանամտամեայ ալեղարդ, սպիտակափառ, փորրահասակ ծերունի, որոյ կերպարանն յայտ առնէր զհիշուածիւնն, զկորովամտութիւնն, և զրարեմտութիւնն. զգեցեալ էր սեաւ վերարկու կրօնաւորական, միայն խաչ աղամանդեայ փայլէր ի վերայ վեղարի նորա. զիտէր միայն զՌուս լեզուն. ուստի թարգման մեր եղև Պ. Վ. յետ սովորական ողջունի յարգանաց, պէսպէս հարցմունս և խօսս ի մէջ առի ի վերայ աղղին Հայոց. Վաթուղիկոսն իմացեալ թէ սիրով ան-

կեղծօրէն կամիմ՝ զիտել զնկրքին վիճակ և հան-
դամանս դրութեան համասեօլիցն իւրոց, յայտ-
նեաց զուրախութիւն արտի իւրոյ, և խօսեցաւ
ընդ իս մտերմաբար. ի նոյն իսկ երեկոյ զամենայն
խօսս նորա ի գիր առի, և ահաւասիկ աստանօր,
թողեալ ի բաց զպէսպէս հարցմունս իմ, հա-
տուածօրէն, բայց իսկութեամբ յառաջ բերիմ
զբանսն կաթուղիկոսին:

«Էջմիածինն կառուցեալ է յամի 305 Հռով-
մացեցոց տիրէր յայնժամ Ղիտղեախանօս, և Հա-
յոց Տիգրան*): ստորերկրեայ լիճն ի ներքոյ Տա-
ճարին, արտաքին որմն եկեղեցւոյն (չէ յայտ
զօրմէ են բաւք) գործք ժամանակին այնորիկ,
մնան տակաւին նոյնպէս և կարմիր քար մի և-
գեալ ի միում ի կամարաց եկեղեցւոյն, որ յա-
ռաջ գտանէր ի մէջ աւերեալ կամարի միում:

Նախկին շինուածք եկեղեցւոյն ունէր զկամար
սաղարանջ. յորժամ նայն խախտեցաւ, շինեցին
ոչ դարձեալ ըստ առաջնոյն, այլ ի վերայ նորա
կաթուղիկէ Բիւզանդեան. յայտ է թէ կոչեցան ի

(*) Երբևի թէ կաթուղիկոսն շինեաց զանսանս ընդ մի-
մեանս. զի ի նմին ժամանակի Թաղաւորէր ի Հայո Տրքառ
Գ. մեծն, որ ընկալաւ զքրիստոնէականն կրօն յամի 303:

սոյն գործ ճարտարապետք ի Վ. Պօլսոյ և այս թուի
լինել հազար ամօք յառաջ քան զմէզ:

Աթոռք՝ որք գտանին յեկեղեցւոջ ի ձախմէ
սեղանոյն՝ ընծայեալք են ի Պապ Իննովկենտիոսէ
Բէ, յամն 1697 — 1699, ժամանակակից Վա-
թուղիկոսին. Ի սմին ժամանակի եկեղեցականք
Հայոց և Վաթուղիկոսն ի պատճառս չարամիտ
քարոզչացն Լատինացւոց թշնամարար շարժէին
ընդ Պապն. Վաթուղիկոսն առ ի կարծել զայս-
պիսի թշնամութիւնս, խնդրեաց առաքել ի Հռով-
մայ զայր մի խոհական, առ ի յայտնել ի ձեռն
նորա զվրդովմունսն յարուցեալս: Պապն առա-
քեաց զՓատեր Խաչատուր ի կարգէ Փրանկիս-
կեանց, ի ձեռն նորին՝ զընծայս Վաթուղիկոսին,
ի թիւս որոց և զաթոսն. Փատեր Խաչատուր աշ-
խատ եղև արկանել խաղաղութիւն ընդ մէջ Վա-
թուղիկոսին և Հռովմայ:

Պատրիարզունք Հայոց Երուսաղէմայ և Վ.
Պօլսոյ կրեն միայն զտիտղոսն, այլ ոչ զիրաւունս
Պատրիարզութեան. զօտոս զյիշատակեալ եր-
կուսդ կարեն փոխել յիշխանութենէ Վաթուղի-
կոսն կամ ազգն, իսկ Վաթուղիկոսունք անփո-
փոխելի են մինչև ցմահ, իբրև օծեալ Տեառն*):

(*) Սակայն պատմութիւնն յայտ յանդիման ցուցանէ թէ,
ճայրազոյն իշխանութիւն Վաթուղիկոսաց ոչ միշտ և մակերկ

Եկեղեցիին Հայոց խոնարհամիտ է յոյժ և բարեխիտ. զամենայն որ, որ միանգամ մկրտեալն է, ճանաչէ և խոստովանի Քրիստոնեայ, և տայ նոցա ի պահանջին զօրհնութիւն և զհաղորդութիւն, առանց պահանջելոյ ի նոցանէ ընդունել զվարդապետութիւն իւր. ես ինքնին հաղորդեցի յերևան զերկուս Հռովմէադաւան քրիստոնեայս, որք հանդերձեալ էին զմահ ճաշակել:

Հայաստան յընթացս դարաւոր ժամանակաց եղև թատրոն արևնհեղութեան և մեծամեծ սարսափելի պատերազմաց. հէգ ժողովուրդն և եկեղեցի նորա տանջեցան տրորեցան և տաղնապեցան միշտ յերեսաց Պարսից և Տաճկաց. երկու հարիւր ամբ են յորմէ հետէ ակնպիշ կայսք օգնութեան Ռուսիոյ:

Յորժամ իբրև փոխանորդ և հաւատարիմ՝ Վաթուղիկոսին Եփրեմայ գտանէի ի Պայաղիտ,

տաքածեցաւ ի վերայ Հայոց. Պատրիարքունք Ելմիածնի յամէ 1655 յ1680, ես և Կ. Պօլոյ, երբեմն կացին անկախ յիշխանութենէ Վաթուղիկոսաց ('). զտանի մինչ ցարդ ի Սիւսն Կիլիկիոյ պատրիարք, որ անուանէ դանձն ՝ Վաթուղիկոս և ոչ հպատակէ Վաթուղիկոսին Ելմիածնի, զայս յառաջ բերելով փաստ թէ, նախաթու Վաթուղիկոսաց եր Սիւսն մինչև յ1441 ամն. անկախ է նոյնպէս և պատրիարքն Աթմաբայ. բայց երկուքին սոքա համարին ապօրինիք:

քարոզիչք Անդղիացւոց որք ի Հինդս, առաջի արարին ինձ բանս միութեան եկեղեցւոյ ընդ նոսա. որք և կամէին բանալ դպրոցս ի պէտս Հայ մանկանց ընդ ինամով և պաշտպանութեամբ Անդղիացւոց և Հիւսիսային Ամերիկացւոց. որով ազգ Հայոց համօրէն ընդ հովանաւորութեամբ լինէր Անդղիոյ. այլ ես ոչ յանձն առի, երկուցեալ թէ մի՛ արդեօք վնասեցից զեկեղեցի իմ:

Ազգ իմ՝ չէ քաղաքակրթեալ. բայց ունի զմեծամեծ ձիրս բարեմանութեանց. յոյժ կանխաւ զգաց նա զպէտս դպրոցաց, ի ծաւալումն լուսաւորութեան: Ես ի մտի եզի կանգնել ի Տփլիս զվարժարան 800 աշակերտաց, և այս նպատակ իմ եզիտ յազգի իմում քաջաբերութիւն մեծ, մինչ զի ոչ յիտ ընդերկար ժամանակի ժողովեցան 400 մանկտի:

Սոյնպէս կամ էր ինձ կառուցանել ի Ս. Էջմիածին ի ծոց մօրն եկեղեցւոյս իմոյ զմեծ վարժարան ի դաստիարակութիւն որդւոց Հայոց սփռելոց ի համօրէն կողմանս աշխարհի, և առ նմին ճեմարան հոգեոր և արտաքին զիտութեանց:

Հայք ցրուեալք են ի հեռաւոր կողմունս, և բազմաթիւ են յոյժ. ասի թէ Հայք համարին մինչև 15 միլիոն անձինք. ըստ իս սխալ է այս թիւ, միայն կարեմ ասել հաստատութեամբ թէ

Թիւ Հայոց անցանէ քան զուլթն միլիոն 70): Հայք՝
որք հպատակին Հռովմայ ի նահանգս Առվկասու եւ
մինչև 18.000. որչափ ի սոցանէ գտանին ապա և

(70) Սոյոք Թիւ Հայոց սիրւելոց ընդ զանազան ուրտոս
երկրի տակաւին չառաւ ի Տիշտ հաշիւ, բայց անմարթ է խոս-
տովանել զթիւ նոցա պահաւ քան զնիւք միլիոն:

Վիկտոր Լանկլուայ զնէ չորս միլիոն հոգի բաժանեալ այս-
պէս, ի Տաճկաստան առեալ ընդ նմին զԵգիպտոս և զՌա-
նս, քան ի իսթանուլիսն .

Ի տէրութեան Ռուսաց . 2550000

ՅԱւստրիայ տէրութեան . 1220000

ՅԱւստրիայ տէրութեան . 25000

Ի Պարսկաստան և Ասորբէյան . 170000

Ի Հնդկաստան և ի կղզիս Ասիոյ . 25000

Յարեմոնեան Եւրոպայ, յԱմերիկայ ևն . 10000

Գումարն . 4000000

Տես "Les Armeniens de la Turquie V. I-er, 1863 p. 4.

Շուպէն ասէ, ըստ այլ հաշւոյ այժմ համարին 1500000 գեր-
դաստան ընդ ինխանութեամբ Աթալիկիոսին իմիւսմանի,
20000 Սոյոք, ընդ ամենն 1520000 տուն կամ 7600000
հոգի. բայց այս Թիւ առաւելեալ է: Ընդհանրապէս չէ մարթ
կարծել թէ Թիւ Հայոց նոյն իսկ ի ժողկեալ ժամանակի թա-
գաւորութեան նորին առաւելաւ երբեք քան զվեց միլիոն.
այժմ Թիւ Հայոց բնակելոց ի զանազան կողմանս երկրին հա-
զիւ անցանէ քան զերկու միլիոն անձնս . Եր. 18:

Ռսեալ աշխարհագրին կրկնակի սխալ գործէ անն յայտնի.
նախ զի թէ և յոչ մի պատմութիւնս նշմարեմք զյատկացեալ

յԵւրոպա, այն է ի Տաճկաստան, ի Ահհաստան,
յԱւստրիա, յԻտալիա, զոր զիտէ միայն Հռովմ, և

Թիւ նախկին բնակչոց Հայաստանի, սակայն ոչ ինչ չտիտգան-
ցութիւն գործեմք եթէ ստիցեմք թէ ազգ Հայոց ի հնումն
հասանէր ցերեւուն միլիոն, և այս յայտ է նախ յընդարձակ
տարածութեան երկրին, որ առանց բաղմաթիւ բնակչոց ոչ չէն
կարէր լինել և ոչ տոկալ այնչափ խուռն յարձակմանց և
խելախմանց օգտածարաւ թշնամեաց իւրոց. երկրորդ, ըստ
աշխարհագրական դրեց նորա և ըստ յայտնի ցուցանելոյ պատ-
մութեանց Հայաստան լեալ է միշտ կէտ նպատակի յարձակ-
մանց հզօրագոյն ինքնակալութեանց Հռովմայեցոց, Հէլլենա-
ցոց, Պարսից, Արապացոց, Թաթարաց և այլ բաղմաթիւ
ազգաց, ևս և ընդմիջը արիւնհեղութեանց և անթիւ որածու-
թեանց, եթէ ըստ Շուպէնի Թիւ Հայոց ոչ անցանէր քան զվեց
միլիոն, ո՞ր գորութեամբ Հայաստան ի դիմի հարեալ ամենե-
ցուն բաղում անգամ յազթաղ գտանէր քան յազթեալ. դար-
ձեալ եթէ այդքան ստիւաւաւոր էր այս ազգ, ուստի՞ արին-
աբաւ բռնաւորքն իսլիմայք Բաղդատու, հետ նոցա լանկթա-
մուր, Շահապաս և այլք այնչափ բիւրաւոր անձինս գերեցին
և ի օտը սուսերի մահչին, և դարձեալ այս ազգ մինչև
ցոյսօր ժամանակի եկոց մնաց ի գոյութեան իւրում, ո՞չ ա-
յաքէն վաղու ուրեմն պարտ էր ի խոր անյայտութեան ծած-
կիլ:

Իսկ միւս սխալ Պ. Շուպէնի, զի զԹիւ այժմեան Հայոց զնէ
հազիւ առաւել քան զերկու միլիոն անձն, մինչդեռ ստուգիւ
զիտեմք թէ միմիայն Տաճկաստան Հայոց Թիւ հասանէ ցերկու
միլիոն և կէս, թող քսյլ տեղեաց:

Հարցի եւ և զգրադարանէն Էջմիածնի. և Վաթուղիկոսն պատմեաց ինձ թէ՛ զրադարանն յառաջ ճոխ էր յոյժ, այլ ի պատճառս մեծամեծ վնասուց և տառապանաց Էջմիածնի և տիրելոյ տգիտութեանն, մեծ մասն մատենից կորեաւ անհետացաւ ի միջոյ. այժմ՝ միայն գտանին անդ 30 պատմաբանական գրեան, զորս ցարդ ոչ որ յանձն էառ շահեցուցանել տպագրութեամբ. իսկ վարդապետական՝ բազում. յորժամ յամի 1809 Պարսիկք կողոպտեցին զվանն, յափշտակեալ տարան և զամենայն փառակալ՝ ընտիր գրեան:

Յետ բանիցս, ինչգրեցի ի րարեւիառ ծերունւոյն, տալ ինձ քանի մի սողս ձեռագրոյ իւրոյ, զի պահեցից առ իս. և նա ուրախութեամբ յանձն առեալ, ի միւս օրն առաքեաց ինձ, զվիմագիր պատկեր Էջմիածնի և զինքնադիրն կոնդակ, ընդ նմին և զպատկեր իւր, իսկապէս նմանեալ. ի ճակատ զրոյն որպէս սովորութիւն է Վաթուղիկոսացն Հայոց՝ կայր տպագրեալ սկսուած բանին. «Ներսէս ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի», և ըն. առ Հայացի բանիցն, եղեալ և Գերմանական թարգմանութիւն 71):

(71) Զպատճէն կոնդակիս ունելով ի սկզբան գործոյս ի յառաջարանի Ռուս թարգմանչին, ոչ կամեցաք երկրորդել:

Ներսէս Վաթուղիկոս Հաճաղիգեանց ծնալ յամի 1760 72) յԱշտարակ, որ երբեմն բազմաշահաւան մեծ, առ ստորոտով Արարատայ ոչ հեռի յԵփրատայ ի հին և յազնուասեռ տոհմն Հաճաղիգեան: — Ամաց ութ և տասնից եկն յԵջմիածին, ուր դաստիարակեցաւ առ կնքահայրն իւր Գալուստ Արքեպիսկոպոս. որ յետոյ առաքեաց զնա ի Վ. Պոլիս, յառաւել զարգացումն և կրթութիւն. ի դառնալն անտի յԷջմիածին, Վաթուղիկոսն Ղուկաս ընկալաւ զնա ընդ հովանաւորութեամբ իւրով. իսկ յաջորդ նորա, Գանիէլ Վաթուղիկոս կշռեալ զարժանաւորութիւն նորա, ձեռնադրեաց ի Վարդապետ, ոչ յետ բազմաց և յԵպիսկոպոս. մշտաջան աշխատասիրութիւն նորա և վանական գործաւարութիւնք բացին առաջի Ներսիսի ընդարձակ ասպարէզ յառաջագիտութեան. և յորժամ յամի 1802 առաքեցաւ ի Վաթուղիկոսէն ի Վրաստան, եցոյց անդանօր զանօրինակ արութիւն քաջութեան, և զանձնանուիրութիւն ի սէր ազգին իւրոյ, ի ժամանակս պատերազմին Ռուսաց ընդ Պարսիկս. ի ինեւ

(72) Ի վերայ մահարձանի երջանկայիշատակ Հայրապետիս գրեալ կայ տարեթիւ ծննդեան 1761:

խաղաղութեան դարձ արարեալ յէջմիածին եղև սիրելի յոյժ և մտերիմ Վաթուղիկոսին, որ ի ձեռն նորա քանայր բառնալ զանկարգութիւնս տեղի գտեալս ի վանականութեան, վասն որոյ և որոշեալ ի մտի յղեաց զնա ի Վ. Պօլիս ամենակարևոր յանձնարարութեամբք առ Սուլթանն և մեծ Եպարքոսն. որ և թող զայլ գործոց հոգացումն և օգտաւէա ծառայութիւնսն՝ առեալ երկր ի Սուլթանէն և զհրովարտակ հաստատութեան Վաթուղիկոսի:

Ի ժամանակս պատերազմին Ռուսաց ընդ Տաճկաց յամի 1809, Վաթուղիկոսն գտանէր յԵրևան, և Ներսէս գտեղի ունէր նորուն յէջմիածին, և ծառայէր քերմեռանդութեամբ վսեմախոհ հանձարով և անձնուիրութեամբ:

Յորժամ Եփրեմ նստաւ Վաթուղիկոս, կարգեաց յամի 1811 զՆերսէս Առաջնորդ Արատանի. ուր մեծամեծ բարեկարգութիւնս արար. և ժողովեալ զարդիւնս միճակացն կառոյց զգլխոցս. յամի 1819 հիմնեաց ի Տիփսիս զմեծաշէն ընդարձակաղիր ուսումնարան, և աւարտեաց յամի 1823. երաց և զնախակրթական վարժարան, յորում յամի 1828 համարէին մինչև 400 աշակերտք, որոց վասն կոչեաց երեք յամենայն տեղեաց զու-

սուցիչս, ընդ որս զմեծանուն Հայադղին Շահան - Զրպետ ի Փարիզոյ:

Յետ զայս այսպէս կարգելոյ, կանգնեաց առ նախակրթական դպրոցաւն և զառանձին ուսումնարան ի պէտս ուսուցանելոյ զԱստուածաբանութիւն, զեկեղեցական պատմութիւն, և ին. ուր ուսանէին ոչ միայն որոշեալքն ի կղերականութիւն, այլ և մանկութիւն յաշխարհական կարգէ. այլ ոչ բաւականացեալ և այսու, եղ ի մտի կառուցանել զհոգեակալ փառաւոր ճեմարան, յորում ուսանելոյ էին հիմնովին զամենայն առարկայս, ըստ ամենայն մասանց նոցին. առ դպրոցաւն կանգնեաց և զտպարան:

Նշանաւոր ճանապարհորդն Գամբա եղիտ յամի 1824 զՆերսէս ի Տիփսիս զբաղեալ ի մեծամեծ աշխատութիւնս շինութեանց, և ի խոկմունս ազգի ազգի օգտակար ձեռնարկութեանց. յորս զապագայի համօրէն երկրին (Կովկասեան) նշմարեաց զլուստափիւռ արշալոյս բարբաղդութեան:

Այս անխոնջ և ժիր Հովիւ բաց ի կրօնական, բարոյական, և մասաւոր զարգացման հոգածութեանէ, դարձուցեալ զհեռատես միտս իւր ի մերայ վաճառականութեան, մանաւանդ զի Հայ ազգն ի նոյն զլիաւորապէս հակամէտ է, յամի 1819

կանգնեաց ի Տփլիս ի ձախմէ Կուր գետոյ զքա-
րաշէն պանդոկ (քարվանսերայ) և զթմերանոց:

Յիշատակեալ մեծանուն ճանապարհորդն Շվա-
լիէ Գամբա ի ճանապարհորդութեան իւրում
“Voyage dans la Russie méridionale, Paris, 1826 T.
II. page 157” խօսեցեալ զսիրազորութեանց
Ներսիսի, քայ ասել. “Parmi les fondateurs des
grands travaux, il n'en est pas de plus recomman-
dable que Nersès, archevêque Arménien, à Tiflis.
Cet illustre prélat a fait bâtir dans la Ville-Neuve
un immense Caravansérail, qui semble prophétiser
la grandeur commerciale de cette ville. Il y a joint
une école, dans laquelle il se propose d'avoir des
professeurs pour les principales langues de l'Asie
et de l'Europe, afin de donner à ses compatriotes
une instruction, dont jusqu'ici ils avaient généra-
lement été privés. Considérant une nation autrefois
grande et honorée, aujourd'hui dépendante, dis-
persée et avilie, non seulement comme archevêque,
mais encore comme le chef d'un peuple, il a cru
devoir joindre à l'instruction religieuse, l'instruction
civile, et peut-être jetant sur l'avenir le coup-
d'oeil du génie, conservant l'espérance, que Dieu
n'abandonnera pas toujours les descendants des an-
ciens patriarches, il a voulu du moins les préparer

d'avance à devenir à la fois des hommes vertueux,
éclairés et dignes d'être comptés parmi les plus
estimables sujets de l'Empéreur de Russie”.

(Մեծագործ շինութեանց զհետ եղելոցն ի մի-
ջի չիք որ առաւել նշանաւոր քան զԱրքեպիս-
կոսոսն Հայոց Տփլիսեաց Ներսէս Այս Հովիւ
քաջանուն կառոյց ի նոր մասին քաղաքին զմե-
ծագիր հայկապոյ պանդոկ, որ թուի զհռչակի
հարկանել զմեծախարթամ վաճառականութիւն
քաղաքին:

Շինեաց առ նին զպարոյ մի, յորում ջանայ
կարգել ուսուցիչս Ասիական և Եւրոպական գոյ-
խաւոր լեզուաց, առ ի տալ հայրենակցաց իւրոց
զյառաջադիմութիւն կրթութեան, յորմէ զուրկ ք-
էին ընդհանրապէս. ի նկատի ունեցալ զազգ մի,
որ երբեմն նշանաւոր և յարգոյ, իսկ այժմ հպա-
տակ, ցրուեալ, և նուազեալ, ոչ միայն իւրեւ հո-
գեոր տեսուչ, այլ և իւրեւ զուլս ազգի միոյ,
պարտ անձին վարկաւ ընդ հոգեօրն լուսաւորու-
թեան կցիլ և զքաղաքական. թերևս զաս մտաց
ի վերայ ապագային արկեալ, և յուսացեալ յԱս-
տուած, թէ ոչ յաւիտեան բարձի թողի արացէ
զճնունդս նախնի նահապետաց, գուն գործէր գոնէ
վաղաքոյն պատրաստել զնոսա վտան ապագային,
զի եղիցին արք առաքինիք, ուսեալք և ալժանիք

Համադասելոյ ընդ մեծարոյ Հայտաակա կայսեր Ռուսիոյ)։

Այս պր բարեջան կառոյց և զգործարան ապակոյ ի շրջակայս Տփլիսոյ։

Ի պատճառս բազմադիմի տառապակրութեանց յերեսաց Պարսից, Վաթուղիկոսն Եփրեմ սափապեցաւ թողուլ զԷջմիածին, և Ներսէս վարեաց զԷջնանութիւնն Հանձարովն և եռանդեամբն։

Ի ժամանակս պատերազմին Ռուսաց ընդ Պարսիկս էր և անգամ ժամանակաւոր յանձնաժողովոյն Հաստատելոյ ի կառավարութիւն գործոց նպաստացիկ երկրին 73)։

(73) Զարմանք, զի ի մէնջ ոչ ոք տակաւին փոյթ յանձին կալաւ ի գիր տաւել զկենսադրութիւն աշխարհաշույկ անմահանուն Հայրապետիս, մեծին Ներսիսի Ե. Թէ իցեն իսկ սակաւք սմանք, որք ընդ գրով աբխազ իցեն, զոնէ դաշտափ ժամանակս յերեսան չել վտառակ նոցա. որոքի պախարակելէ անհոգութիւն և անտարբերութիւն — Թող զԳամբա, և զՀակոբանուզեն ճանապարհորդս, ի մասնաւորի կորզէ զկենսագրութիւն երջանկայեւտակ Հայրապետի մերոյ և Dictionnaire universel des Contemporains par G. Vaperean, Paris 1865. այսպէս. « Ներսէս կամ Նարեկ Շահապիզեան, ժայռադոյն Պատրիարք (Վաթուղիկոս) Հայոց ծնեալ յամի 1770, յԱշտարակ, առ ստորադոյ լերինն Արարատայ ի միոյ ի հին և նշանաւոր ասումից երկրին, սկզբնաւորելոյ ի Շահապիզայ, ուստի և զանունն առ։

Յամի 1828, Ներսէս կարգեցաւ առաջնորդ Բեսարաբիոյ և ամբողջանիստ իւր եղև Քիչնև, ուր եկաց առանձնացեալ զամս բազումս, նուիրեալ զանձն ի բարեկարգութիւն վիճակին. այլ ազգն ոչ մոռացաւ զնա, և աչք ամենեցուն ի ճանա-

Ի ասանութներորդ ամի հասակին առաքեցաւ ի Մայր Աթոռն Հայոց Եջմիածին առ հաւն իւր Արքեպիսկոպոսն Գալուստ, անտի ապա և ի Կ. Պօլիս, ուր եկաց զամս երկուս. դարձ արարեալ յԷջմիածին ձեռնադրեցաւ Վարդապետ, զկիւ և Եպիսկոպոս, և վարեաց զընտիր ընտիր պաշտօնս, յորս յաջորդակ և եռանդուն երեւեալ, յամի 1811 դարբեպիսկոպոսութիւնն էառ Տփլիսեաց անդ կացեալ զամս 17, նուիրեաց զանձն ի կոտարումն խորհրդոցն, զորս բազմք յառաջ երկնէր ի վերստին նորագութիւն Հայաստանի. ի մուտ գործելն իւր ի Տփլիս, իսկ և իսկ հիմնեաց անդանոր զպրոց մի նախակրթական, յորում ի փոյթ ժամանակի ժողովեցան մինչև 400 աշակերտք. կառոյց և զոգնաւոր դպրոց (séminaire) Բաթան զեռանա մանկանաց, պատրաստելոց ի քահանայութիւն. և զազգային ուսումնարան ընդ անուամբ « Ներսէսեան Դպրոց » ընդ նմին և տալարն, որ ամի ամի ի լոյս ընծայէ բազմութիւ ընտիր գրեանս. ապա զուշ ի վերայ վաճառահանութեան և արհեստից դարձնեալ կառոյց մեծալէն պանդակ (քարժանաւարայ), հաստատեաց արեւոտարանս ասղնդործ նկարուց, մթերանոց և նա.

Այսպէս զան և եռանդ նորս կասկածելի կացուցին զնա հակառակ ժառայութեանցն, զորս եցոյց . . . ի վերջին պատերազմին ընդ Պարսիկս, յորում ժամանակի զը-

պարհն նորա յառեալ կային: Այն ինչ բաժ մահուան Վաժառակոսին էջմիածնի հասանէր, և բան զնորութենէ լինէր նորոյ Հայրապետի ազգն

Լուիս և առաջինաց հանդիսացեալ Հայ դորականացն խաչի ձեռին, խորտակեալ ի բաց վանեաց յերկրէն 150,000 արքամարտիրոս. վասն որոյ յԱրքեպիսկոպոսութեան Քիչնէի ի Բեսարապիա, յամի 1828, հերոէս զամս հնդեռաւան եկաց յօտարութեան. այլ ազգն, ոչ իրեք մնացաւ զնա. զհին մահուան Բաղնանու Վաթուղիսի, Սինոն, բնդ նմի աշխարհական և եկեղեցական պատգամները տմենայն վիճակաց Հայոց ժողովեալ յէջմիածին, ընտրեցին զնա յաթիւս Վաթուղիսի յամի 1843, յԱպրիլ ամսուս:

Նախ քան զհանձնաւորութիւն ընտրութեան կայսրն Ռուսաց կամեցեալ տեսնել զՆերսէս, կոչեաց զնա ի Պետերբուրգ. որոյ զնացեալ տա նա ի յաջորդ ձմրան, քանիցս անգամ ներկայացաւ կայսրեր, որ ոչ միայն հանձնաւորաց զնա յիշատեութեանն իրօք, այլ և պատուովք մեծարեաց: Ներսէս զարժ արարեալ յաթուս իւր էջմիածին յամի 1844, եգիպտոս զՍինոս, բաղկացեալ ինն Արքեպիսկոպոսաց:

Հոգեւոր իշխանութեան Նորին (Ներսիսի) տարածեցաւ ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց Հայոց ի Ռուսաստան, ի համկաստան, ի Պարսկաստան, և մինչև ի Հնդկաստան:

Յամի 1856 հրաբխեցաւ ներկայ դռանել ի Մոսկուս ի Թաղադրութեան կայսեր Աղեքսանդրի Բ ի. այլ ի պատճառս ծերութեան, և զի երեսն ներկայ դռեալ էր, մի ի Թաղադրութեան Նիկողայոսի յամի 1826, մի Աղեքսանդրի Ա. յամի 1822, և մի Պողոսի Ա. յամի 1797, Թայլ յետուն նմա զնա:

Համօրէն սկսեալ յաթանց Գանգեսի ցեղերս նեւ վայի, և ի Վարպաթեան յերանց ցիմանուտ, միաձայն զՆերսէս կարգացին. «ցորչաւի կենդանի և Ներսէս, աղաղակեցին ամենեքեան, այլ որ ոչ կարէ զաժողոռ ունել սրբոյն Գրիգորի:

Աստիւս ընտրութեան Ներսիսի, կամիսք ի մէջ լինել անտանօր զքանի մի տեղեկութիւնս զընտրութենէ Վաժառակոսաց Հայոց, Աւանդէ պատմութիւնն Հայոց, թէ զկնի Համբարձման Փրկչին յերկինս, վաղվազակի Թաղէսս առաքեալ մի յեթմանասնից (°) եկեալ յԵդեսիս, մկրտեաց զարքայն Հայոց Արգար և զայն բազումս. այլ որք զկնի նորա թաղաւորեալք, վերստին կապալաւեցան, և քրիստոնէութիւնն հազիւ պահպանիւր ի նոսա. մինչև սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ ի ցեղէ Արշակունի թագաւորաց, եկն ի Հարաստան կրեաց ազգի ազգի չարչարանս, և քարոզեալ զԱւետարանն, դարձոյց զազգն և զմեծն Տրդատ արքայ ի Գրիստոնէութիւն. և եղն հիմնադիր եկեղեցւոյն Հայոց. ուստի առաքեալ Հայոց ստացաւ և պատուի (յոյժ *). Եպիսկոպոս էր սուրբն Գրիգոր և Պապն Սեղբէտորոս ի չորրորդ դարու:

(*) Եւ վերք յարգանք ընդունեն զսուրբն Գրիգոր, և այնպէս լինել առաքեալ իւրեանց. միայն տա նոսա միանգամ:

ձևոնադրեաց ցնա անձնիշխան Վաթուղիկոս Հայոց 74): Վաթուղիկոսունք արդոյ Աթոռոյն էջ-

մայն օտարոտի աւանդութիւնք են զորքոյն, որպէս երեւի, սոքա բանակուիւ լինին ընդ Հայոս սեպհականել կամեւով ինքեանց: Հեղ.

(74) Օտարոտի միանգամայն և անտեղի կարծիք, թէ սուրբ Լուսաւորիչն ի Սեղբեստրոսէ ընկալաւ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսապետութեան:

Ձայս կարծիս արծարծեցին թէեւ և ոմանք ի տղեաց մերայնոց, այլ հմտագոյնք միշտ մերժեցին և մերժեն. զի սուրբն Գրիգորիոս ընկալաւ դաստիճան քահանայապետութեան ի Ղեւոնդեայ Պատրիարքէն Աեսարիոյ, յաւրդէ Առաքելոյն Հայտատանեաց Թաղդէի, որում յայտնապէս վկայեն և պատկառելի պատմիչք Աղգիոս: Ազաթանդեղոս ժամանակակիցն և դիւանադպիրն Տրդատայ մեծի, միշտ քահանայապետ անուանէ զսուրբ Հայրապետն մեր նախ քան զգնանն ի Հռոմ, թէեւ երթն ի Հռոմ չէ տակաւին պատմաբանական ապացոյցաց: Թեամբ վկայեալ:

Ձայտանէ սակաւութիւն յիշատակեալ, կամեցաւ ազդել ընթերցողիդ զոխալ կարծիս զայս, որ ցարդ թէեւ ոչ առկաւ բանակրուութեանց նիւթ եղեալ, այլ միշտ մերժեցաւ, և դատապարտեցաւ. իսկ թէ քո կամք իցեն շուտապէս իրացն հասու լինելոյ, զպատմութիւնս մեր արժանահաւատ առաջի առնելք քեզ ընթերցողու և դռնէրքումն զայնոց թղթոյն և Վարապետ բաղմահմուտ և արգիւնայատ վարդապետի Շահնազարեանց: Մեք յօտարութեանս ոչ զպատմութիւնս ունիմք առաջի աչաց, և ոչ ժամանակ դանձն յընդարձակ քննութեան և մերժումն կարճեացդ առաջ:

միածնի հաստատուն թէ իշխանութիւն և կոչումն նոցա շարունակաբար յամենայն դարս ժամանակաց իջանէ յաջորդութեամբ ի Ա. Գրիգորէ, վասն որոյ ի սկիզբն ամենայն բանից իւրեանց օրհնութեան, պարծանօք յիշն զարքայանեալ աջոյ նորոս ոչ պահպանի յեջմիածնի:

Պատրիարք Վաթուղիկոսն էջմիածնի ճանաչի զըւտ եկեղեցւոյն Հայոց. նա միայն ունի զիշխանութիւն օրհնելոյ զմիւսոն, և կարգելոյ զեպիսկոպոսունս ի հովուութիւնս վիճակաց. նա հոկէ ի վերայ եկեղեցական գործոց, կրօնի, բարուց ևն. նա միայն կարէ ներել զյանցանոս որ ընդ դեմ կանոնաց եկեղեցւոյ, և յամենայն պաշտամունս ժամերգութեան յիշի անուն նորա. որչափ կրօնական գրեան լինին ի Հայ լեզու, ընծային ի լոյս հրամանաւ նորա. և նա հպատակէ կանոնաց ժողովոյն թէ տիեզերականացն և թէ ազգայնոցն:

Վաթուղիկոսն միայն օրինական ընտրութեամբ կրել կարէ զայս տիտղոս. յառաջին ժամանակս, այն է յաւուրս թագաւորացն Հայոց ժողովէին յընտրութիւն նոր Վաթուղիկոսի յեկեղեցական և յաշխարհական կարգէ, և համաձայն հաճութեամբ որոշէին զոմն ի նոյն պաշտօն (իրեքմն ընտրեալ լինէին «per acclamationem»): ի վերջին ժամանակս թուլացաւ արգելցումիւն աշխարհա-

կան մասին: Ընտրութիւնն յանձն լինէր եկեղեցականաց, լսելով մեզամ միայն միանձանց, բայց դարձեալ ժողովարդք թէ նուազ թէ աւելի, մասնակից լինէին ի նոյն, մասնաւոր ի վերջին ժամանակս (75):

Մարմնաւոր կառավարութիւնն միշտ յիշատակէր ընդունելոյ և հաստատելոյ զկաթողիկոսն. և իրաւաւր է այս, զի յորժամ Հայք ունէին զժապարար, ի մասնակցել ամենեցուն, յընտրութիւնն անհնարին է ասել թէ ոչ մասնակցէր և թաղապետը և զի նա պահպանէր զկաթողիկոսն:

Եւ իսկ զոչ զոչ ամառնայս յիշմն ձայն միայն ամենայնացաւ մասնաւոր, միայն զայն զայն զայն:

(75) Ընտրութիւն Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և օրինաւոր Գահակալի որդոյն Գրիգորի ի սկզբունն հետեւեալ է և պարտ լինել համազասկն մասնակցութեամբ, այն է համաթեմաբն եկեղեցական և աշխարհական կարգաց. եթէ երբեմն երբեմն եղեն ապօրինաւորութիւնք, բոս մեծի մասն յորժամ ողորմելին Հայաստան ի դառնալէս վիշտս և հազարաւոր դերութիւնս անօրէն բռնակալաց լինալ շուարեալ կայր, զոչ մերթ ժողովրդականք միայն ընտրէին զկաթողիկոս, մերթ եկեղեցականք, մերթ ևս այլազգի բռնակալք, և ի համարին միայն քաղաքութիւնք, և պահանջմանք անգութ ժամանակին. իսկ այժմ որովհետեւ Ազգ Հայկեան շնորհիւ լուսաւոր և խաղաղարար ինքնակալութեանց վայելէ զանդորրութիւն, և տէր է իրաւանց իւրոց, լի օրէն անտարբէր հայել ընդ այս նախնաւոր քաղաքութիւնս:

սոթիւնն, հարկ էր և նմա հաստատել զնա (76). ոչ այս ամենայն կարգ փոխեցաւ, յորժամ Հայաստան հպատակեցաւ Մահմեդականաց, արտօնութիւնք և իրաւունք միջոցք եղին մեծամեծ շարարուհաւ հնարից, և Կաթողիկոսական ութնուն Եղմիածնի նիւթ շահուց, զոր հրապարակական գնահատութեամբ վաճառէին Պարսիկք. այսպէս ընտրութիւն Կաթողիկոսի դասաւ նախ ընդ ազգեցութեամբ աշխարհական իշխանութեան ազգին, ապա Մահմեդականաց մինչև ցկէս շորջան ԺԲ դարու, իսկ այնուհետեւ ազգեցութիւն

(76) Առթիւ յիշատակութեան անաւան Կաթողիկոսութեան կաթող կարգել աստուծո համաժողովն անդեկութիւն զհանդուժման Կաթողիկոսաց Հայոց ի նախնի ժամանակս յաւարտ Թաղաւորացն մերոց, թէ և ցանկալի էր ի բուն իսկ ձեռագիր Մայրոցաց վերոց ասեալ կարգել, այլ զի անազորաց ժամանակն երբեք յանձն չեաւ լիցանել զայս մեր փափագ, ուստի ի Եփեսոս լուեալ երկրորդմէ աստէն և զու թերեւ զարմացիս, զի ապացի թէ ժամանակն չեա մեզ զբաղմալին մեր մինչդէռ ի տասնամեայ արեց հետեւեալ և զարգացեալ եւք ընդ մայրական գթմանս խնամովք Սրբոյ Աթոսայն Եղմիածնի, զոչ և մարտնադարան նորս միշտ առաջի աչաց ունկնդր զայդ եթէ անորժես տաւ ժաւութեան մերոյ և անոր զուրթեան, միայն լուր զար յիշատակեալ ճանապարհորդն յառաժեպէս և այս. և ժամանակս Թաղաւորացն Հայոց օծումն Հայրապետաց կապարիս այսպէս. ի ճշմանակեան յարգուի:

Ռուսիոյ հետզհետէ երեւցաւ ի նորն. այլ հարկ է խոստովանիլ թէ առաւել բարօրութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատճառ եղև, որ յայնմ օրէ փոքր առ փոքր եզիտ զինքնագոյութիւն իւր, որաշտպանութեամբ նորուն ազատեալ ի ձեռաց Պարսից և Տաճկաց:

Նախ զառաջինն Կաթուղիկոսն Ղուկաս խնդրեաց ի տերութենէն Ռուսիոյ զհաստատութիւն ընտրութեան իւրոյ, և ընկալաւ զայն յ30 Յունիսի 1765 ամի. յաջորդ նորա Դաւիթ (Տեղեւան) սխալմամբ եղեալ է յաջորդ Ղուկաս միւս

ուր և ժամու, ընտրեալն ազեկցութեամբ երկաստան Արքեպիսկոպոսաց քանի մի Վարդապետաց Քանանայեց և Սարգաւազայ երթալը ի Մայր Եկեղեցին ի կատարել զխաբընթացն հանդիսին պաշտամանս. յետ առկաւաց զայր և թագաւորն ամենայն աւագանեօքն և արքանի գրամբն ի նոյն եկեղեցի: արած ընդառալիւր ցղուր նորքմբէ Հայրապետն և թափօրիւ մեծաւ ածէր զնա յաթաւ Արքայական եղեալն հանդիպ մեծի սեղանայն. յետ կատարման ինչ ինչ ազօթից երեք անձնիք պատգամաւորք յեկեղեցականաց և աշխարհականաց աւաղի կացեալ արքայի ի դիմաց ազգի խնդրելն ի նմանէ պարգեւել խրեցեալ եկեղեցւոյն Հայաստանի վեհայ զընտրեալն նորոգ. յայնժամ հրամայեալ արքայի միւսմ յաւագանոյն ածել առ իսս գահոյն զընտրեալն, և այլոյ արքամն զգաւագանն Հայրապետական, հարցանէր, ախտե՞ս և յանձն առնո՞ւս սոսնդանել հաւատարմութեամբ զգաւաքանեան և զեկեղեցական օրքնս

ևս Ղուկաս) ի 28 փետրուարի 1798 ամի. յետ այնորիկ ազգեցութիւն Ռուսիոյ այնքան զօրացաւ, մինչև իշխանադնեայ Երկայնարագուկ Արղութեան Յովսէփ Եպիսկոպոս որ բնակէր ի Պետերբուրգ հաստատեցաւ ի կաթուղիկոս ի կայաներէն Պողոսէ յ30 հոկտ. 1800 ամի: — Կաթուղիկոսունքն՝ Դանիէլ յամն 1802, — 1809, և Եփրեմ՝ 1809 — 1831, ընտրեցան թացարձակ ազգեցութեամբ Ռուսիոյ:

Հայք ընկալան զՌուսս ոչ իրրև տիրապետողս, այլ իրրև ազատարարս. ուստի յոյժ անձնանուէր և հաւատարիմ են նոցա: Ռուսիա ոչ ստիպու օգուես ես եկեղեցւոյ նոցա զկաթուղի-

և կանոն Հայաստանի. և իրրև նորընտրն զամենայն երգնոր կատարել անթերի, յայնժամ հրամայէր ածել զնա ի վերին տաթեան դահլից. և աւելալ նմա զՔանանայապետական գաւազանն ասէր. ու թարձաւ իշխանութեամբ զոր պարզեւեաց մեղ Առաւած, կարգեմք զքեզ Կաթուղիկոս ամենայն Հոռոցս. յետ այնորիկ յարուցեալ արքայի յաթաւայն, զնէր զմտառելն ի մասն Հայրապետին, և ի ծուկս անկեալ աւաղի նորա համարէր զայն. ապա զարձեալ ի անդի իւր հրամայէր նմա թաղմի յաթաւ Հայրապետական որ եղեալ էր հանդիպ արքայականին. և ի թաղմիլն նորա, սկսաւ եկեղեցւոյն հնէր քաղցրածայն սխտանայ և զայլ երգս զեղծուապա. յետ այնորիկ սկիւրն լինէր հանգիսի օժմանս. երես 673:

կոսուծիւն Էջմիածնի ընդ հովանաւորութեամբ իւրով առեալ, որով և պաշտպանել կարէ ի հարստահարութեանց զորս ընդ իշխանութեամբ Մահմետականաց են Հայք. բաց աստի քան ի գործ արար ըստ կարելոյն բառեալ զանկարգութիւնս երեւալս ի վաղ ժամանակէ յընտրութիւն կաթուղիկոսի թէ յեկեղեցականս, և թէ ի Պարսիկ և Տաճիկ տիրապետողս երկրին. — Ի 11 Մարտի 1836 ամի ել կարգադրութիւն գործոց Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցոյ, յորում թող զկանոնաւորել զարաքին յարաբերութիւնս նորա, ժողովեալ են զովանի Հափաւորութեամբ Հին ծէսք սոփորութիւնք և կանոնք եկեղեցականք. — Այսու կարգադրութեամբ ընտրին այժմ կաթուղիկոսունք Էջմիածնի, յորոց աւաջինն եղև Ներսէս Ե. Յովհաննէս Ը. Կաթուղիկոս վախճանեցաւ 17, մարտի 1842 ամի. Սիւնհոգոսն յայս արարեալ կառավարութեան գլխահոգին խնդրեաց անօրինել զընտրութենէ նորոյն. և ապա ծանուցեալ և ամենայն վիճակացն Հայոց ի Ռուսիա, ի Տաճկաստան, ի Պարսս, և ի Հինդս, խնդրեաց առաքել զպատգամաւորս յընտրութիւն Կաթուղիկոսի վիճակ իւրաքանչիւր առաքէ երկուս պատգամաւորս եկեղեցական և աշխարհական. եկեղեցականն է Առաքնորդ վիճակին, որ պարտի կամ

անձամբ անձին գտանել կամ զայլ զք ի տեղի իւր առաքել. աշխարհականն ընտրի միշտ յերեւելի մէկըաց, իշխանաց, իւզրաշեաց և ըն. որ ընտրութեանն որոշի, երկրորդն յետ տարեդարձի մահոտան Կաթուղիկոսի, իսկ տեղի ընտրութեանն եթէ չիք ինչ խափանարար է Էջմիածին. ընտրեալ պատգամաւորք թէ ոչ կարացն անձամբ գտանել ի ժողով ընտրութեանն, կարեն զհաւանութիւնս իւրեանց զրով հաղորդել Սինդին, բաց ի պատգամաւորաց մասնակցին յընտրութիւնն անգամք Սիւնհոգոսի, և վեց պատուարժան եպիսկոպոսունք ի միտանից Էջմիածնի. Հրաւեր Սիւնհոգոսին ուղղեալն առ Պատրիարքն Վ. Պօլսոյ ի մասնակցութիւն ընտրութեանն, ակիղեն ունէր այտղէս:

Վերապատիւ Պատրիարքին Հայոց մեծի Աստուծապաշ մայրաքաղաքին Վ. Պօլսոյ Սրբազան Աստուածատուր Արքեպիսկոպոսի, հարազատի Մայր Եթողոյ սրբոյ Էջմիածնի խնդալ ի Բերիստոս, ի սոյն միտս և որ առ Երուսաղէմայն Պատրիարք. որովք յետ զմահ ծանուցանելոյ Հայրապետին, խնդրէին հրաւիրել յամենայն վիճակս իւրեանց յընտրութիւն աշխարհական և եկեղեցական պատգամաւորաց ի գտանել Էջմիածին. Ընտրութիւնն սկսեալ ի 15 և ապրիլն 1843

ամի տեւաց զերիս աւուրս և բնորեցաւ Ներսէս Արքեպիսկոպոս Շահադիղեան Առաջնորդ Բնաւորապիոյ և Նախիջևանի:

Ի բաց առեալ զժողովուրդս Հոռովմէականն կայսերութեան, Հայք գլուխ լունկով զԹագաւորն իւրեանց, յառաջ քան զամենեւին ընկալան զՔրիստոնէութիւն. կազմուած Եկեղեցւոյն Հայոց ըստ նախականին նոյն է որ ինչ Եկեղեցեաց Յունաց և Լատինաց. իսկ ըստ իմանալոյն միջինն երկոցունց 77).

(77) Ընդհանրապէս շատ յօտարազգի ուսելոցն ի կարծիս են առկա թէ Եկեղեցի մեր ի հրեականութիւն շեղեալ է յաղղափառ վարդապետութենէ. թէպէտ և ճշմարտախոսքի և բանազեւտ անձինք յամենայն ուղղաց նբաւտես և անաղու մտք քննեալ վկայեցին և վկայեն զանախա մաքրութենէ, զուղղափառութենէ և զանաբաւտութենէ Հայաստանեայց որոց եկեղեցեայ, մանաւանդ յորժամ լուսիւք մերազնեայ և օտարադեան Հայազեւտ գեանականաց եկեղեցեական և վարդապետական ինչ ինչ կորեւոր գրեան Թարգմանութեամբք բացաւ յայտ քննութեամբ առաջի եղան ուսելոյ աշխարհին:

Չայդ դատաւարտելի կարծիս և անտեղի թշնամեանց բանս ի ակբաւն առին զմէնչ և խօսեցան Յոյն և Լատին պատմիչք և եկեղեցեականք, յորժամ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցի կարծեաց զյարաբերութիւն իւր ընդ նոսա:

Ի նոցանէ առեալ մեամաօրէն և յետոց կրկնեցին և աղաղակեցին բանիւ և գրով զՀայաստանեայց եկեղեցեայ և հերե-

զակղնաւորութիւնն իւր ընկալաւ ի Յու-

ստիկոսս, « միաբնակ », « հետաքաղած », « Եւտիքակած » և յ. հակառակ վարդապետութեան Տեառն և Փրկչին տիեզերաց: Չայտալի թշնամեանց բանս և ծանրալուր օտարաքի անուանաբերին զմեօք և խօսեցան շատ կամ սակաւ անձինք ի հնարարեան և ի միջնադարեան ժամանակս. ապաքէն ըստ մասին ինչ ներելի են, զի յայնպիսի խաւարամած, մոլեռանդ, վայրենի և եղբայրատեաց դար կեցեալք և սնեալք, ոչ այլ ինչ ձիւս հոգեկան բարեմասնութեանց, և զպատուոյ եղբայրասէր առաքինութեանց ունէին թողուլ զկրի իւրեանց, բայց թէ զոր թողին, թշնամանս, հայհոյանս, բամբասանս և անէծս, և անաթեմայս, ժնուեղս չարին: Իսկ զմէնչ առեալք արդեօք պատուելի ուսելոցն ամանց վերջնոյ ժամանակի, որք ոչ գոնէ ամաչեն արձագանք տալ ի տասնիններորդ դարու փոխալ, ժանկոտեալ, դատաւարտելի կարծեաց նոցին, գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ: — 1. Մօսկի ձեզվիթ, ի « Lettres éditantes », հատ. 1. երես 255 — 256. և արեւելագէտն Լաբրոզ, ի « l'histoire du christianisme d'Ethiopie et d'Arménie », 1. հատ. 1729 երես, 327 և 328, գնեն զՀայս « միաբնակ » կամ « Եւտիքակած » և « Յուդեական » . ի նոյն կարծիս է և Պ. В. П. П. հեղինակն Священно-Церковная География ի. որ յաւենելն զընդհանուր տեսութիւն զԱրեւելեան եկեղեցեայ օյժմեան գրութենէ, երես 189 գնէ. « 1. Հնդհանրական ուղղափառ եկեղեցի Յունաց. 2. եկեղեցի Քաղղեացեաց Նեստորեանք, միացեալ Յայք, կամ Քրիստոնեայք արբոյն Թուրքիայի. 3. եկեղեցի միաբնակաց կամ Եւտիքակածաց, Յակովբեանք և Հայք » և ինչ նոյն դարձեալ երես 170. « Այսպէս, թէև ուղղափառք մնացին ի Յունաստան, յԱղէք-

նաց 78) այլ ի վերջոյ առաւել Հոռովմայ Հե-

տանդրեա, յԱնտիք և յՆերուսաղեմ: այլ կամ յանյայտութեան, կամ ընդ լծով Լատինաց, Մահմետականաց, Նեոտորականաց, Հայոց, և այլոց հերետիկոսաց և:

Իսկ Պ. Ա. Օրոգովսկիյ ի դատադէր ընդհանրախօս աշխարհադրութեան իւրոյ Ս. Պ. բարդ, 1863, երես 106, ի խօսելն զհրօնից ազգաց Ռուսիոյ, զնէ զՀայոս ոչ Նեոտորականս և:
— Եւ «Московская Вѣдомости», լրագիրն 1866 ամի, համար 203, խօսեցեալ զնոտրութենէ վաթուղիկոսին Ելմիածնի քայ ասել և Ներհակ ամին յառաջ բերեն թէ միայն Ելմիածնի վաթուղիկոսն է օրինաւոր յաբորդ Ս. Լուսաւորչին Հայոց, բայց այս կարծիք լուսնի պատմական հիմն: Ի ժամանակէ աւերմանն և եղծմանն Հայաստանի ի Սասանեանց, վաթուղիկոսունք Հայոց փոխադրեցան ի Դվին, ուր և շեղեցան ի հերետիկոսութիւն ի վաթուղիկէ ուղղափառութենէն ի ժամանակա տիեզերական շորբորդ ժողովան: Յետ Դուռնոյ, արթու վաթուղիկոսական քառն և հինգ անգամ փոխադրեցու տեղովէ ի սեղի, ընդ որո և ի Կ. Պօլսո, զկնի յամի 1294 բը-

(78) Երեկ թէ հեղինակին ի ձեռնադրութիւն սուրբ Լուսաւորչին ի Ղենդեայ տկնարկեն բանքս այն է ասելն զըզկըզնաւորութիւն իւր ընկալաւ ի Յունաց: Բայց Ղենդեայիս Պատրիարք Կեսարիոյ թէ և ազգաւ Յոյն, այլ զաթոռ ունէր Թաղթէի առաքելոյն Հայաստանեայց: Հայք նախ քան զամենայն ազգս ընդգրկելով զքրիստոնէութիւնն, որում զկայե քաջահմուտ արեւելագէտն Սէն Մարթէն և մերս արգոյ Հակոբատագէտն ի քանի մի տեղիս յընթացս բանիցս, զհարդ ապա Եկեղեցի նոցա ի Յունաց առնու զսկզբնաւորութիւնն:

տեւեցաւ քան Կ. Պօլսոյ 79) վասն զի ի վերջնոյս

նախութիւն կայան վաթուղիկոսունք ի Սիս արքայանկստն Ռուբինեան իշխանութեան, ուր կացին մնացին զար և կէս ժամանակաւ ցամա 1441, յորում փոխադրեցան Ելմիածնի և:

Թող զյիշատակեալս, ևն և բազումք ի հնոց և նորոց որք յայսպիսիս զառածեալ են թիւր և անտեղի կարծիս զմէնդ: մեք զի ի վեր անդր ի յառաջարանի մերում ազգ արարաք թէ, չունիմք ի ձեռս զգրուածս, ուստի և չկարեմք յառաջ բերել զբանս նոցա: Թող Տէր յովոյեցէ, յայլում զկարգ ժամանակի խօսեցուք: միայն աստանօր իւր ի պատասխանի և ի կարծումն զբախտութեանցդ և անհիմն կարծեացդ, շատ համարեմք առաջի տունել ընթերցումն գտցին արգոյ գրագիտացդ զթուղթս Ներսիսի Շնորհալույն մերոյ և այլոց ուղղափառ հարց արգոյ եկեղեցւոյս մերոյ, ևս և ի ջատագովութիւն անրիժ վարդապետութեան և զաւանութեան եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, Ըղբանս Պ. Նիսաւրապ Դիւլորէի, որ կարկէ զգրաբան լեզու յիշատակելոցդ այսպէս. և Դաւանութիւն արեւելեան եկեղեցւոյն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ վաթուղիկոսին Ելմիածնի, և վարդապետութիւն նորա զմարդեղութենէ (Բանին) տեղի տուեալ է ոչ սակաւ հակառակութեանց և գրուածոց: Արեւմտեան հեղինակք որք այսու խնդրովս զբաղեցան, ունելով անկասարք հմտութիւն հայերէն լեզուի, յորմէ և անկարացեալք խնայպէս զիմաստս Հայացի գրուածոցն ըմբռնելոյ, ստացան միայն թերի ծանօթութիւնս, և ընթերցողոցն առաջի արարին

(79) Հայաստանեայց եկեղեցի լուսնի կարօտութիւն հետեւելու միայն և միւսոյն: Իսկ թէ ոչ և խաղաղութիւն պահպանել ընդ ամենեկն, այդ չստի բնաւ հետեւել:

ոչ սակաւ սպառնալիք տեսանէին ինքնագոյու-
թեան նորա *):

առեղի կարծիս. ք ըստ ընտանեայն մի-
շէ ցայժմ յԵ.րուսա, յորս հարցումն է զՀայոց, ոչ գաղաթիւն
պնդելոյ թէ Հայք ընկալեալ են զաղանդն միաբնակաց, զորս
քարոզեցին Եւտիգէս վարդապետ Կ. Պօլսոյ և հետևողք նորո
Դիոսկորոս պատրիարք Աղէքսանդրիոյ, և Յակովբ Բարսաւոս
Ծանծալ, որք ընդունէին ք Յիսուս Քրիստոս միայն զմի բնու-
թիւն, այն է աստուածային: Այսպէս Հայր Մանիէ Տիգլիթ, որ
ճանապարհորդեաց ք Հայս և յօրինեաց ընտիր գրութեան ինչ ք
վերայ հին պատմութեան, և ներկայ գրութեան երկրին (Հա-
յաստանի), և արեւելագետն Լաբրոզ ըրողքակրօն, որ գրեաց
« զպատմութիւն Քրիստոնէութեան Եթովպիոյ և Հայաստանի »
համաձայնեալ են պնդել, թէ Հայք են միաբնակք, և Յա-
կոբեանք. այլ միանգամայն առեղի է այս կարծիք. վասն
զի Հայք ոչ միայն մեքսալ են և մեքսեն զԵւտիգէս և
զաղանդաւորս նորո, և զանուանս նոցա թուին ընդ այլոց հե-
րետիկոսաց, զորս նզովէ եկեղեցի նոցա, այլ և յայտնապէս
խոստովանին որպէս Լատին և Յոյն եկեղեցիքն, զերկուս բը-
նութիւնս, զերկուս կամս, և երկուս ներգործութիւնս ք
Քրիստոս Յիսուս: Որպէս զի կարճե-
ցողք զանտի կարծիս, ընդ որով արեւանն զաղդ մի յարդոյ
բոս այնչափ ձրից են: Sicut

Histoire. Dogmes, traditions
et liturgie de l'Eglise Arménienne orientale. par M.
Edouard Dulaurier, Paris, 1859. page I. introduction.

(*) Յոյնք ոչ սակաւ տառապանս և հալածանս յարուցին ընդ
դէմ Հայոց և եկեղեցւոյ նոցա, ժամաւանդ ք վաճառն Թ. և
Ճ. Գարուց:

Հեղ.

Աղանդ Եւտիգեայ, որ ուրանայր զերկուս բը-
նութիւնս ք Քրիստոս, տարածեցաւ ապաքնն և
ք մեջ Հայոց, և ընկալեալ եղև ք վանականաց ու-
մանց, ևս և յեպիսկոպոսաց *), այլ լրութիւն ե-
կեղեցւոյն և Վաթուղիկոսն միշտ մերժեցին զայ՛ն
և բազում անգամ հրապարակաւ դատապար-
տեցին *):

Իշխանութիւն Պապին Հռոմմայ ք վերայ եկե-
ղեցւոյն Հայոց միշտ մերժեցաւ ք Հայոց: Ըստ ա-
սկոյ աստուածաբանից նոցին, զայսպիսի իշխա-
նութիւն ունի Պապն Հռոմմայ յԱրեւմտեան ե-
կեղեցւոյ իւրում միայն, և Վաթուղիկոսն Հա-
յոց յիւրում Արեւելեան եկեղեցւոյ:

(*) Պատրիարքն Հայոց Կ. Պօլսոյ և քանի մի եպիսկոպո-
սունք ընդ դէմ դինին Հռոմմայ. անարժանն պատրիարքական
անուան Եթովմ Աբրիսանուպօլսեցի որ յժի զարու աղբրինա-
ւորութեամբ ինքեան սեպականեաց զաթոս. Պատրիարքական
ք Կ. Պօլսոյ, ժեծամեծ հալածանս յարոյց ընդդէմ այնոցիկ,
որք ոչ ընդունէին զմի բնութիւն ք Քրիստոս. Վաթուղիկոսն
Եթովմանն և ժեծ ժամն եկեղեցականաց Հայոց միշտ հեռի
կացին յայտնուն (երկուս ասեց ընտրութիւն ք Քրիստոս և մեք
աւղափառ. մտք զանչիոթ միաւորութիւնն յայտ արգիւնել
ընդ դէմ Եւտիգեայ, և մի ընդդէմ նետաբի):

(**) Մեծահոգի աստուածաբանք Հայոց Ներսէս Շնորհ.
Կաթուղիկոս, և Ներսէս Լամբ. յայտնապէս մերժեցին զայս
աղանդս:

Հեղ.

ինքեան ծուխ. են դիօղք, յորս գտանին երեք, չորս քահանայք, և ամենեքեան մասն յարդեանց հովուեցելոցն առնուն. յայնպիսի տեղիս մինն ի նոցանէ զաւագութեան ունի պատիւ, և յինչ յինչ գէպս՝ իշխէ միւսոցն. ի բազում տեղիս ի շինութիւն պիտոյից եկեղեցւոյ և քահանայից են պղիք, պարտէղք, անդք, արօտք, և ըն. և սեպհականութիւնք են եկեղեցւոյ, այլ զխաւոր արդիւնք քահանայից են տասանորդք արմտեաց՝ զոր ստանան ի ժողովրդոց և բաժանեն ի մէջ իւրեանց, աւագերիցուն բաժին հատանելով կրկին. — Ասան ծիսակատարութեանց և սրբազնագործութեանց աղօթից, տնօրհնեաց, թաղման, մկրտութեան և ըն. առնուն վարձ ինչ՝ այլ ոչ որոշեալ. յայսպիսի գէպս նուէրք լինին և եկեղեցւոյ. զօ. ի մեռանել ուրօք՝ ամենայն հանդերձք նորա հաստեն եկեղեցւոյ 81)։

Էայ քահանայք՝ գր' թէ առանց բացառութեան անկիրթք են. ի պատանեկական հասակի իւրեանց պարապին ի ծառայական արհեստ կամ ի տուրեառս. ապա ցուցեալ զբաղձանս լինել քահանայ, ընտրին ի ժողովրդոց և ընծային ի նոյն կո-

չումն. պահանջի ի նոցանէ միայն զիտել և կատարել զեկեղեցական ծէս և արարողութիւնս. և յետ առնելոյ զաստիճանն, նախ քառասնօրեայ պահօք և աղօթիք սրբեալ զանձինս, ապա մատչել ի քահանայագործութիւնս Երիցս (հեղինակն գնէ երկիցս սխալմամբ) յաւուրն՝ յառաւօտու, ի ճաշու, և յերեկոյի պաշտին ժամերգութիւնք և վասն իւրաքանչիւր աւուր են առանձին առանձին երգք և աղօթք։

Ի կերակէս և ի մեծահանդէս աւուրս մատուցանեն զսրտարագ. յայլ աւուրս՝ յորժամ աւուրս ընկայցին յումբէ։

Բազում անգամ օրինագրեցաւ յաւուրս Սիւրակէից քարոզել յեկեղեցւոյ զբանն կենաց, այլ ոչ բնաւ լսելի եղև. զի քահանայք տգէտք են։

Պակասի ի սոցանէ և օրինաւոր գրեան վարդապետութեան քրիստոնէական հաւատոյ և օրինաց. զոյ ապագրեալ յԵրեան (փոխանակ ասելոյ ի Տիփիս) Բրիստոնէական վարդապետութեան հրահանգ ինչ, յօրինակէ Բրիստոնէականին Պղատոնի Մետրապօլիտն Ռուսաց, բայց համարի իսպառ անուղիղ, նա թէ մեծ մասն քահանայից անկարաման ընթանել զայն։

Յաւագ հինգշաբթու Էայ քահանայք լուանալ զոտոս ժողովրդոց, ժողովուրդք խոստովանին

(81) Զհանգերս մեռելոցն, որ և կողոպուտ տալ, սոքոր են ի տեղիս տեղիս քահանային տալ, և ի տեղիս տեղիս ժամանակաց։

քահանայից, իսկ ի չգտանել քահանայի՝ կարին խոստովանել և աշխարհական անձին. մինչև անգամ՝ եթէ մօտալուս վտանգ ունէր առաջի կայցէ սրպէս ընդ փլածովք անկանել, ի բարձունց գահալիժից և ին. առ ի ճկարեւոյ հաղորդ գտանել կենարար Մարմնոյ և Արեան Տեառն, սակաւ ինչ հող արկանէ ի բերանն:

Չքահանայս կոչին անուամբս «Տէր», յողջունելն գնա ասն «օրհնեա՛ Տէր», և նա ասէ «Աստուած օրհնեցէ», զփարդապետս կոչն «Հայր սուրբ», յողջունելն գնա ասն «Աստուած օգնական», և նա պատասխանէ «Աստուած պահպան», ի Զատկին ողջունեալ զմիւսնա ըստ սոգորութեան Յունաց ասն, «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց», և միւսն «օրհնեալ է յարութիւնն Քրիստոսի»:

Կրօնական դատք և վճիռք Հայոց լինին ի ձեռս Եպիսկոպոսաց և հոգեւոր ատենից նոցին. և են գլխաւորապէս վէճք քահանայից ընդ միմեանս բողոք աշխարհականաց գեկեղեցականաց, անբաւականութիւնք ընդ մէջ ամուսնաց, այլ լրօծումն գրիմէ անհնարին:

Մեր ի վեր անդր խօսեցաք զՀայոց Պապականաց (ԿԱՊԱԿԱՆԱԳ) և դարձեալ սակաւութեւն երկրորդեմք աստէն, Ասացաք անդամօր թէ Հայոց եկեղեցին

ոչ երբեք բաժանեցաւ ի Հռովմէականէն յայտնի վճառով, և թէ բազում անգամ խոստովանեցաւ թէ ոչ գեղեցականութիւն Պապին, որնէ զպապութիւնն իբրեւ կեդրոն եկեղեցական միութեան, այլ զօր միութեան նոցա այնչափ թոյլ էր, մինչ զի երբեմն ի Հայոց, երբեմն ի Լատին քարոզչաց փորձ փորձեցաւ յառաւել ամրապինդ հաստատել զՀայոս ընդ Հռովմէական ամբողջն. ինքեանք Պապք Հռովմայ պահանջէին միայն զմիութիւն վարդապետութեանց և խոստովանել զպապութիւնն, տալով Կաթոլիկոսին զամենայն իրաւունս Պատրիարքականս, և խոստովանելով զանկախութիւն եկեղեցւոյ նորս ի ներքին վարչութեան իւրում:

Մեծաճիգն փորձքս այսորիկ երկուս ծնան մասունս. մի մասն բառնալ կամէր իսպառ զազգային եկեղեցին Հայոց փոխելով գեկեղեցական (զրարար) լեզուն ի Լատինականն, որպէս ի միւս Արեւմտեան Կաթոլիկաց եկեղեցիս, զՀայերէն արարողութիւն պատարագին ընդ Հռովմէականին, բառնալ զպատրիարքութիւն և կաթոլիկոսութիւն, և փոխան կաթոլիկոսի զահեղեց ժողովրդեան, կամ զէթ սոսի անուամբ պատրիարք. միւս մասն կամէր պահպանել անխախտ զամենայն որ ինչ ազգային է թէ զեկեղեցին ի պատարագին:

Թէ զժեռ և սովորութիւնս, և Թէ զամենայն
ինչ, այլ պահելով զամբողջութիւնն՝ միացուցա-
նել ընդ Պապականին — Յառաջնոցն անտի էր
Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Լատինաց և Յովհան
Քոննցի աշակերտ նորա յամի 1317, որոց եղևն
Հետեողք բազումք ի Հարաւային սահմանս Պով-
կասու, ի Տիփլիս, ի Նախիջևան և Խրիմ, որք
Հաստատեցին զկրօնական ընկերութիւն Հայոց
Ունիթորաց, Հետեողաց ի սոյն նպատակ:

Անհետացան Ունիթորք, միայն ի նոցանէ կանգ-
նեալ եկեղեցիք մասամբ իւրք մնացեալ իցնն Թե-
րևս 82): Այսպէս և Յիսուսեանք, և այլ Լատին
քարոզիչք ջան ի գործ եղին վասն այսորիկ, Թէև
Պապք Հռովմայ արգելութիւն զայն ամենայն, որ
ինչ ի կործանումն բերիւր ազգային եկեղեցւոյ
Հայոց, և փոխելոյ արարողութեան պատարագին
ի Լատինականն, և ցուցանէին զհաւանութիւն
իւրեանց երկրորդ կողմանն: Հայք Լեհաստանի
պատրիարքաւն իւրեանց յամի 1616 միաբանե-
ցան ընդ Հռովմայ:

(82) Ի բազում գիւղերայս գաւառին Երեւոյն է տեսնել
զերեզմանատունս նոցին և եկեղեցիս կիսակործանոս — Զորոյ
առաջագը լիովին ի մերում այլապատարութեան ոչ նուիրեց
նայրենեաց ի գաւառին Երեւոյն:

Գլխաւորագոյնն յերկրորդ կուռէ եղև Մխի-
թարեան ուխտ հիմնեալ ի ակգբանն ի Մորա,
ապա ի սուրբ Ղազարն Վենետիոյ: Մխիթար
Հայ վանական ծնեալ ի Սերաստիա փոքուն Ա-
փոյ յամի 1676՝ այր ուսումնասէր և ազգասէր,
լի հոգեոր և մտաւոր բարեմասնութեամբք, և
սիրող Եւրոպական լուսաւորութեան, կամեցաւ
յոսին կանգնել զառաւապալ ազգ իւր: Վասն
որոյ նուիրեալ օգտի նորա զանձն իւր, հպատա-
կեցաւ Պապին Հռովմայ, և ըստ նորայն Թոյլ-
տուութեանն Հաստատեաց զմիաբանութիւն և
զվանս, ուր ընկալեալ լինէին միայն Հայազգիք:
կառոյց զտպարան, և սկսան ինքն և ընկերք իւր
և յաջորդք Թարգմանել զգիրս յամենայն լե-
զուաց ի Հայկականն, և առաքել կարաւանաւ ի
Հինդս և ի Պարսս, և այսպէս ռոն առ ռոն յա-
ռաջ խաղացեալ, ջան դնեն ի լուսաւորութիւն
ազգին:

Մխիթար՝ ըստ յայտնի ցուցանելոյ բնաւորու-
թեանն իւրոյ, էր այր ոմն նման Ներսիսի (Պա-
թուղիկոսի):

Բազում են Հայ Հռովմեադաւանք ի Վրաս-
տան, որք յոյժ զարշին ի միւս Հայոց և ոչ ա-
նուանեն զինքեանս Հայ, այլ կաթողիկ. որպէս
Թէ անունդ կաթողիկ զազգութիւն յայտ առնէ:

յարարերու թիւն նոցա ընդ Հոռլմայ է ի ձեռն
Իսապաղի կրօնաւորաց:

Բաց աստի փորձք տեսան ոչ սակաւ միաբա-
նել զեկեղեցին Հայոց ընդ Յունականին, և թէև
ոչ յաջողեցաւ, բայց յարեմտեան ափունս Եփ-
րատայ ի հիւսիս յԱրարկերայ, և 30 Ժամուք
հետի ի Տիարպէքիլայ (Տիգրանակերտ) են զնց
գետըք Հայոց, յորոց մեծագոյնն է Աղա կամ Ա-
ղունտս, որք միացան ընդ Յոյնս:

Հանացին և Բողոքականք. Բաղեբան քա-
րողիչք (միսիոնար) բացին ի Շուշի վարժարան
Հայոց, որ փակեցաւ հրամանաւ Վաթուղիկոսին,
իրր վնասակար ինչ:

Զայլ դպրոց ինչ և սոյնարան հիմնեցին Անդ-
ղիտցիք ի Վարկաթայ:

Ռուսաստան աշխատ չեղև երբէք դարձուցա-
նել զՀայս յիւրն եկեղեցի:

Այն ինչ յաւարտ եղանէր տպագրութիւն գոր-
ծոյս հասուցին յունկն մեր զգաւալին լուր, թէ
առաքինի և բարեշաւիղ պրն, օգոսամատոյցն
հայրենակցաց իւրոց, Պատրիարքն Էջմիածնի և
Վաթուղիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս, յեա
անձնանուէր և եռանդազն ծառայութեանն Ե-
կեղեցւոյն իւրոյ և Տէրութեանն, յանկարծահաս

մահուամբ լիք եթող զազգաւոր կեանս աստեաց,
ի 13 Փետրուարի պար ամի (այս ինքն 1857) ի
Տիֆլիս, ի հասակի 96 ամաց. զառամեալ և ան-
ցեալ զաւուրբք նուազեալ և հիւժեալ բնակա-
նապէս (Ֆիդիքապէս) և բարոյապէս, դարձեալ
ոչ յետս կատար և թուլանայր ի տաճիլ տաւա-
ղել զՏօտ իւր բանաւոր մինչև նաև ցնախնթաց
երեկոյ մահուանն:

Յիշատակ և արարք նորա կայցն մնացն յա-
ւերժ ի յուշ և ի միտս երախտապարտ Հայ աղ-
զի, որ ընդ երկար զգալոց է զկորուստ իւր:

Դարապատուէք յարգանք աւանդեսցեն զա-
նուն նորա յապագային:

Ռուս Դարձանիէն տպագրութիւն

Հայաստան առ օտարս Արմենի կամ Արմենիա. — Գրութիւն
ազգին ընդ հնախօս պատմութեան մտքովայն սեռի. — Յրոգումն
նոցա. — Կերպիւ իմն համեմատին սորա Երրայական տոհմին. —
Յարաբերութիւն սոցա ընդ Բուսիոյ. — Լազարեան ձեմարան Ա-
րեւելեան լեզուաց ի Մոսկուայ. — Բնաւորութիւն Հայոց. — Լե-
զու նոցա. — Տաղը Հայկականը դոեայր ի Մետրովայ յամի 406.
— Մուտ Քրիստոնէութեան ի նոսա. — Վիճակը. — Կառավարու-
թիւն վանուց. — Գրականութիւնն ի Զ. դարու ցԲ. դար ի ձեռս
վանականաց. — Ընդհանրապէս յարգն սորա (Հայր) զուսանորու-
թիւն. — Նոր յառաջնադարութիւնը ի ԺԷ դարու. — Ժողովրդա-
կան բանաստեղծութիւնը. — Երգը եկեղեցականը. — Խրթին ոճ
նոցա. — Թափառական կոյր երգիւր. — Կեանք նոցա և և երգը ի
լեզու Թաթարաց, զուն ուրեք ի Հայոց:

Օտարք անուանեն զՀայս «Արմենէ, Արմէ-
նիէն, և զերկիր նոցա Արմենիա, Արմենի, իսկ այս
ազգ կոչէ զինքն Հայ, և զերկիր իւր Հայաստան.
(սակաւ երբէք և Աքրանազեան):

Հայ անունս Հնագոյն է քան զպատմութիւնն,
և միայն աւանդութիւնն ցուցանէ թէ Հայկ էր
թոռնորդի Յարէթի և թէ անունս Արմենէ
տուեալ նմա ի դրացեաց, յառաջ եկն յանուա-
նէ զիւցազն նահապետին ազգիս այսորիկ, Արա-
մայ. (Յոյնք Համարեն յառաջ եկեալ Արմենո-
սայ, որ էր մի յարգոնաւորդաց ընկեր Նազոնի. 84).

(84) Հերոդոտ, և այլք զնեն զԺողովմն Հայոց ի գաղթա-
կանութեանց Փոլիսիացաց, Մարաոն, յԱսորաց, Յուստինիս,

Պատմարանն Մովսէս Խորենացի բանս յառաջ
երկէ պատրինակ ի վերայ Հայկայ. «Պատահ-
մունք ի զէպ Ելանէին Բէկայ բռնանալ ունել դա-

ի Թեոստոնիկեցի Յոյն Արմենոսէ ուժեմէն յընկերացն Ես-
զանի. սակայն Դիոգորոս Միկելիացի Արմենեան անուանէ զՀայս
վեց հարիւր տակ. յառաջ քան զԱրգանտորդոս Շոյգէն ասէ.
«Մովսէմն Հայոց, որպէս տմեկայն ճախին ազգայն, Ժամեկալ
է միութեամբ անյայտութեան. մտացածին առնապէլարանու-
թիւնն Յունաց զհետ եկեալ զնէ գնտա յԱրմենոսայ միոյն
ազգեկցացն առնապէլարն Եսզանի, միել զհետ այլ պատմիչք
գրեանկէն Հայաստանի զնեն գաղթուածս Ասորաց, Արարաց,
և Փոլիսիացաց: Բանքս պատմագրաց Հայոց և Վրաց որ ըստ
այսմ խնդրոյ չեն այնչափ ինչ հաւատալիք, բայց պարտ է
գոն լինել նոքորք Հունեկալ զիւլ հաւատար աղբիւրսն. Երես 94,
նոյն լիքն յառաջ գնացեալ, Երես 223, ասէ. «Երկիրն որ
յայտնէ է, անուանիւր «Արմենիա» և կոչիւր զառաջին. Յոր-
գոմ հետեկեալ երբորն իւրայ, Ետ ազգին, զոր ինքն կառավա-
րէր զդնունս, իւրք յարմէ յառաջ եկն առն Թորգոմայ և Թոր-
գոմեանս Մովսէն Խորենացի և հետեկցը նորա Հայ պատմա-
գիրք զնեն թէ Թորգոմ էր հայր հաւարակայ, որոց համա-
ձայնին և պատմիչք Վրաց, և առն համարէն ազգաց բնա-
կելոց յայս կոյս Կովկասու, անունս Թորգոմեղեան. քանի մի
հեղինակը, խորեոսը նոյնաձայնութեամբ անուանոյս, Թորգո-
մազեան և Թարգմէն զնեն զնոսա նոյնացեղոս. զայս սխալ
գործեաց զառաջինն Արաւ, Վիֆրեաւ, Կրկնեաց Միքայէլ
Ջամկեանն և գիտնական Շահան Զոպեա, Մարգիլար, Սերպոս
և Սէն Մարթէն, ըստ բանականին հերքեցին զայս անհիմն

մենայն երկիր. որում ոչ կամեցեալ Հայկայ հը-
նազանդ լինել Բելայ, չու արարեալ գնաց յեր-
կիրն Սրարատայ, հանդերձ որդուովք իւրովք և

ձեռնադրութիւն. յորժամ Հայկ որդի Թորգոմայ, կամ բառ
կարծեաց Մար - Աբաս - Կատինայի Թաղարայ մերժեալ զհայա-
տակութիւն Թաղարաց Ստորեոց դարձաւ յայս երկիր. ստո-
բութեալ ձմին ազդ, անուամբ նորին կոչեցաւ Հայ և երկիրն
Հայաստան, որ և ցարդ պահպանին յազգիս յայտմիկ, թէ և
զանազան այլ անուանք միւտ ի նոսա զանազանն առանձին
ցեղս:

Ոչ սակաւ դժուարութիւն է որոշել անունն Արմենին, զոր
յետ ժամանակաց դրացիք ետուն ազգիւս. Հայք զայս անունն
յառաջ եկեալ գնեն յԱբամայ նահապետէն իւրեանց, և յա-
նուանէն Արամայ, ասէ, Մովսէս Խոր. այլազգք զմեզ Ար-
մեն, Արմենիկ անուանեն, և այս բացատրութիւն յոյժ ճշ-
մարտանման է. զի թէ Հայք անուանեն զինքեանս Աքքանա-
զեանս, Թորգոմեանս և Հայկեանս յանուանէ նահապետացն
իւրեանց, ապա կարէին կոչել և անուամբ դիցազկին իւրեանց.
ի հերուն հետէ անունն Արմենիէ ետուտ ի կիրառութիւն
գրեթէ ի համբոյն դրացի ազգս Ասորիք անուանեն զՀայաս-
տան «Արմենիա», Արաբացիք «Արմենեա», Պարսիկք, Սել-
ջուկք, Մողալք, Թաթարք, Ղազարք «Արմեն» : Ի Զեն-
տեան գիրս, այս երկիր անուանի Էերինեո, բայց մարթ է
ընդունել թէ, անունս «Արմեն» է արմատ բառիւ Արամ.
« . . . նքայեցիք և Վիրք թուի թէ ամենեկն չգիտէին
կոչմունս «Արմենիա». առայինքն յԱրարատայ անուանէին
գերկերն «Արարատեան», Վերինքն ցարդ ևս անուանեն

զատերօք, որդւոց որդւովք, արամիք զօրաւորօք
Թուով իբրև երեք հարիւր, և այլովք ընդոճնօք
և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղիւսիւ, :

«Սումիսթեա» ի բառէն Սումիսթի (Հարաւ), և զազգն Սոմ-
իսթ, այս ինքն բնակիւք կողմանն Հարաւոյ:

Գրեթէ ի համբոյն Արեւելեան ժամանակակից գրուածս Ա-
րեւելեան մասն Հայաստանի ի Կարմիր - կամ Բոֆորս ցտանման հա-
խիլեանի անուանի Արան. այս անունն իսկզբանն նշանակէր
միայն զայն երկիր, որ ձգւի ի Տիֆլիսայ, զաջոյ ակամբքն
Կուր գետոյ ցկասպից ձով և Գերբելդ, գինի, որդէս տեսանի
յաշխարհագրութենէ Համիդուլի Վազվինցոյ, առաւ համբոյն
կողմանն տարածելոյ ընդ մէջ Կուր գետոյ և Արաքսոյ. յաշ-
խարհագրական Լիկիսիոնի, Բուրգանի - կատէ, Թափրիզի
Մուհամէտ Հիւսէյնոյ, «Իբան կամ Իբրան», որոշի այսպէս.
է դա կողմն Ատրեջանայ. զտանին ի նմա քաղաք Գեան-
ջայ և Բարտաւ, ասեն թէ գոն ի նմա հանդք ոսկոյ և ար-
ծաթոյ. բայց Զենտեան մատենից, ցուցանի թէ ի հնումն Ա-
րան ձգւի քաղաք Ումի, և տարածակէր յինքեան զմեծ
մասն Ատրեջանայ. Արաբացիք կարծեալ թէ արմատ բառիս
է Բան, կազմեցին բառս Արիան, և Այ - բան, Վիրք հնէն
Բանի, Պարսիկք «Արանեա և Իբրան» : Իսկապէս նմանու-
թիւն անուանցս «Արան և Իբրան», որով Պարսիկք ի հնոց
անտի անուանեն զհայրենիս իւրեանց, ունի ոչ սակաւ ազդուու-
թիւն և կարէ տալ մեզ եղբակցացսնել թէ երկոցունցն մի
է ծագումն:

Պարսիկք Իբան անուանեն զբոլոր երկիրն որ սկսանի յԱ-
մուղարեայ և Կարուլայ ցնփրատ և ցՀայս. Զենտեան գրոց

Բէլ Հրաւիրէ զնա ի Հնազանդութիւն ինքեան, և տեսեալ զընդլիմնութիւնն զօրախաղաց լինի ի վե-

Այերան, պարտի լինել Արան, Իրան, կամ ուղղագոյն ըստ հնչման Պարսից և Զենտեան տառից Այրան, Բանի Վրաց. բայց անուանա Այերան ըստ Զենտայ նշանակէր միայն զայն մասն Հայաստանի որ ձգէր յԱրարայ ի Հիւսիս . . . Եւ ՅԱյնարհադարութեան Մալիսի Խորենացոյց ցոյցանի յԱրցախ նահանգի, գաւառ Մեծ Իրանք ի լեզու Հրէից Արամ կամ Արան, նշանակէ բարձր և լեռնային երկիր, և Թաի ոչ ոք յայտ արարեալ են զՊարսս և զՀայս, ծածկեալս լերամբք. ըստ այլ և այլ աւանդութեանց որ ի գիրս Զրադաշտականաց, մարթ է փոքր ինչ ճշմարտանման կարծել թէ Պարսկիք առ հասարակ յայժմեան Իրանից յստջ գտն յԻրանայ, Արարատ տափան նահանգի և մասին Միդլայի, որ խառն է ընդ նմա, որոց յետ ժամանակի Հայք տիրապետեցին:

Յայս տմենայն փաստից մարթ է հանել զհետեւեալ ձեռնարկաթիւնս:

Նախ յերկրին տարածելոյ ընդ մէջ Առիկտեան լեռանց, Կասպից ծովու, ծովակացն Ուրմայ և Վանայ թերեւս ցԼապը լան-քու, Տիգրիսի և Եփրատայ, երկար ժամանակեա գետ ևս զերեւումն Թորգոմազեանց, Արքանազեանց, Հայկեանց, և վերջապէս Արամեանց, ընակեալ էին Ալօրիկենք, որք յամենայն ժամանակաց անախ տնտեսէին Իրանք:

Երկրացիս այսոքիկ էին ի սարկաց հզօր տերութեան Ասորոց և կառավարէին տեղապահօր Թագաւորաց նոցին, յորոց առաջինն է յիշատակեալ ի պատմութեան, Թորգոմ հայր Հայկայ ընակեալ մերձ ի Նախիջևան:

այս նորա պատերազմն սկիզբն տանէ յիզերս ծովակին Աանայ ի մէջ բարձրաբերձ լերանց. Հայկայ աղեղնաճար սպանեալ զԲէլ, Հրամայէ Թա-

Երբորք, յորժամ որքիկ նորա Հայկայ ապստամբեցաւ ի Թագաւորէն Ասորոց, ժողովեաց առ ինքն զբազմութիւն զօրաց ի տեղացի բնիկ բնակչաց, այն է ի հին Իրանաց, որք ձեռքն առն եղեն նմա ի յաղթել Ներքով Թայ և զհին տափն զանուանոր իշխանին խրեանց, — Հայ, որեւմն Հայք չին նախեղակ ընակիչք Հայաստանի, այլ միայն եկք յԱսորոց. և եթէ ընդունինք իրեն պատմական փաստ զաւանդութիւնն բաժանման յայկկայ Առիկտու երկրին ընդ մէջ Հայկայ և եզբարց նորա, յայնժամ և աղակալութիւն զանազան ցեղից նուաճելոց ի Հայկեանց, որք յայտնի են անուամբ Թորգոմազեանք, պարտ է խմանալ թէ վերաբերի Թագաւորեալ ցեղին և նայն իսկ ազգին:

Դարձեալ և երես 225, ոչ զանազալ տեսել որ ընակիչք Հայաց նահանգի (Երևանայ) բաժանին ի բնիկս և ի գաղթականս բնիկք են Հայք և Քուրդք, Արամեանք, կամ որչառ նաք զինքեանս անուանեն Հայք, սերին յառաջին գաղթելոցն յԱսորեստանէ յայտ երկիր, եթէ հաւատալ կարելցեմք ասանդութեանն, ընդ նահանգեալին խրեանց Հայկայ յետ ուղտամբեւոյն ի Ռեւայ. սակայն դատելով ըստ գծագրութեան զիմաց նոցա (Հայոց), բարուց, սովորութեանց և լեզուին, անհար է եղբրակացուցանել թէ սոքա յառաջ եկեալ են յորդոց կամ ի ցեղէն Հայկայ. առաւել ճշմարտանման է թէ առ անընդհատ խառնութեանցն, ստատելոց զերկիր նոցա, ընակիչք տեղացն կամայ կամ տկամայ չուեցին քննոցն անախ ի Պարս, ի Վարդ Ասիա, յԱրեւմտս և ըն. միայն միայն ընդ լծովք Մամանա-

ղել զդի նորա ի Հարք, իսկ բլուրն ուր անկաւ Բէլ՝ հողի Գերեզման: Այս առաջին զիւցարանական գաղթականութիւն Հայաստանի, յետ որոյ զհետ եկին այլք բաղումք*):

Եթէ ի քննին առցուք զՀայաստան ըստ աշխարհագրական զրից նորա, տեսնենք զի է նըշանաւոր երկիր՝ նիւթ հնոյ պատմութեան մարկային սեռի. աւանդութիւնն ազգաց բաղմանց՝ նա թէ և Աստուածայինն սրբազան պատմութիւն ցուցանեն աստի ելեալ ազգաց և աղանց Եւրոպիոյ, ընդ զոր այժմ՝ ունին երկիր բնակութեան: — Պատմութիւնն. թէ սուրբ լիաւն (որպէս ա-

կանաց սերունդ Ասորոց, Մարոց, և յասկապէս չրէեց, որք յետ գերութեանն Բաբելոնացոց ըստ ասեց բաղմանցն լցան ի Հայաստան, և ի վերջոյ ընկալան զլեզու. և կրօն Հայոց, հասնական է թէ Քիւրդք են նախնական ցեղն, զորս Հայկ եգիպտի զարձի իւրում առ. Նրաթիաւս:

Պարոն Շոպէն որչափ չանայ մանրակրկիտ լինել ի հետադասութիւն հնութեանց, այնքան օտարոտի ընթերցողին կացուցանէ զբանն, և տարակարծիք նկատմամբքն միայն ազօտ մթութեան քան զպարզութիւն բացայայտութեան արկանեղ հնութեամբն, զորմէ մեզ այլուր ընդարձակագոյնս ունիմք կարգել թէ դէպ բերցէ մեզ ժամանակն:

(*) Իբրեւր հատ. Ժ. երես 585, զիստգութիւն ասեմք զգաղթականութեանց Հայաստանի որ ի հին ժամանակաց հեռուէ:

նուանեն զնա զրացի ազգք) վեհամարաձն Այրա-րատ*) հղե որորան նորոյ մարդկութեան յետ համայնաջինջ ջրհեղեղին. ունի արգարե ազգութիւն նշանակութիւն՝ թէ և խնդիր և քննութիւն առարկայիս չե է առեալ տակաւին զվախճան: — Այս երկիր եղև ընդարձակ ճանապարհ անցից համարէն միապետութեանց. Ներքովք, Նինոս, Շամիրամ, Սեսոստր, մուտ գործեցին ի սա, կամ գէթ ասացուք, ջանացին օտն կոխել ի հիւսիս. աստ զիպան սարավիկի պատերազմունք ընդ մէջ Ասորոց և Միդեացոց, ընդ մէջ Միդեացոց և Պարսից. Դարհ և Քսերքսէս աստի դէմ եղեալ խաղացին յարեմուտս. և Աղէքսանդր Մակեդոնացի մուտ գործեաց յերկիրս յայս ի նուաճիլ զարեւել և զհիւսիս — Այս երկիր եղև վայր ճակատամարտից Հռովմայեցոց և Պարթեաց. աստ Արարացիք առ Նեխուսլինգաւ զիշ-

(*) Հայք անուանեն զԱրարատ Մասիս, յանուանէ Ամասեաց Բռնեորդայն (Բարոն սիւլամմաբ զնէ հօրեղբօր) Հայկայ. Թաթարք, Ալլի - գաղ, Պարսիկք կուղի - հուհ, (նոյեան լեառն), Թուրքք, Պարմազ - գաղը, Հեկքն, Աբուս. ոչ մի ոչ ի դրացի ազգաց կուէ զնա Արարատ:

Մովսէս Խորենացի պատմութեան զնէ զըջապատ Արարատայ երկուց առաջ ճանապարհ:

խանութիւն կայան տիրելոյ արեւելեց. ի սա մուշ
կալա Եւրոպա (խաչակիրք), մուշ կալան և Մոն-
ղոլք և Թաթարք, Չինգիզխան և Թաթարդան,
Աստ յընթացս զարաւոր ժամանակաց պատերազ-
մունքն յառաջ եկին ընդ մէջ երկուց Մահմե-
տական աղանդոց (Շիի և Սուննիի) և ի վերջին
ժամանակս Քրիստոնէութեանն և Մահմետակա-
նութեանն, Ռուսաց, Պարսից և Տաճկաց. ոչ
արդեօք նախասահմանեալ իցէ Քրիստոնէութեա-
նքն և լուսաւորութեանն արտի ելանել և տիրել
Ասիոյ՝ որպիսի վիճակ ճակատադրեալ է ազգի
քնակելոյ՝ յայտմ. համաշխարհական լիտորոնի
Այս ազգ նախնասեր է և աղնուարին, զարգա-
նալ հոգեկան և մարմնական մեծամեծ բարեմաս-
նութեամբք ալ այս ինչ է՝ զի ոչ երբեք գտաւ
այնչափ հզօր և բազմաթիւ (85)՝ որով կարողն
լինալ էր զբաւել կամ պահպանել զիշխանութիւն
երկրին ի ձեռին իւրում*): այս և զայն ևս պարտ

(85) Հայք առ անմարտնութեան և զարեւելեալեանութեան
իշխանաց իւրեանց՝ կարուսին զիշխանութիւն երկրին, ոչ թէ
առ նաւագութեանն և սակաւութիւն զսլաց ազգին:

(*) Թաթի, թէ և թաղաւորութիւն Հայոց ունէր երբեմն կա-
րողութիւն զօրութեան, զայս յայտ առնեն անկողիք մայրա-
քաղաքին Անայ. ճանապարհորդն Քեր Պարզէր հաստատէ, թէ
այս քաղաք լեալ է մեծազայն յաշխարհի. ունի մեծատարած

և տեւել թէ սակաւք ունալք զտան յաղագոյ, որք
յընթացս հալաւար ամաց ընդ լծով կեցին
ճառայութեան և վշտաց և հարածանաց, որոգէս
Հայք են, և այն բոս մեծի մասին յայտախի ազ-
գաց, որք թէ ընական և թէ բարոյական յառ-
կութեամբք յոյժ յեանեալ էին քան զնոսա
այլ ալժմ գտնուց անիւ բաղդին ազգիս աշտրիկ,
Հայրենի երկիր նորա (Այրարատեան աշխարհ
ազատեցաւ ի գերութենէ, և անհետք է չնշմարել
զոր ալժմ ի նմա մտաւոր յառաջխաղսցումն և
յօժարաւորութիւն ջանացումն առ ի ձեռս բեւել զԵւ-
րոպականն լուսաւորութիւն:

Հայեցեալ ընդ ներկայ վիճակ ազգիս աշտրիկ
կերպարանի ի միտս մեր գաղափար աղագոյ բար-
գաւաճանաց նորա և լուսաւորութեան, զի և
կեղորն Հայրենի երկրին նորա միացեալ է ընդ
այնպիսոյ տէրութեան, որ զԵւրոպականն օտա-
ցեալ ունի կրթութիւն. վասն որոյ և ամէնայն

զիւս, ապարանս, աւերեալ եկեղեցիս, յորս մայր եկեղեցին
կանգուն. յետ ժամանակոյ զայս քաղաք առեալ թաղաւորին
Վրաց ուրեք զայն և շնորհէ Օրպիւկան տոնիկն. զկրի անդանե-
լոց ժամանակաց դարձեալ Գեորգ Գ. Թաղաւորն Վրաց հրա-
մայէ կուտրել զմեծ մասն քնակեաց նորա, յորմէ հաղադրեալ
ոմանց անկանին ի Պարսս:

իմանալի կարողութիւնն ազգութեանն ազատաբար կարէ աճել և զօրանալ. բայց է առաջի նորա Եւրոպա, կարէ հաղորդ նորուն լինել լուսաւորութեանն:

Թէ և միայն փոքր մասն սոցա բնակի ի կեդրոնի հայրենի երկրին իւրոյ, մեծագոյն մասին սփռեալ գոլով ի համօրէնն Ասիա, ըստ մասին յԵւրոպէ և յԱսիոյ կէ, բայց ունին սերտ և մտերմական յարաբերութիւնս ընդ հայրենիս իւրեանց և ընդ անդրբնակի և անխախտ կեդրոն ազգային — կրօնական միութեանն նոցա, այն է Պաթուղիկոսութեանն. որոյ խեղճանէ հետէ տիրէ զբաւիշ ազգեցութիւն ի վերայ համօրէն ազգին. այդ և Պաթուղիկոսութիւնն կրեմն ընդ ծառայութեամբ նուաստացաւ ըստ հոգևորին և բարոյականին, այլ միացուցիւ ազգեցութիւն նորա, որով ի մի յօդէ զզանազան ցրուեալ անդամս, ոչ երբէք թուլացաւ, և զարմանք այս են, թէ զհաճիւ Հայք ցանդ կացին մնացին հաւատարիմ առ հայրենիս, առ լիզուն, առ ծէս և առ Բրիստոնէութիւնն:

Ըստ այսմ է տեսնել ապաքէն և զՀրեայս, սփռեալս յամենայն ուրիշ և բնակութիւն կալեալս յազգս օտարոտինս, որք դարձեալ անխզիկ պահպանեն զնորքին միութիւնն ազգութեանն. թէ և առ նոսա չիք նիւթական կեդրոն Արտիմէդ, միացուցիւ նոցա ի մի կէտ ամբողջութեան, յոր

թէ յենուլ կարայցեն, յառ անվտանգ պոտոսպարումն, բայց բնական ձգտումն և կրօնական հոգին է, որ պահէ զնոսա, որպէս զՀայս:

Ինձ զհետ զայ ասել թէ Հայոց նախասահմանեալ է լինել խմորն զանդուածոյ, որ զհամօրէնն խմորեց է Ասիա ի վերստին հոգևորութիւն և ի նորափետուր զուարթութիւն մեռեալ տարերց բարոյական կենդանութեան նորա: — Կեդրոն կրօնական, որ զՀայս ի մի միաւորէ, յոյժ վեհագոյն կացուցանէ զնոսա քան զՀրեայս, որք չունին նիւթական կեդրոն:

Ռուսիա հոգ յանձին կալեալ է տալ Հայոց միջոց ըստ հոգևորին յառաջդիմութեան, որում և ինքեանք նկրտին հասանել. առ այս կառուցաւ յամի 1815 ի Մոսկուա ճեմարանն տեարց Լազարեանց, որ և արքունի հրովարտակաւ ի 20 Նոյեմբերի 1835 ամի զասեցաւ ընդ երկրորդական զարգ ուսումնարանս տէրութեանն, յորում կրթին մանկտին Հայոց ի գլխաւոր լիզուս Եւրոպացոց և Ասիացոց, և ի բարոյական և հոգևոր ուսմունս. ասացին թէ մանկտին Հայոց յոյժ դիւրութեամբ ուսանեն զօտար լիզուս (86):

(86) Այլ աւագ դի պանդխտութիւնն, և զմեղակ կլիմայ Կիւսիսի է տառանցն հազիւ զեօթն դարձուցանէ անվտանգ

Հայք արդարախոհ մտօք շնորհ ունին Ռուսիոյ
ապիւ աղատութեանն իւրեանց յանտանկի և ի
վշտատանջ ծառայութենէն, յորում մնալոց էին
մինչ ցարդ, եթէ չէր հասեալ ի վերայ հզօր
որաշարանութիւն նորին:

Հայք ի կարգէ են գեղեցկադոյն աղգաց երկրի.
վայելուչ են հասակ և զիրք մարմնոց նոցա, ոչ
այնչափ բարձր և զղայնիք, որպէս են Վիրք: բայց
են զողորմիկք, պարարտք և թուիր. չտեսի ես
գոր ի մէջ նոցա խորտեալ. զարտաքին շարժ-
մունս և բարս նոցա ի քնին առեալ, հարկ է
ասել լճէ են հեղք, չափաւորք, համեօտք, և
յոյժ բարեբարոյք. իսկ զներքին բնաւորութենէ
սոցա սրբութեան, լճէ երկրագործք, (այսու ա-
մենայն զհասարակ ժողովուրդն յայտ առնէ) բնա-
կեալք ի բուն հայրենին իւրեանց, որոշին ի նո-
ցանէ, որք տարածեալք ցրուեալք են ի զանազան

հայրենեաց թրեանց գիրկս: Ի սոյն ձեռնարան մտեալ յամէ
1864, աշակերտք ամենաթիւնի հարադատն իմ Ազաթաք
Անդրակեան Մեկը - Առաքելեանց, որ յամէ 1869, է 15
Սեպտ. կ'գեալ զկեսան իւր ի սաք անմիջեօր ընդդմեաց
զմնոց իւր, և զիս բաղաւլկաւ, ընդ քաանամեայ երկամեա՜
ձաղիկ տնոցն ի հոգ մահա թաղեալ և զարանութիւն սրտիս.
Իցի՜ւ թէ դու, զգործմանիս ընթերցող, արտասուս կ'անկցու-
թեան ընդ այս իմ բաղդ աղաւառմբս յայնչոյ:

աղղս և պարտաքին առևտրաւք, վասն զի վեր-
ջինքս համարին անհաւատարմք ի բանս և ի աւեր-
ւառս 87). բայց արդարապէս դատեալ, ասեմք:

(87) Պարոն Շոպէն, երես 707, սոյ զեկարագիր բարուց
բնաւորութեանց և ընդունակութեանց Հայոց, որ թէ և ոչ
զեղծ ի սխալմանց և վերջալիսս նկատմանց, դարձեալ իրք է
բազման ի ստուգութիւն բանից Հակամատակնի երեւեալ
կարգեմք աստանոր տեղեկութեան ազագաւ. ոչ ոս կ'ոճա-
կանին Հայք չկրմեսանդք են յոյժ, և ոչ մի հալածանք կ'ա՜
զօրութիւն թշնամեաց կարող է դնաս շարժել ի հաւատոյ.
ուր և գտցի Հայն, ամենայն ճշտութեամբ պահպանէ զսահ-
մանեալ ծէսս և կանոնս իւր, և ոչ մի ինչ կ'արէ ազգիկ նմա
է լուծանել զխիստ պահս իւր, որում զրեթէ սահմանեալ է
կէս տարւոյն:

Աստուծուն են սրբս ի շինութիւնս եկեղեցեաց, վանքից
և ի պահպանութիւն բազմաթիւ հաղեօրականաց իւրեանց:

Ըստ բարոյականին, ունին ինչ ինչ թերութիւնս ոչ խղատ-
անգորովիլիս. խորամանկութիւնն է զխառն յատկութիւն
մեծագոյն մասին. չահաւորութիւնն բազում անգամ արկանէ
զնոսս ի խաբէութիւն. այնպէս զի բազմաց արհեստ իմն դար-
ձեալ է յօղորմեայ զներքին միտս իւրեանց, չաղարկութիւն և
ի բարեխառնութեան չեն հաստատուն, և որ միանգամ երեւցաւ
նոցա անգործակար, զիւրաւ մասանան դայն թէ և բարիս ետ
արարեալ կ'էլ:

Դա՛ք են ի պատերազմանս, և դրացի ոչգք կարող եղեն
յաղթել և տիրել նոցա. միայն զի զօրութիւն նոցա (Հայոց)
յոյժ նուազ գտանիւր համեմատութեամբ Թշնամեացն, ընդ

չեն ինչ զարմանք եթէ զայդ անուն կրեն գոքա-
լատ որում սխալաբ ի մէջ ազգաց օտարաց: —

Երեսրս մօտերմբ են և եղբայրական հոգին թագաւորի ի նոսա:

Ըստ մտաւորականին, մտացիք են Հայք. յայտնի է նոցա օգուտ լուսաւորութեան. հասու են զխտութեանց և արհեստից ըստ ամենայն մասանց նոցին. սովաւ գերազանց են յոյժ քան զղբացիս, զազգս Վրաց, և Թաթարաց. ամենեքին նախանձաւոր և բորբոքեալ են կրթութեան որդւոց իւրեանց. և յորժամ ուսումնարանք նոցա յցան Հայ աշակերտօք, տակաւին ոչ մի Մանմետական եղեալ էր ի մօր առաքել անդամօր զորդի իւր:

Իսկ ըստ արտաքին արհեստից չիք ոք հաւասար նոցին. ընդհանրապէս են համբերողք, աշխատասէրք, հաշուազեա, չափաւորք (ի ծախս) միանգամայն, և կարի քաջ գիտեն նախատեսութեամբ կշռել դշահ և զվնաս ամենայն ձեռնարկութեան, բայց յառաջիցեալք յերկրագործութեան, խաշնապահութեան, և յատկապէս վաճառականութեան, Թուի Թէ չիցեն ընդունալիք աշխատութեանց որք պահանջեն արուեստական համ մեքենական աշխատասիրութիւն. այս նկարագրութիւն բարուց Հայոց բնակելոց ի նահանգի նոցին, առաջի առնէ գնեռեւեալ զանազանութիւնս:

Բնիկ Հայք մերձագոյն են բնդհանուր պատկերին և ոչ այնչափ զանազանին ի Տփլիսիեցի և Վժգարիսանցի Հայոց բազաութեամբ միայն լուսաւորութեան:

Գաղթականք ի Տաճկաստանէ ունին ինչ ինչ նմանութիւն Տաճկական գծագրութեան պատաստելոց ընդ Հայութեան.

Թշնամեաց իւրեանց, քարշողաց յինքեանց, հարկաւ կասկածելիս և անհաւատարիմս քարոյլին ի Պոլսանէ. մանաւանդ զի Թողեալ սոցա զայլ ամե-

սաքա են առաւել դանդաղք և ծանր ի շարժմունս և ի խօսքս, բայց առաւել ճշմարիտք, սակաւ երբեք շողբորթք, խաբեալք, և սակաւախօսք. որպէս երեւի, առաւել յերկրագործութիւն և ի խաշնարածութիւնն հակամէտք են յան ձեռագործս և ի տուրեւառս. ներհակ ամեն, զազթեալք ի Պարսկաստանէ, խորումանկազոյնք յայլոց, և սիրողք մանաւանդ առւտրոց և արհեստից քան երկրագործութեան, ևս և արագազոյնք և զիւրաշարք քան զգանդազոտ որդիս Տաճկաստանի, ընդհանրապէս այստեղի Հայք, որք յընթացս դարաւս ժամանակաց տանջեալ տորեցան ընդ լծով Պարսկական բռնութեան, կորուսեալ են զամենայն ազգային բնաւորութիւն, պահպանեալ միայն տարապտյման և ծառայական նուաստութիւն նա և յայնպիսի գէպս, յորժամ պարտ է զօրութեան զանձինս նուիրել. յայնժամ միայն ի հանդէս մատչին, յորժամ լափեն զառաւելութիւն զօրութեանն Վկարացեալ ի ձեռս բերել զբարի բնաւորութիւնս ազգի միոյ (Պարսից), որ երբեմն իշխէր կիսազնտին աշխարհի, սեփականեցին միայն զԹերութիւնս նորա Հայք տեղւոյս են ընդհանրապէս խօսելով, ինքնասէրք, հետամուտք պատուոյ և մեծութեան. սակայն այս ինչ է զի օրին մանաւանդ ի ձեռս բերել զցանկացեալն գրաւոր խաղաղ պարապմամբք քան երկաթի սրով:

Հիւրանէրք են սորա, սիրեն և զգին և օգի զուրախոցուս թիւս արտից մարդկան:

նայն զրադմունս, ի հայկազմանս կենաց ասորու-
տի ջանալիս լինին, սակայն և այնպէս, նա և այ-
սորիկ Հայք, ի Տաճկաստան և ի Պարսկաստան,
արժանիք են ամենայն մեծարանաց ըստ առանի
կենցաղավարութեանն ի ընտանց, առ որս մարմն է
տեսանել տակաւին զնահապետական նախնաւանդ
բարս և զամենակերպ առաքինութիւնս ճնողաց,
ամուսնոց և որդոց, այժ և յարեգործք են, և
հիւրասէրք, և ամապկնդք յազգայնութեան և
ի կրօնի, յիշատակեալն թերութիւնք, են միայն
եղծմունք բարոց յառաջ եկեալք ի պէսպէս
հանդամանաց, ուստի և չհանրադրին ազգին 88),
մինչդեռ ներհակ նոցին է տեսանել զշինական
Հայս, աշխուարարոցս, հաւատարիմս և մեծարուս,
Թուրքիոյ, որ ճանապարհորդեալ ամօք յառաջ
կալաւ ընդ նոսա ծանօթութիւնս, անուանէ զնո-
սա «արս իսկապէս բարիս», իսկ ինձ ասացին
թէ Հայ բնակիչք շինիցն, որ ի շրջակայս Բայա-

(88) Ահաւանիկ հաստատութիւն բանից մերոց զոր ի վեր
անդր ի ծանօթութիւն 33, խօսեցաք թէ արգայ Հեղինակն
ոչ ի համադմանց իւրոց, այլ ի բանից առեալ նախանձամբ
անձանց խորեբայս անուանէ զՀայս. ապա թէ ոչ, ոչ է ի մի-
ազերէ բզկնի քաղցր և զառն, և ոչ է ի միայ բերանոց խոս-
քովեան և պարսաւս:

զխոցոյ, Կարնոյ և Ապնայ, որք ընդ իշխանու-
թեամբ տաճկաց ճշտութեամբ և մաքրութեամբ
վարուց դերադանցն քան զընտելիս շրջագայիցն
Երեւանայ*):

Եւ թէ և միանգամայն անտեղեակ եմ լիզուին
Հայոց, սակայն յառաջ բերեմք աստանօր լլուեալս
յԱրտօվանէ, ի Կաթուղիկոսէն Ներսիսէ, և յայ-
լոց զիտողութիւնս զնմանէ, լուեալ եմք այժ մի-
այն զօտարազգի ուսնիցն զկարծիս, ցանկալի է
լսել և դնոյնայնզուարանց:

24րեմ զտանել բարբառ մի յարդեացս,
(գրէ Արտօվան), որ այնչափ զանազանէրն ի հին

(*) Արշափ ներմոկ միմեանց բնաւորութիւնք տեսանին
յայտ ազգիս. յեն, որք այնչափ անհանգիստք, սիրողք ճանա-
պարհորդութեանց և շատաշրջիկք իցին, որպէս որք յօտար
երկիրս պարսպին առեալողք Հայք, զօ. է տեսանել յաճախ
ի վերայ լրոցն Գերմանիոյ զՀայ վաճառականս ի Կ. Պօլսոյ,
և ի Զմիւռնիոյ իսկ հայրենաբնակք, այն է բուն Հայաստան-
ցի վաճառականք, որոյիսք են Երեսնացիք, սակաւ երբեք
մեկնին ի քաղաքաց իւրեանց, և թէ երբեք երբեք մեկնին,
ոչ հեռի քան ԿՏփիսա, Կաթլեփ, և Կարին. շինականք հե-
ռանան ի բնակարանաց իւրեանց միայն ի պատճառս ուխտա-
կատարութեանց, անսովոր լինէ և վնաս տան համարի, ե-
թէ զխաւսրն տան զգանի մի գիշերս բացակայեալ է անտի,
և ընդդէմ սովորութեանն, եթէ կրասերագայնքն զգիշերն ան-
ցուցնն արտաքայ գիշի:

արմատական լեզուէն, որպէս աշխարհիկ լեզուն
Հայոց ի հնոյն, առաւել մերձաւորագոյնք են Լե-
հացոյցն՝ հին Սլաւոնականին, և Իտալացոյցն՝
Լատինականին, քան մերս արդի բարբառ՝ հնոյն,
առ մեզ աշակերտեալք ուսման նախնի լեզուին
առաւել գծուարութիւնս կրեն յըմբռնել զայն,
քան Եւրոպացիք յօսանել զգլխոցական լեզուս
խրեանց: Յանդաին ի տաննամայ տիոց զհետ և
զէ եռանդեամբ և անգուշ աշխատութեամբ զրա-
բառ լեզուին մերոյ, ուսայ գրելմէ ի բերան զՔե-
րականութիւն և զայլ մատենաւ, յօրինեցի շա-
րագրուածս բազումս, բայց և դարձեալ անկարա-
նամ խօսիլ ի նոյն, ոչ մի լեզու ինձ թուեցաւ
այնչափ գծուարիմաց, (Աբովիան խօսէր լուսպէս
ի վից լեզուս), որպէս Հայ գրաբարն. և այս առա-
ւել փասն այն, զի ամենայն զգացմունք, անջա-
տումն ի միմեանց բառից, ևս և առանձին բառք,
ոչ համապատասխանեն եղանակի մօտաց և զայ-
տիարակութեան արդի ժամանակաց. այս լեզու է
ամենահարուստ, մաքուր և զխրադարձ, ձեռնտու
ի յեղուլ յոր և իցէ լեզուէ զամենայն գծուարին
աշխատութիւնս զիւրութեամբ *). այլ առ ինչ

(*) Զայս հաստատել և պատուր Գիտելք ի Մոսկուա, բնդ-
եքկար կացեալն ի Հայս, և եթէ Թարգմանութիւնք գրոց

պիտոյասցի ազգին երբ մանաւանդ մեծ մասն և-
կեղեցականաց անտելակ է նմին, թէ և դարձեալ
ամենայն որ նովաւ պարծի. ամենայն եկեղեցա-
կան ի նոյն լեզու գրէ զորպիսի և իցէ բանս,
յաշխարհիկն գրել ամօթ համարեալ. և քարո-
զողն ի ժողովրդական լեզու ոչ այնչափ յարդ
ստանայ, թէ ոչ առցէ ի խօսս բանս ի սուրբ
գրոց ի նախնի լեզուն. թէ և ինքեանք միայն ի
բերան առեալ զիտեն զայն, միանգամայն անծա-
նօթ լեզուին :

Եւ ին լեզուն Հայոց (ասէ Ներսէս) է լեզու և-
կեղեցական. և այնչափ մերձաւորութիւնս ունի
բնդ ժողովրդականին, որչափ Լատինականն բնդ
Իտալականին և Գաղղիականին, ծագելոցն ի նը-
մանէ: Արմատք ոչ սակաւ բառից հնոյն համա-
ձայնք են բառից Պարսկականին: հին լեզուն ու-
նի զհօրովս. նոյն ի մեջ բառից զնէ մասնիկս, և
բնկալեալ է ի կիրառութիւն զըստըմօտաւար-

զպրոցականացն Յունաց, որպէս Պաշտօնի, Արեւատեւի (ասէ)
ի կորուստ գնայցեն, մարթ է ի Հայ Թարգմանութեանցն վե-
րօտին կենդանածնել զնոսա ի Հելլենականն լեզու, այնչափ զի
յիշատակեալ Թարգմանութիւնք համապատասխանիք են բնա-
գրոցն : Պատուր Գիտելք ունի և գրուածս ի վերայ վար-
դապետութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց :

գի բառս Տաճկաց, Պարսից, Լատինացոց, վասն որոյ եղեն, որք սխալեցան գնել մերձաւորութիւն նորա ընդ յիշատակեցոց լեզուաց ։

Ինոր ժամանակս երկու Գերմանացի քաջահմուտ պրոֆեսսորք Պետերման ի Բերլին, և Նելման ի Միւնխեն, ջան ի գործ եղին յուսանել զլեզուն Հայոց. առաջինն ի լոյս ընծայեաց և զընտիր Գերականութիւն ինչ ի Բերլին յամի 1833 Պետերման և Նելման Հիմնովին պնդեն ունել լեզուի Հայոց ծագումն ի Հնդկա-Գերմանականէն, Լաքրով Հաստատէ ունել նորա մերձաւորութիւն ընդ Հին Միգիականին, վերջին ժամանակի ուսումնականք տարեալ մերձեցուցանեն զարձեալ Հնդկա-Գերմանականին, թերեւ և արեւմտեան Սանսկրիտ բարբառոյ. այլ գիտնական բանասէրն (Ֆիլլով) Պոթթ միանգամայն մերժէ զայս 89) ։

(89) Շուրէն բաժանէ զլեզուս կովկասեան աղջաց յերկուս կարգս, այս ինքն սերեալս յերկուց արմատոց Հնդկա-Գերմանական և Սեմիտան. յառաջնոյն գնեն եկեալ կարծէ զլեզու Մարաց, Կիլիկաց, Յիւանաց, Պարսից, Թաթարաց և Ռուսաց. իսկ յերկրորդէն, զՀայոց, Հրեից, Աբաբաց, և Ասորց ։

« Գերմանական լեզուաց, քնակաց երկրին (ասէ), հնազոյնն և նախեղակ պարտի լինել Մարացն, ի կիւր առեալն յաղագս

Գոն բազում ընդդիմութիւնք, և բազում յարեբութիւնք լեզուին Հայոց ընդ Սեմական լեզուաց. Հայոց լեզուն, որոգէս համօրէն Գերմանականքն, ունին զմիալանկ արմատս բառից, Սեմականքն՝ զերկնանկ. իսկ քանակական թաւական տնուանք Հայոց, յոյժ մերձաւորութիւնս ունին ընդ Հնդկա-Գերմանականին ։

Գիտնականք Հայոց նաեւ ի ներկայումս Միւնխարեանք, Հ. Ինճիճկան և Հ. Չամչեան պնդեն լինել լեզուի Հայոց առաջնախօս լեզուն մարդկային սեռի լեզուն՝ որով խօսէր նոյ, և ի հաստատութիւն սորին ի մէջ բերեն զՅունական թարգմանութիւն Սուրբ Գրոց և զբանս Յովսէփայ Փլաւիանոսի, որք գնեն թէ Հայաստան եղև որորան մարդկան ազգի, ուստի և ի վայրն ծնեղեան (ասեն) պարտի պահպանեալ լինել բուն լեզուին ։

Բնակեցոց ի կողմանս, զորոց Թագու որք Ասորեականի յանձն արարին զսիրապետութիւնն հօրն Հայկայ, Թորգոմայ, և Եայս երկիր այժմեան հովիտք Արտաշայ (զաշտք ընդ որ Երասն անցան) և սամանակից նորին կաղմուքք, երկրորդ յետ նորա լեզու Կիլիկ ի կիր առեալ լինի ի բնակելոյ իսպրիկ գեղջ միւր ի դասուն Որդուբաճայ որք են Թոռայ 104 հազար, երես 905. իսկ երես նոյն, մտապեալ զառաջին խօսան, ասէ ՝ « ի կիր առեալ լեզուաց արեւմտեան և Հայոց, որ թո՛ւթ Թէ մի և նոյն է ընդ միմեզմարոցն » ։

Աշխարհիկ լիզուէն Հայոց բաժանի ի բազում մասունս, և իւրաքանչիւր բաժանումն ընկալեալ է ի կիրառութիւն բառս Պարսից, Թուրքաց, Թաթարաց, և Լեհաց, յորս միանգամ արեւելք են Հայք. այլ բարբառս Երարատեան նահանգի և Աժդերխանու համարի ամենամարբար, և քան դամենեոսին մերձաւորացոյնք նախնի մայր լիզուին:

Հայք ի ժամանակս կուսպաշտութեան չունէին զսեպհական տառս, և չէ յայտ մինչ ցարդ թէ արդեօք զՅունացն կամ զՊարսից ի կիր առնուին տառս 90). նախնի տիրապետողք Հայաստանի որ-

(90) Զարմանք, զի արքայ Հեղինակն տարակուսի ընդ այդ խնդիր, մինչքեւ ի հաջորդաւոր հին դրամս, արձանս, կոթողս և յիշատակարանս է տեսանել տառս Յունաց և Պարսից, ի կիր առնելս ի թաղաւորաց Հայոց, թերեւս և ի հասարէն աշխարհէն:

Բայց սխալ մեծ է կարծիք, որպէս Հակոբ Զատուղին և այլք, թէ Հայք ի ժամանակս կուսպաշտութեան չունէին Վանական տառս. ըստ վկայելոյ Վարդանայ պատմագրի, յաւերթեալ գաւորութեան Վանի արքայի դոմանի զրամ Հայերէն գրով ընդուն թագաւորաց Հայկազունաց առա իսկական բանի նորին, և եւ զի լեալ էր Հայերէն գիր, ի հնոյն վկայեցաւ ի ժամանակս Վանի արքայի, զի դոմս զրամ Հայերէն գրով գրումար զանուն Կուսպաշտ թագաւորացն Հայկազունց և Վանի Վաթիթանդեղոս ի պատմութեան իւրում, յորժամ կարգէ գլաւորանս Ս. Գրեգորի, գոյ ասել. « Բաբանդարք

դոն Արշակունիք օտարաց յանձն ասնէին այն է Յունաց և Ասորաց գրել զպատմութիւնս նոցա. բաց յայնմանէ, գրաւոր բանք այնր ժամանակի չերևին ի միջի, և չգիտեմ թէ զո՞ն արձանագրութիւնք ի կոթողս և ի յիշատակարանս: — Յասպին դարու անդ Քրիստոնէութեանն վարէին ի պատարագին գրովք Յունաց, ի լեզու Ասորի մինչև սուրբն Մեսրոպէ մի ի հռչակաւոր արանց Հայաստանայց եղիտ յամի 406 զայժմեան զիրս Հայկականս *), որ ըստ յարմարութեան Հայ հա-

պգային Տրդատոց նշանագրովք գրէին զամենայն աստեղեպս արքայ ասնս Վաթի. տիկ Վենետ. 1815, եր. 83:

Վարան միայն առ տեղեւորս յիշատակելոյ կամեցաք յայտ ասնել թէ այս Հայս վաղուս արեւմտ լեալ էր գիր կամ նշանագիր որով վարէին նախ քան զՄեսրոպէս Մկրտիչ Երեմ, այնր գիտական և բազմաբնակեւ, ընդարձակօրէն բանիք և բացայայտ վաստիք հասարակ զպոս տես նորին. Ист. Арм. М. X. прилосение четвер. եր. 362:

(*) Սեն - Մարթէն ի «Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie. Paris 1819» ասէ. « Հայք երախտագրաւք են գիւտայս այսորիկ, որով պահպանեցին զնկար իւրեանց և զգրականութիւն. առանց այսր կորուսեալ անհետացել էին ի մեզ ազգայն արևոպետազայն նոցին, Պարսիցն ասեմ և Տաճկաց և այլոց, որպէս բազումք յԱթենքի աղագ. այսու միայն անխախտ եկաց մնաց եկեղեցի Հայոց, և պահ-

գաղային (հեղինակն են 38 *) 91)։ Հայ մատենան
տպագրեցաւ զառաքելն իւր յամի 1563։

պանեցաւ գոյութիւն ազգին ի հազարամեայ ծառայութեան
նորին։

(*) Սուրբն Մեսրոպը եղիւ և գտաւս վրաց, որովք վա-
րին ցարդ ի վիրս, ևս և Աղանայից, որոց միայն սակաւա-
թիւ մնացորդքն են ի կուկաւ։

(91) Համազգին մեզ Մկրտիչ Իմին կամի Մամիկոնեան
գրեւ զսուրբն Մեսրոպը, յորժամ, երես 362, ծանոթութիւն
կարգեալ զնմանէ տսէ, « Մեսրոպը ի գեղջէն Հայեկաց
Տարօնեան գտաւս ծնաւ յամի 361, (մեռաւ յամի 441,
13 Մեհեկան). անուն հօր նորա վարդան. յանուանէս, զոր
կրէին զլիսաւսրապէս արք ի ցեղէն Մամիկոնեան, և ի տեղ-
ւոյն ծննդեան նորա, մարթէ կարծեւ թէ Մեսրոպը զծա-
գումն առեալ իցէ ի ցեղէ Մամիկոնեան. այլք որպէս կամին,
իսկ ես միանգամայն անտեղի և աւելորդ ի մէջ բերելոյ հա-
մարիմ զճիշդագրութիւնդ կամ ազգաբանութիւնդ, որով կամի
արգոյ հեղինակն մեծարել զմերս Մեսրոպը։ Մի՞թէ Ժամա-
նակակից պատմիչք կամ որ նոյն է աշակերտք սրբոյ առն,
Մովսէս, Մամբրէ, Ղազար, Կորիւն, և այլք զամենայն հան-
գամանաւ և մոնրօտոյստում անցն կենաց վարդապետին իւր-
եանց ի գիրս առեալք, զլացան յայտնել և զժազգումն նորա
ի ցեղէ Մամիկոնեան։

Թէ ի Մամիկոնեան և թէ ի սոսկական տանն իցէ, մեք
ազգային երաստապարտ եմք անմահ ջանից և ճշանց նորա.
որովք ցարդ զգոյութիւնն ունին լեզուն և եկեղեցին մեր.
այլ թէ դու ուշիմ ընթերցող, միանգամ գոնէ մտեալ իցես ի

Հայք նախ քան զամենեսին ընդգրկեցին զՔր-
իստոնէութիւնն, մինչդեռ ինքնակալութիւնն Հը-
ոովմայ և այլ քաղաքակրթեալ կողմնք հեռի
պահէին ի նմանէ զանձինս. թէ և ի մէջ Հայոց
ոչ առ ընդհանուրս ծաւալեցաւ Քրիստոնէու-
թիւնն ի ձիւն քարոզութեան, բայց կային ի մէջ
նոցա Քրիստոնեայք, որոց վարք և կեանք առա-
քինական մեծ ազդեցութիւնս կարէին թողուլ ի
վերայ ազգին, և զայս անտի մարթէ է բացերեակի
նշմարել զի յորժամ յամի 302 արքայն Տրդատ
ընկալեալ զՔրիստոնէութիւնն ի Ս. Գրիգորէ և
մկրտեալ յապիւռնս Եփրատայ, ի նոյն որդեգրու-
թիւն շնորհաց կոչեաց և զազգ իւր անսոցեալ
աշխարհին բովանդակ զհետ հետոց նորա փու-
րեացաւ ընթանալ ապարէն և թէ կիսով չափ

խաւարելին և յանչաք ստորերկրեայ վայրն, որ խնկիլ և
երկրպագելի ոսկերքն հանգին մեծի առն, ու առանց կը-
տամբանաց և յանդիմանութեան զմտաւ ածցես զանտարբերու-
թիւն և զպարտախտութիւն մերոյ ազգիս, որ ի հազարաւոր
չոսյլ և անպէտ ծախոյց իւրոց զլացաւ մասն հանել վերա-
նորոգութեան Տաճարի նորին, կամ ի ցոյց երախտեաց, և ի
վճար պարտուցն իւրոց խորհեցաւ բնաւ սրտաւել զորանեալ
ոսկերք նորա և զյիշատակ, փառաւոր մատաւար և շքմաւ
Ո՛վ երկինք . . .

ունկնդիր արքայի գտնալ ընկալան զբրիստոնէութիւնն, գէժ և կէսքն ի համոզմանց իւրեանց, և ուստի այս համոզումն արգեօք այնչափ բազմութեանն կրօնից ի կրօնս իսկեղջ՝ և թէ ոչ յազգեցութեանէ Բրիստոնէից, որք ի սկզբանէ անտի անպակասք էին ի նոսա 92): Առաքեալ և ռուսացիչ Բրիստոնէութեան Ա. Գրիգոր և աշակերտք նորա արեամբ չափ ձգնեցան ի տարածումն բրիստոնէութեան, և ի զարթուցանել զժմրեալ հոգիս. ուստի հոգ արեալ մարդիցին զմանս ի կրօնաւորութիւն կամ ի փարդապետութիւն, և քարոզութիւն ճշմարիտ Աստուածորաշտութեան, և յօրինակ Աստուածաւեր փարուց բարեաց ժողովրդեանն, ձեռնադրեալ զքահանայս ի հոգալ և յանձանձել զհօտ բանաւոր և զչորս հարիւր եպիսկոպոսունս ի խնամատարութիւն բրիստոնէայ աշխարհին. կառոյց և զվանորայս բազումս: Տէրութիւնն Հայաստանի նախ քան զբրիստոնէութիւնն էր ի բարեկարգ և բարգաւաճ դրութեան, բաժանեալ ըստ նահանգաց՝ նահանգաց՝ ի կուսակալութիւնս. այսորիկ կուսակալութիւնք

(92) Ահաւանի ուղարկութեան արժանաւոր և ճշմարիտ զատուութիւն, զոր ի մեկ կամ յօտարաց հոգի ոք գտնաւ ասի:

պակաւ առ սակաւ յառաջ եկեալ, փոխեցան ի ժառանգական արապետութիւնս, և ընդվզեցան յաբքայից. զողջէր միայն Արարատեան նահանգն եկաց մնաց ընդ լիաձեռն իշխանութեամբ արքայից, իսկ միւս կողմանք, որպէս Հաշտնից և ըն. բաժինք համարէին իշխանաց. անուանի կալուածատէր իշխանք էին Մամիկոնեանք ի Տարօն, Բագրատունք ի Սպիր, և այլք բազումք մեծք և փոքունք: — Պլնկոս յիշէ հարիւր քսան նախաբարութիւնս Հայաստանի. Մովսէս խորենացի երկու հարիւր քառասուն տասնձին երկիրս, և ներսէս Պաժուղեկոս (Շարհալի) ի Թ. դարութեալ հարիւր եօթանասուն իշխանական տոհմն, որք թէ և ձանաչէին զլեհագոյն իշխանութիւն արքայի, բայց դարձեալ վարկէին դարսօնութիւնս մեծամեծ իրաւաց և անկախ կառավարութեանց, և ի սմին ժամանակի մեծամեծ խռովութիւնս յարուցանէին ընդ դէմ միմեանց:

Յետ տարածանկոյ Բրիստոնէութեան, առ աշխարհական իշխանութեամբք այդոքիւկոյ երբեմն եւ ի տեղի դոցա կազմեցան հարիւրաւոր ու խոք կրօնաւորաց. յամայն յանչէն վայրս և ի գլուխ իւրանց ընակեցան միանձուք, եղանակ կենցաղավարութեան նոցա՝ օրինակ ընտիր վարուց համարեցաւ ի ժողովարդս, որպէս անուանեմք և ի լեռ-

նակողմանս Թիրեղայ, և Եթովպիոյ, Թադաորք
 Զայոց կառուցին ամրոցս և քաղաքս, որք բա-
 զում անգամ անգէն յետմահու նոցա քանդեալ
 կործանեցան. իսկ ընդհակառակն եկեղեցիք, մե-
 նաստանք և խրճիթք միանձանց եղեն ժողովա-
 րանք երկրին, և հասնողտարանք մարմնոց սրտոց,
 և սկսաւ աղղն յարգանս նուիրել մեծ տեղեացդ
 այգալիսեաց, կառուցան ի զոսա և կրթարանք ա-
 շակերտելոց ի ձեռն միանձանց, կրօնական ա-
 ռանձնակեցութիւնն (որ յամենայն ժամանակս
 նախամեծար է քան զամուսնաւոր հոգեւորակա-
 նութիւնն) այնչափ ամրորական ինչ եղև յազգիս
 յայսմիկ, մինչ զի ամեղորոցն ներսիս հինգեր-
 րորդ յաջորդէ Ս. Գրիգորի՝ Թէ կառուց զերկու
 հաղար վանորայս, ըստ ամին կուսանոցս կամ
 կրօնաւորանոցս կանանց և մանկտեաց, հիւրա-
 տունս ի պէտս օտարաց, և հիւանդանոցս 93):

(93) Շոգեն տառի հիմն առեալ տէ, և ի հնդմն գտա-
 նիւր ի Հայաստան ստաթիկ ուրիւթիւն. զուրկս համարե-
 լով անպէտ արտաբէին ի քաղաքաց և բնակութեանց, որք
 և առանց օգնականութեան իրեք ցրուէին ի դաշտս, յայրս և
 ի լեռնս. ներսն Հայրապետն հրամայեաց կանգնել յիւրա-
 քանիւր նահանգս ուրկանոցս, ուր ժողովեալ զամենեւին դար-
 մանէն, Թոսի Թէ խոյլ և ուրիւք են որովք յարարին, գրեթէ

Այս կրօնաւորական մենակեաց կենցաղ մեծ ազ-
 դեցութիւնս եթող ի վերայ ազգիս ըստ հոգեա-
 րին, մանաւանդ յորժամ աղղն ըստ քաղաքա-
 կանին կորոյս զիշխանութիւնն, զկնի մեծամեծ
 տարաւորանցն ժամանակի, ի պայծառ զարսն
 անդ, ի չորրորդն ասեմ, ի հինգերորդն և ի վե-
 ցերորդն, ամենայն ականաւոր անձինք նուիրեալ
 էին զանձինս ի կրօնաւորութիւն. յորոց ոմանք
 քահանայք, ոմանք եպիսկոպոսունք, և ոմանք
 կաթուղիկոսունք, երեք մասն բովանդակ գրակա-
 նութեան ժամանակին այնորիկ էր Աստուածա-
 բանական պատմաբանականքն ունին և պատմա-
 կան յարմարութիւնս. բանաստեղծութիւնն բազ-
 կանայր ի հոգեւոր երգոց. փիլիսոփայութիւնն՝ ի
 վարդապետական վիճաբանութեանց. բնաբանա-
 կան և տօմարագիտական ուսմունք չափաւորէին
 միայն ի զիտել զտօնս սրբոց, զաւուրս և զժամա-
 նակ տօնից, և յայսմ կրօնական չափաւորու-
 թեան կային մնային յայնժամ. Սապէս փոքր ինչ
 ծաղկեայն ի Թ և ԺԱ դարու գրականութիւն

առանց բացառութեան բնակիչք Հայաստանի, և որպէս երեկ
 համբէն անդր կովկասեան կողմանց, են մեծացրդք Ուրբա-
 թեան ա. էր. 915:

Հայոց ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ուսումն Բասիլ-
եան կրօնաւորաց:

Ի վերջոյ ի Ժամանակ տէրութեան Մահմետա-
կանաց հոգեօրականք անկան ի տղիտութիւն.
այս տղիտութիւն այնչափ ծանրացաւ. թանձրացաւ
ի միտս նոցա՝ մինչև ձեռագիրք ի գրադարանսն ու-
ցին յանպէտս համարեցան առ նոսա, և բովան-
դակութիւնք նոցա դանձք անհասանկիր, զորոց
զօգուտ և զշահ ի վերջին ժամանակս քաղեցին
օտարքն աշխարհաւ կամ կրօնիւ, յորժամ հնա-
րեցաւ տպագրութիւն *). կուրութիւն և տղիտու-
թիւն եկեղեցականաց և աշխարհականաց Հայոց
ի բունն Հայաստան ի կեդրոնն հոգևոր կենդա-
նութեան տեւեաց ցարդի ժամանակս մեր Գ. Գ.).

(*) Քաղուած յաշխարհագրութենէ Բիզանդայ, հատ. Ժ.
երես 626:

(94) Շուպէն երես 924 ատէ, ուր երբեմն յորժամ Հայ
Հոգևորականք ամենայն ջանքիւ դիտէ էին զարգացման հայ-
րենի գրականութեան, իսկ զայժմեան խառնաձուգ գրու-
թիւն Հայ Հոգևորականաց յառաջ բերեալ յաւելաւ ասել,
« Համբերէն Ասիացի Հայոց կրթութիւն և լուսաւորութիւն
պարտ էր յԷջմիածնի Վանից առնուլ ծնունդ և ծագումն,
բայց անդանոր չիք ուսումնարան. այն է միայն կարծեցեալ
դատարարակութիւն նոցա, զի իւրաքանչիւր Վարդապետ կամ
Արեղայ պահեալ առ իւր զաշակերտ մի, ուսուցանէ մասնա-

իսկ ի մէջ Հայոց սփռեց ի դանսզան աղինս ի
յայտ եկեալ է մնաւ որ յառաջխաղացութիւն ի
Ժ. Գարու: Հայ տպարանք հաստատեցան յամի
1616 յԵրևան, յամի 1600 յԱմստերդամ, 1670
ի Մարսիլիա, 1680 ի Լեյպցիգ, 1690 ի Պարու.
այսպէս և յԱսիա, և ի Պարսս ի Քուղայ ծաղ-
կեցան Հայ տպարանք, յամի 1640. իսկ ի Կ.

որապէս ինչ ինչ կանոն և ստորադաս զնա յաջորդ իւր և
ժառանգ. և երես 903. զնոյն լսեմք և ի բերանոյն Վաչե-
րայ Գերմանացոյ, որ գրէ ի ճանապարհորդութեան իւրում,
թէ ներկայ գտեալ ի հարաքննութեան աշակերտաց Ուսում-
նորանի Ս. Էջմիածնի եգիտ, զի 22 և 23 ամեայ ուսանողք
յժուարանային զիտել թէ տարին ի քանի՞ ասուրց քաղկանայ,
և ինչ:

Բիրութիւնս անհնաբին է մեզ լսել ի բերանոց ուսնողք
օտարաց զայսորինակ նախաւանանց և յանդիմանութեան
բանօ գնութեան Սրբոյ Աթոռէն մերմէ, որ Մայրն է չնոր-
հաց, ծնող և դոտարաբալ յմեր ամենեցուն: Ուսեալ օտարադ-
պեք փոխանակ ի քննին առնել զնախընթաց և ժամանակա-
կից հանդամանս տառապանաց և անուր վշտակրութեանց,
զրով ժամանակս ինչ անկարացաւ Մայր Ս. Աթոռն պահպա-
նել և դատարարակել ի ծոց իւր զմանկտին համազգի, առանց
խցճահարելոյ ի նոխտտինս առնուն զնա. յուսմբք զի ներկայ
ժամանակս տացէ մեզ զնախտտինս անցելոյն ջնջել օրինաւոր
յառաջադիմութեամբ ի պարձմանս ազգի և ի փառս կաթու-
ղիկէ Ս. Էջմիածնի:

Պօլէա յամի 1677. նոյնպէս յամի 1692 կառուցաւ փոխաւոր ուսումնարան Հայոց:

Յամի 1629 կանգնեցաւ յերևան Հոյակապ ճեմարան, որ փոխադրեցաւ զինի յԵջմիածին, և գտանի ցարդ, այլ ի յեռնեալ վիճակի. զոյ առ նմին և տպարան, սակայն ի լոյս ընծայէ այժմ միայն զքանի մի աղօթից մատենանս և ածնացոյցս. իսկ նշոյլ Հոգեոր յառաջադիմութեան, գրականական նորոգ զարգացման և աղքային նորոգ գաստիարակութեան երևեցաւ առ Հայս ի ԺԸ դարու, ըստ վերոյ ասացելոցն՝ ջանիւք Հայ Մխիթարեանց 95):

(95) Եւ Բաց ի վեհեակոյ, յայլ տեղիս (ասէ Շողէն) Հայք անուանի են ուսումնասիրութեամբ. յամենայն ուրեք ըստ կարելոյն նպատամատոյց լինին զարգացման լուսաւորութեան և գիտութեան. և որք ինքեանք չեղին կարողք աւանդ գուսուփն, չինացին բնաւ ի ծախս վասն բարւոք կրթութեան որդոց իւրեանց: Եւ եթէ Հայք մերոյս նահանգի (Արարատեան աշխարհի) բացառութիւնք համարին առ յիշատակելովքն, ոչ է պարտ մեզ մեզ գնել նոցա, այլ նստիւթեաց հանգամանաց, նոյն իսկ Դայր Աթոռն Եւփածին վսեմանայ յայտ մեր, յիշատակու վաղ անցելոցն և ոչ ներկայեա. սակայն և ի Հոգեւորականաց նորա քանի մի անձինք անուանիք եղին յասպարիզի գիտութեան և լուսաւորութեան. յիւ տարակոյս թէ օրինակեք նոցին և այլ բարեմիտ: Հոգեւորականք յորդորեցին նախանձաւոր լինել ջանից նոցին ու երես 207:

Հայ գրականութիւն սկիզբն էառ իւր ի հինգերորդ դարու ի Մեսրոպեայ, ի գիւտոյ Հայկական տառից. որ յառաջ քան զայն առ ժամանակաւ կուսպաշտութեան, ընդ մեհնեացն և արձանաց անհետացեալ բարձեալ է ի միջոյ:

Հարկ է ասել, թէ Հայ գրականութիւն իսկզբանէն ծաղկեցաւ առաւել քան զառաւել զի ազգն եռանդ և սէր մեծ եցոյց նմա. զնոյն գտանեմք աստանօր ի սկզբանն յառաջխաղացութեան, որ ինչ է տեսանել յԵւրոպա ի Ժն դարու. յետ գիւտոյ տպագրութեան, սակաւ ինչ տարբերութեամբ, առաջին նշանաւոր պտուղ գրականութեանն Հայոց եղև թարգմանութիւն Ս. Գրոց, աւարտեալ ի 410 ամի, որոց ի դործ ետուն զանձինս երևելի արք ժամանակին, Ս. Մեսրոպ թարգմանեաց ի Հայ բարբառ զԱւետարանն, զայլ մասունս՝ Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ, Եղնիկ, Մամբրէ, Եղիշէ, Աւոնդ, և Կորիւն. ըստ կարծեաց Մխիթարեանց և այլոց զիտնականաց, այս թարգմանութիւն ընտրելազոյն է ի թարգմանութիւնս Ս. Գրոց՝ և անհամեմատ օրինակ մաքուր Հայկաբանութեան:

Ի Ե. և Զ. դարս ծաղկեալ պայծառանայր գրականութիւն Հայոց, որով սկիզբն էառ և տեսեաց յարաբերութիւն նոցա ընդ Արևմուտս և

սովնայն արևմտեան հոյակապ գրուածք Ճշգու-
թեամբ փոխեցան ի Հայ լեզու 96):

(96) Շոպէն ընտիր դիտողութիւնս առնէ ի վերայ գրականութեան Հայոց և ոճոյ հեղինակաց նոցա, որո հազիւ երբեք արդի կամ ի հին մերազնեայ և օտարազգի ուսումնական-նաց ոք գմտաւ էած. ահաւասիկ իսկական բանք նորա զոր կարգեմք աստանօր. և Անմարթ է չխոտտովանել թէ գրականութիւն Հայոց որչափ և արտաւուչ, դարձեալ չունի այնչափ ճոխութիւն և վսեմութիւն որպէս Արապացն, Պարսից, Հընդ-կաց, և Զինաց, և այն ճշմարիտ է, թէ յառաջագիմութիւնք Հայ հեղինակաց ի գիտութիւնս չեն այնչափ նշանաւորք, սա-կայն միշտ համեմատք հոգւոյ ժամանակին, ընդունակութեանց Ազգին և աղետալի գրութեան նորա, որ ըստ քաղաքականին: Բայց է տեսնել ի նոսա արժանաւորութիւն ծանրակշիռ որ ծածկէ զայս թերութիւն. այն է միշտ լծորդել ընդ գիտութեանցն զհամեմատութիւնն, և ո՛չ առաւել անձնատուր լինել եւրեակալութեան իւրեանց:

Ո՛չ ոք երբեք ի Հայ մատենագրաց յանձն էաւ. մուծանել ի բանս իւր նորութիւնս քրտնացողիչ կամ դադափարս օտա-րոտիս վտանգաւորս, որք կարեն շարժել զյինուած քաղաքա-կանութեան, ներհակ սոցին, աշխատութիւնք նոցա բարեն զյատակ բարոյականութիւն և ուղղեալք են ի բարեգործու-թիւն և ի հասարակաց բարօրութիւն:

Ամենեքին գրեթէ յեկեղեցական կարգէ լինելով, և ըստ մեծի մասին ականատես անցից պատմելոց, իսկութեամբ պատ-մութեանն արժանիք են անթերի հաւատաց, և ըստ մեծի մա-տին լուելով կամ պաղարին նկարագրելով զայն ամենայ անցան,

Հայք առաւել քան զամենայն ազգս ունին հարուստ գրականութիւն թարգմանութեանց, մա-նաւանդ փիլիսոփայական և Աստուածաբանական

զորս ո՛չ ինքեանք աչօք տեսին, ցուցանեն զինքեանս անյօժա-րականս ի գեղերեւել կամ մեծացուցանել զպատմեալն գործ:

Ի պատմութիւնս նոցա թաղաւորեն սահասարակ երկու գր-խաւոր նպատակք. ա. նկարագրել զամենայն անցն մէն մի հան-գաւմանաց, և Բ. իւր բարոյական խրատ յուշ առնել ասպագային Սահայն յամենայն գրութեան Հայոց զԽաւորապէս տեսնի յօժա-րութիւն յառաջի առնելոյ զնկարագրեալ իւր զատմամբ կրօ-նական հոգւոյ. Գօ. եթէ տեսնի կամ ի վերայ հասանէ ահա-բէկ ազգին, աղքատութիւն, երկրաշարժութիւն, ժամտախա, խաւարումն լուսաւորաց և այլ այսպիսիք, Հայ հեղինակք ճա-նան առ մէն մի դէպս ի հանդէս ածել սրբակեաց եկեղեցա-կան ոք, որ ընդարձակ բանիւք բացատրէ խոռովեալ ժողովր-դեան, եթէ այս ամենայն փոփոխութիւնք բնութեան են ար-դար հասուցումն մեղաց մարդկան. և այսպէս եթէ քաղաք թշնամեաց մատնեցաւ, եթէ ի պատերազմի քրիստոնեայք ի պարտութիւն մատնեցան, Հայ հեղինակն միշտ անդ նախա-սահմանութեան մասին գոլ ցուցանէ, առհասարակ ընթերցողն ազատ է ի թիւր դատմանց և ինքնակարծ մեկնութեանց, որովք լի են պատմութիւնք օտար ազգաց առաւել քան զամենայն ի մասին ճշմարտութեան:

Հայ հեղինակք գիտեն զբաւել զուշագրութիւն պատմութեամբ անցից նորոց և անձանթից որք հետաքրքրականք և օգտակարք. միով բանիւ ի գրութեան նոցա է տեսնել որոց ի քննին լինին, ճան և փոյթ լուսաւորելոյ դմտա, կրթելոյ զսիրտս

գրոց: Եօթներորդ դարու գրականութիւնն սոցա բաղկանայր միայն յԱստուածաբանական ինդրոց. իսկ յորժամ յետ այսորիկ Հայաստանն ետես

ընթերցողաց, և բարի օրինակօք նուաստամաստց լինելոյ կանգնման բարոյականութեան ի մարդկային սեռի:

Իսկ ո՞՞ Հայ հեղինակաց ունի զազնուութիւն, չեն անձնատուրք յաշխատութեան երեակայութեան, որով զգածեալ է մեծ մասն արեւելեան հեղինակաց, յորժամ թեակսխին հաստնել մեծագոյն վայելչաբանութեան, թէ և ո՞չ իսպառ ազատք են յո՞՞նց, որք սեփականութիւնք են արեւելեան գրականութեան, սակայն պահպանեն զինքեանս ի գերբնական համեմատութեանց, արուեստակեալ ի տաղտկայի և բաղում անգամ առ նիմաստ այլաբանութեանց, առանց որոց միւս արեւելեան հեղինակք չգիտեն վայելչաբանել: Հայերէն գրութեանք ընդհանրապէս նշանաւորք են ընտիր նիւթով, համեղութեամբ բանից, և չափաւոր զարգարանօք սձայն, մարթ է մինչ անգամ ասել առանց չափազանցութեան թէ, քանի մի հեղինակք Հայոց, զօ Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, Ղազար փարպեցի, և յատկապէս Յովնանէս Կաթողիկոս համարեալն Հայոց Տիտոս — Լիօբիտլ և այլք բազումք շարունակ մաքրութեամբ լեզուին մշակեալ ոճովն, և կրթ բաժանմամբ ժամանակացն կարեն գրուել զսուտ դրութիւն Եւրոպացի ընթերցողաց, թո՞ղ և յառաջագոյն իսկ ընթերցեալ իցեն զարեւմտեան և զարեւելեան ամենազաւրմտիք վաստակ հին և նոր գրականութեանց:

Ո՞չ առեւթիք ինչ գրեացի բերել սատանօր զբանս գիտնական Աբբայ Ալիֆրասայ, որ յանցելում գարու ի մասին Հայ ձեռագրոց եղելոց ի ֆարիգեան արքունի գրատան: Աճայոց ձեռա-

զպատեւրազմունս Մահմետականաց և Կորոյս զառաջին փառս վայելչութեան իւրց, գրականու-

գիրք, ասէ գա ինքն ուսեալ արեւելագէտն, բանտն նոր աշխարհ առաջի գրականութեան, ուր ո՞չ ոք առկուին խորամուխ եղև յներսպացոյց, և հարստութիւնս որք ցարդ մնան անխուզելիք: Քարոզիչք որք ցարդ բնակեցան ի Հայս զբաղեալք միայն ի հոգեւորս, չեղեն ձեռնհասք թափանցել ի հնութիւնս Հայկական. այժմ ապարեն աշխարհ հիացմամբ իմանայ թէ զոյ յարեւել աղգ մի հետաքրքրական, արժանի է առանձին խուզարհութեան և զուցէ բաղումք անհաւատալի զիրան վարկեցեն: Թէ յընթացս առաւել քան զտասն գարուն, այս ինքն ի 440 ամէ ց1453 (ժամանակ առման Կոստանդնուպօլսոյ), այս աղգ ունէր յԱսիայ նշանաւոր ձեւաբան. առ այս կարեւրք յարել առանց երկուանաց թէ յիններորդ դարէ ցծԳ. դար, Հաստանս ունէր արս անուանին յամենայն մասունս գիտութեանց, և քաղահմուտս Յոյն, Ասորի, Պարսիկ, Աբաբ, և լատին լեզուաց. նո և հին բարբառ Պատմիկաց չէր նոցա անծանօթ, որք և փոխեցին ի հայերէնին իւրեանց լեզու զԳաղղիարէն բառաստեղծութիւնն ԺԳ. դարու ընդ անուամբս ս Արկածք իշխանի Քարխայ և չքնադաքեղ՝ Ալեհնայս. սակա որոյ ձեռնորին Բարխայ և չքնադաքեղ՝ Ալեհնայս. սակա որոյ ձեռնագիրք Հայոց կարելին լինել քանձարան ամենայն հարբառութեանց հին գրականութեանց ի բոլոր լեզուս, և մանրաւորաց հետազոտութիւնն Հայ գրականութեան բացեալ առաջին մեր գրուած Արեւելից խոստանայ մեծագին զանձ, զոր կարծեմ անգամ անհնար էր և այժմ իսկ չէ մարթ առել, թէ հետազոտութիւն Հայ ձեռագրոց սրբափ լոյս մեծ և նոր կարել տարածել ի համօրէն պատմութիւնս Արեւելիցս:

թիւնն սակաւ առ սակաւ. թուլացաւ. յԺԳ դա-
րու տեսանի միւսանգամ՝ զօրանալ նորա, բայց
յայնմ հետէ իսպառ տկարացաւ մինչև ցԺԸ

Այս գուշակութիւն կատարեցաւ իսկապէս. ձեռնառու-
թեամբ Հայ հեղինակաց քաջուսումն Հայերէնագէտք լրացու-
ցին զթերին և պարզեցին զմթութիւնն բազմաց տեղեաց պատ-
մութեանն Հին և Միջին դարուց, որք մինչ ցերեկէն խուզար-
կութեան մնային ի մթութեան և անյայտութեան ի Հայ պատ-
մագիրս: Այլ այդ միայն սկիզբն է. եթէ առաւելումք ևս քան
չեւ ի խոյզ և ի խնդիր նոցին, տասնապատեցն օգուտ մեր
անտի ի դայն մասին գիտութեան: Երես 182:

Իսկ, երես 207, ի քննին առեալ զլեզու. Հայոց ասէ, «Ծնա-
նի հարցումն ի մասին լեզուի Հայոց. վասն է՞ր այս բարբառ
գորով որտառուչ հարուստ սեփական գրականութեամբ, լեզու
բազմամարդ ազգի, նշանաւոր եղելոյ յիւրում ժամանակի ի պատ-
մութեան, եկաց ի մեծի մոռացութեան ի զարգացեալ աշխարհին
(յեւրոպայ) մինչ ցերեկին ի լոյս յամի 1819 գրուածայն Սեն-Մար-
թէնայ, ընդէ՞ր Եւրոպացի արեւելագէտք, որոց այնչափ մեծ էր
փափագ հմտութեանց, կացին մնացին անտարբերս զՀայաստան-
եաց մանաւանդ յորժամ առաւել քան զամենայն աղինս Արեւե-
լից Հայք տարածեալք էին յեւրոպայ. չկարեմք ասել թէ վասն
այնորիկ, զի ի լեզու. Հայոց չգտանէին կանոնաւոր գրեան վասն
ուսանելոյ զՀայերէնն. ապաքէն զպակասութիւնդ է տեսանել
և առ միւս Արեւելայս. թուի թէ պատճառ դարին էր միւս
լեզուն. Հայոց որ խառն ընդ Թաթար, Պարսիկ, Արաբ, Ասո-
րի, Եւրոպացի և այլ լեզուաց ի կիր առեալ լինելով ի առ-
միկս, ձևացոյց ժամանակ առ ժամանակ թանձր անախորժ

դար, յորում Մտիթարեանք վերտին շունչ
կենդանի փչեցին ի նա, և ի մեծի յառաջադի-
մութեան պահպանեն մինչ ցարդ: Մտիթար հա-
սանել թեախոխեալ յառաջին անդ լուսաւոր
ժամանակս, ինքն, աշակերտք և յաջորդք նորա
ճիշն ի գործ եղին թարգմանութեամբ սեպհակա-
նել անձանց զԱրեւմտեան գրականութիւն. շրջե-
ցին ի Հայ լեզու և սպարգրեցին պէսպէս մատնանս
յամենայն տեսակաց. տեսի ևս զսոցա Հայացու-
ցեալ երկս Ֆեննիլոնի, Աէսնեայ, և այլոց. այո
արդարեւ մեծ պարծանս առբերէ Հայ գրականու-
թեան, այլ ոչ նոյնպէս և զարգացումն. զի այլ
է շահել յօտար գրականութեանց թարգմանու-
թեամբք, և այլ է զրուն և սկիհական գրակա-
նութիւնն կենդանածնել, ո՞չ ապաքէն և արեւ-
մտեան աղիւնք իղձ լինէին թարգմանել ի Հայի-
րենէ զվաստակա հեղինակաց նոցա, զարդինս

և անբմբռնելի բարբառ, որ և ի նոցանէ ծանուցեալ եղև իբր
բուն մտքերն լեզու նոցին, մինչդեռ այնչափ հեռի է ի վերջ-
նոյն որչափ արդի լեզու Գուհաց ի լեզուէն Օմերայ և Պէրիկ-
դեայ:

Այժմ Եւրոպայ ջանիք զհետ լինի զկարուստ անցելոյն ի
ձեռս բերել. ի բազում Համալսարանս գտանի բաշխ Հայերէն
լեզուի. դպրոցական դրեանն Հայոց տարածանին ի փոյթ միջոցիս:

գրականութեան, յորժամ տեսանէին զղարգացումն ազգային ինքնագոյ գրականութեան նոցին. իսկ առ Հայս տեսանելը զինքնագոյութիւն գրականութեան միայն յաստարիցի Աստուածաբանութեան և պատմութեան: Թէև ջանք և վաստակք Հայ պատմադրաց՝ որք ի Պ. դարէ ցումերորդն ոչ վարձատրեցան տակաւին ըստ արժանեաց, ի բաց Հան միայն գմեծն Մովսէս պատմաբան ի Խորնոյ, զիպրիլատէ ծանօթն օտարաց:

Սեպհական բանաստեղծութիւն Հայոց կրօնական է*): յէ. դարու նշմարին ի զրուածս Հայոց

(*) Կարծիք է Վալեայ Թէ Հայք չունին բնաւ զբանաստեղծութիւն, զոր հերքէ Նեյման յերուսն «Փորձ պատմութեան գրականութեան Հայոց» ևւն, (Աւստրիա 1836), յառաջ բերեալ զհոգեւոր երգս Շարակնոցին, յորս է տեսնել երգս բնութիւն և գեղեցեակահոս, որք ոչ Թէ շարահիւստիք են ընդ միմեանս Թուով վանդից և չափմամբ, այլ ի միտս քաղցրախորժս որպէս է և Երբայական բանաստեղծութիւն, և են սոքա մեծտու մատաղք նմանութիւնք Սաղմաթ. բազումք ի նոցանէ ի հնագոյն դարս անդ յօրինակեալք, զօ. երգն ի պատիւ Ս. Յովհաննու Միկրայի, տան Մովսիսի Խորենացոյ, որ սկսանի այսպէս,

«Արեգականն արդարութեան ծագմանն

«Արուսեակի առաւօտեակ,

«Նախընթաց ճանապարհի որդւոյն Աստուծոյ» ևւն

որք և նմանութիւնք բանաստեղծութեան Արաբացոց: Հին երգք ոչ ի չափս էին սահմանեալ և ոչ ի յանգս, այլ միայն յեկեղծ ձայնի և զունաղան հնչմունս նուագարանի. նաև այժմ իսկ եկեղեցական երգք Հայոց ունին զօրինաւոր երաժշտական խազս (նօթա). ի վերջոյ Հայք յԱրաբացոց անտի ստին չափս և յանգս՝ որպէս ցուցանէ Գրիգոր Մաղիստրոս յամի 1040*):

Մատենադրաց Հայոց հեղինակութիւնք մինչև ցԺԳ դար են ի հին լեզու. ի ԺԴ դարու սկիզբն արարին զրիկ և յաշխարհիկն. յամի 1326 Երզնկացին Յովհան վերջինն եղև, որ թարգմանեաց ի հին լեզու զգիրս Թովմասայ Ագոխնեցոյ զխորհրդոց**): Հաւանական է թէ բազումք լեալ են Հայ մատենագրութիւնք, այլ ի կորուստ մատնեալ չերևին ի միջի: Մովսէս Խորենացի յիշատակէ զկարստնէ ձեռագրոց Հայոց յամն 381, և 439. նաև յորժամ յամի 1064 աւերեցին զԱնի, ջնջեալ անհետացուցին ընդ նմին և զհարստութիւնս մատենագրարանի նոցա. բաց անտի որչափ ամբիտիեալ կային ի վանս բազումս պէսպէս Հայ մատենաբ, ըսո մեծի մասին ջնջեցան

(*) Բիգուէր աշխարհագ. հատ. 3. երես 549:

(**) Անդ. երես 582:

կորեան ի ժամանակս անհամար մեծամեծ տա-
ռապանաց և աւերանաց աշխարհին. և այս թե-
րեւ ի պատճառս տղիտուլթեան հոգեորականաց
և ժողովրդոց՝ յոր անկան ի վերջին դարս. ուստի
և ոչ այն որ էր, որ զին դէն նոցա կամ պաշտ-
պանէր. նոյն իսկ մեծահոգի մատենադարան Էջ-
միածնի է զի երբեմն կողոպտեցաւ ի թշնամեաց
կամ աւերեցաւ, և է զի երբեմն յանհոգութենէ
և ի տղիտուլթենէ ի ձեռս մատենեցաւ օտարաց, և
չունի ցարդ զցուցակ զրենոյն, թող զայն, զոր ի
վերջոյ Բրոսէ կազմեաց ի մանա Էջմիածնի, և
յամի 184) ի լոյս ած. քննաբանական զիտողու-
թեամբ. ըստ այսմ ցուցակի գտանէին անգանոր
635 մատենան, յորոց 462 ի Հայ լեզու, և ի նո-
ցանէ 8 բանաստեղծական, 85 պատմաբանական
և աշխարհագրական, իսկ այլք Աստուածաբանա-
կանք: Բրոսէ դնէ թէ ի Փարիզեան գրադարանի
գտանին 160 Հայ ձեռագիրք, քանի մի օրինակք և
ի Հռովմ՝ ի մատենադարանին Փրոպականոյի և
Վատիքանայ. — Նշանաւոր գրադարան Հայ ձեռա-
գրոց է որպէս թէ առ Միթիմարեանս ի Վենետիկ.

Մարթ է համարել, թէ այնչափ տաղանդովք
գարդարեալ ազգ մի, այս ինքն են Հայք, ընդ
արուեստական բանաստեղծութեանցն ունին և
ժողովրդական՝ հարուստ բանաստեղծութիւնս,

այլ ցաւիմք, զի ոչ որ զհետ եղև ժողովրդոյ
զայնս, վասն որոյ և մեզ հազիւ բաժին եղև ու-
նել զնոցունց հարեանցի տեղեկութիւնս, զորս
հազորդեցին Աբովեան, հօրեղբայր նորա և Պետ-
րոս Նեյ, որոց երախտապարտ զանձն իմ գրեմ.
այսու ամենայնիւ, յուսամ թերեւ զօրինք տալ
տեղի հայրենասէր և ուսումնասէր Հայ անձանց
յարձուցանելոյ զուշ իւրեանց ի դոյն, այն է ի
ժողովել և ի հրապարակել զմնացորդս ազգային
բանաստեղծական երգոց նախնեաց աւանդու-
թեանց, և հնաւանդ ասացուածոց, յորս ձիրք
և մտաւոր յատկութիւնք ազգին արտաբայելին.
յատկապէս հրաւիրեմ զՊ. Աբովեան ի կիր առ-
նուլ զչ. քնաղ տաղանդ իւր ի սոյն գործ, որպէս
զի օրինակաւ անձին և զայլ իրախոսեսցէ ի նոյն
կարեւոր և զովելի վաստակ *):

Մովսէս Խորենացի պատմէ թէ ի ժամանակի
իւրում գտանէին ժողովրդական զիւցազնական
վիպասանական երգք կռապաշտական ժամանա-

(*) Առ ի ցաւ որովոց մերոց այս այր պիտանի երկու ամօք
յառաջ անյայտ եղև անգիտելի միջոցաւ, զուցէ մեռաւ.
յոյժ օգտաւետ կարէր լինել, եթէ կացուցեալ էին ի գործ
ինչ համապատասխանի կողման իւրոյ: Բուս Թարգ.

կաց ազգին, յորոց զյետապայս ի ծնունդ Վա-
հագնի առեալ զնէ ի պատմութեան իւրում:

« Երկնէր երկին և երկիր,

« Երկնէր և ծիրանի ծով.

« Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն,

« Ընդ եղեգան փող, ծուխ ելանէր,

« Ընդ եղեգան փող, բոց ելանէր,

« Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.

« Նա հուր հեր ունէր.

« Ապա թէ բոց ունէր մօրուս.

« Եւ աշխուքն էին արեգակունք: »

Զայս երգ ինքն Խորենացին յիշէ լուեալ յեր-
զին բամբուսմբ ի զանազան եղանակս:

Բիպաւեր, աշխարհագրութիւն հատ. Ժ. երես
582) զնէ թէ երգք Ե. և Զ. դարուց պահպան-
եալ մնան ի շրջակայս Արարատոյ:

Մխիթարեանք հաստատեն թէ գտանին ձեռա-
գիրք նախնի վիպասանական երգոց Հայոց, և թէ
յիշատակեալ երգքդ ասին ի քանի մի տեղիս
ցայժմ. ևս, որպէս ի Գողթան գաւառ, և են իւր
ի գովեստ քաջագործութեանց զիւցաղանցն նո-
ցին. օրինակի ազադաւ, են և ի Պարսս Շահնա-
մէքն Քերդուսին ի գովեստ Սալեայ, Ռուստամայ,
ևլն. զուցէ և ակնարկեն ի միութիւն ծագման
երկուց ազգաց Հայոց և Պարսից. զստուգութիւն

այսոցիկ ամենայնի գործ է միայն Արուսեանի ճիշտ
քննութեամբ յայտնի կացուցանել:

Ասացաք ի վեր անգր, թէ բանաստեղծութիւն
Հայոց էր միայն կրօնական և հեղինակք նոցա՝
վանականք. (յորոց ոմանք հասին եպիսկոպոսու-
թեան և կաթողիկոսութեան): Արչափ այժմ
երգք են և բանաստեղծութիւնք այսպիսիք, ի
նախնեաց անտի են. վասն զի յարդի խաւարա-
մած զրութեան հոգեորականաց յանհնարիցն է
տեսանել զայնպիսիս, որոց զգրծ արժանի լինէր
ընդունելութեան եկեղեցւոյ կամ գէթ ազգին մի-
այն. զո՞ն արդեօք յարդի ժամանակս բանաս-
տեղծք ի մէջ Հայ Հոռութեականաց, կամ մանա-
ւանդ Մխիթարեանց, չէ ինձ յայտ:

Ար ինչ են այժմ ի Հայս երգք եկեղեցականք,
լստ ոճոյն և իմաստիցն յոյժ նմանին երգոց Նը-
րայեցւոց որ ի Հին Ստակարանս. ոճ նոցա ընտիր
է և վեմ, և հնազոյնքն ի նոսա որոշին զխառու-
րապէս զեղեցկութեամբ և համաձայնութեամբ
միմեանց ի միտս և ի նկարագիրս. յայտ է թէ և
ժողովրդական բանաստեղծութիւնք Հայոց միշտ
մշակեալք զարդացեալք են, այլ արդ սակաւ ինչ
ի նոցունց պահեցաւ ի կորստենէ, և ոչ ինչ ի
յոյս աշխարհի հրատարակեցաւ ի մամլոյ բաց ի
յիշատակեալ վիպասանական երգոց. չգիտեմ առ

ճ արդեօք դասնին ձեռագիր կամ տպագիր բանաստեղծական գրուածք Հայոց. Արուսեան հոգոյց ինձ զքանի մին, յորս էր և երգ ինչ յազատութիւն Հայրենեաց ի լծոյ ծառայութեան Պարսից յամի 1828, որ թէ և բանաստեղծական հանճարով գրեալ այլ ըստ որում երկարածիդ, ոչ կամեցաք կարգել աստանօր:

Արչափ սակաւ են գրաւոր բանաստեղծութիւնը Հայոց, այնքան առաւել են ի նոսա կոյր աստան-զաշրջիկ երգիչք (աշուղք) որք նուիրեն զանձինս յուսանել երգել *), պատմել առասպելս և վէպս (հէքեաթ), և յոր գեօղ երթան՝ ընդունին յամենեցունց յարգանօք. յիւրաքանչիւր տունս զիւղականաց Հայոց զոյ առանձին սենեակ կամ տեղի վասն նոցա. ամենայն որ պատիւ անձին ճանաչէ զմուտ նոցա ի տունս իւրեանց, ուրաւօր յերեկոյի ժողովեալ ամենայն մերձաւորաց և ծառօթից, ուրախութեամբ ունին զնեն երգոց և վիպից նոցա. եթէ որ ի նոցանէ ունի արդարեւ զտա-

(*) Բայց երգիչք նոցա չեն տիրութալորք Եւրոպական լսեալ յերկարածիդ, միաձայն, և նշանշելն եղանակաց. յանկարծ անցանէ ի սուր խաղացմունս ձայնի, և աւարտի իւրացոյցիլ լսեալս վայրենի աղաղակաւ. սոքա զաշնաւորեն զերգս իւրեանց ի գործին նուագարանաց:

ղանդ բանաստեղծի, տարածի յընդհանուրս հաս-բաւ նորա. շրջի յամենայն գեօղս և շէնս, տանէ ի տուն մտանէ մեծամեծաց. թէ լսէ զհամբաւայլոյ երգչի, վառի բարբօրի ի նա եռանդ և իղձ յասպարեզ փորձի մտանել ընդ նմա, առ ի յաղթել և թէ հեռի ի միմեանց հազար մղոնաւ՝ դարձեալ առաքէ հրաւիրէ առ ինքն. եթէ եկին ի մի վայր, այն է եղև մեծ ուրախութիւն համարէն բնակչաց. որ սահմանի նոցա հարցափորձի, յորում ածեալ զերկոսին զնոսա ի տեղի մի բարձր, և բազմութիւնն ժողովին կուտին զնոքօք. սկսանի յայնժամ բանակոխէ. մին զկնի միւսոյն տայ առածս և հանելուկս, և լուծանէ միւսն. ապա ոտանաւոր խօսս առաջի առնէ մին միւսոյն, և նա պարտի առ ժամայն զպատասխանին կարգել նոյնօրինակ. սրամիտ հարցմունք առնուն և սրամիտ պատասխանիս. եթէ որ չկարաց տալ համազօր պատասխանի, անդէն աղաղակաւ ունկնդրաց ճանաչի յաղթեալ. յայնժամ ածեն զյաղթողն առ յաղթահարեալն, որ առնու ի ձեռանէ նորա զքնարն, որով կորեաւ և պատիւ նորա յաւտեան. իսկ թէ ըստ կշռելոյ ունկնդրաց ոչ մին և ոչ միւսն համարի պարտեալ, յայնժամ որ կոչեացն զմիւսն ի հրապարակ, սկսանի զովեստս կարգել ի պատիւ ակոյսիանին իւրոյ. նախադասէ զնա քան

դամենայն ժամանակակիցս, և հաւասարէ ընդ Հա-
ֆիսայ և Ֆերդուսի. զնոյն առնէ և երկրորդն.
յիտ այնորիկ մեծամեծք ի հանդիսականս խնջոյս
ուրախութեան կազմեն ի պատիւ երկոցունոցն:

Սորա մեծաւ մասամբ Հայ են, սփռեալք ի
համօրէնն Արեւմտեան Ասիա. սակաւք ոմանք
Թաթարք, և սակաւագոյնք Պարսիկք. Հայ եր-
զիւք յօրինեն զերգս իւրեանց ի լեզու Թաթա-
րաց, որ է սովորական լեզու խօսից և տուրեա-
ռութեան ազգաց Վովլատու, զինչ Պաղղլարէ-
նըն է յԵւրոպա. զխաւորապէս է սա լեզու բա-
նաստեղծական և թուի լմէ սմին իրի է զի սակաւ
են Հայերէն երգք. ըստ որում նշանաւոր Հայ
երզիւք առ ի հանրացուցանել զերգս իւրեանց ի
կիր առնուն զյիշատակեալն լեզու:

Հայք առհասարակ զարմանալի ուշիմութեամբ
ուսանին զօտար լեզուս և ընտելանան ընդ օտար
ազգս, որովք և յամենայն ուրեք զիւրութեամբ
գտանին ինքեանց զապրուստ. ընդ Պարսիկս խօ-
սին Պարսկերէն, ընդ Թաթարս՝ Թաթարերէն, և
ընդ Վիրս՝ Վրացերէն, և գրեա լմէ որ ինչ ըն-
տիր և հանձարեղ երգք են ի Վիրս, Հայոց են
յօրինուածք: Բայց յամենայն ուրեք սորա հաւա-
տարիմ են յազգութեան իւրեանց. սփռեալ ի հա-
մօրէնն Ասիա, դարձեալ սերտ և անբաժտելի

սիրով միացեալք են ընդ հայրենիս և հայրենա-
կիցս:

Որպէս առ նախնի Հայս վիպասանական երգք
նմանութիւնս բերեն իմաստից Պարսիկ երգոց՝ որ
ի պատիւ Ռուստամայ և Սալեայ և ըն, նոյնպէս և
այժմեան Հայք ի կիր առնուն զկանոնս բանաս-
տեղծութեան Պարսից. վերջինքս զամենայն երգս
իւրեանց զսիրահարականս, զհովուականս, զոր-
սորդականս, զկատակերգականս, և ծաղրականս
սկսանին բնաբանաւ հատուածոց ի բանից կամ
յոտանաւորաց Հաֆիզայ և այլոց անուանի հին
բանաստեղծից, և ապա սկսանի երգ առաջիկայ
նիւթոյն. չափ ոտանաւորաց զանազան է, այլ
յամենայնի ուշ ունին միայն թուոց վանկից և
ոչ բնաւ երկարութեան կամ կարճութեան բա-
նից, երգք միշտ ի չափս ոտից են. լինի երբեմն
և կրկնումն բառից վերջին տողի, ի սկիզբն առա-
ջին տողի յետագայ տանն. հեղինակն զետեղէ
զանուն իւր ի վերջին տան երգոյն, կամ ի սկզբ-
նատառս իւրաքանչիւր տան. այսպէս են և Հա-
յոց ոտանաւորք և երգք ազգայինք, առեալ նախ
բնաբանս ի բանից երևելի երգչաց կամ ազգային
երգոց. տունն ոտանաւորին բաղկանայ միշտ ի չորս
տողից, առաջին տողն նոյնայանդ ընդ երկրորդին,
երրորդն ընդ չորրորդին, կամ չորս տողն ի մի և

նոյն յանգս. կամ առաջինն յերկրորդն, և ի չորրորդըն. իւրաքանչիւր տող լինի ի չորից, մինչև հնգետասնոտնեան. իսկ ուրախականքն ևս ի չորս ոտնէ ցումն ոտնեան: Առ ի ցուցանել զգարգացումն բանաստեղծութեան Հայոց, յառաջ բերից զբովանդակութիւն յետագայ երգոյն, զոր ի դարձիս իմ ի Գերմանիա ետ ինձ Աբովեան. երևի թէ բնագիրն ոտանաւոր աշխատութիւն է Հայ բանաստեղծի ուրումն: — Հայ առն ուրումն յանձնի ի դաստիարակութիւն մանուկ մի իշխանորդի Թաթար Քեարամ անուն. և նորա էր զուսոր մի Ասլի անուն. երկոքին սոքա ի միասին առնուին զկրթութիւն. իբրև յարբունս հասանն, սէր կապեն ընդ միմեանս. հայրն խնթիւ հայէր ի նոսա, զուշակեալ զապագայ չարիս, այն է թէ զուցէ զուսոր իւր թողցէ զազգ, զկրօն և զընտանիս՝ և երթիցէ զհետ նորա ի կնութիւն. զնէ ի մօր պատանին փախուցանել զսիրուհին, ոչ հասանել կարացեալ նպատակին՝ յուսարեկ տայ զանձն ի թափառական վիճակ աղքատիկ երգչի (աշուղի), շրջի լեռնէ ի լեռուն, և հովտէ ի հովիտ ի խնգիր տարփաւոյն, հարցանէ ցծառ, ծաղիկ, գետ, լիճ, լուսին և աստղ զմաննէ. յետ ընդ երկար տաբժանաւոր դեգերանաց գտանէ զնա, այլ յորպիսի՞ զրութեան, յօտից մինչև ցզլուխ զգեցուցեալ

գլխական անհպիլի հանդերձիւ, զոր հայր նորա նախատեսեալ զճակատագիր դստերն պատրաստեալ էր նմա յառաջ քան զմահ իւր, առ ի անվտանգ պահպանել յամենայն փորձութենէ զանմեղութիւն նորա. իբրև երկոքին տեսանն զմիմեանս, սէր նոցա որչափ բորբոքեալ էր երկարատե բաժանմամբն, անդէն ևս առաւել սկսաւ սաստկանալ. երկոքին փոփոխակի զտիւ և զգիշեր անթարթ աչօք երգեն զգրացմունս իւրեանց, գսէր զուրախութիւն ընդ տեսութիւնն, և զթշուառութիւնն ընդ աղէտն, այլ ի զուր ջանային ընդ դէմ՝ դնել կախարդական զօրութեանն՝ որ զնոսա այնչափ ի բաժանման պահեաց, մինչև ի վերջին կէտ հասեալ երկոցունցն յուսահատութեան, պրին խանձին ի ներքին տապոյ բոցալառ սիրոյ. կարեկիցք ոմանք զփոշի մարմնոց նոցա ժողովն ի մի գերեզման ի զուգաւորութիւն գէթ յետ մահուան. ուստի ընձիւղին ծաղիկք երկուք, խոնարհեալք մին առ միւսն իբր ի միանալ ընդ միմեանս, այլ հողմ՝ ուժգին անդէն բաժանէ զնոսա ի միմեանց ի յաւիտեանս — Երգեցողութիւն Հայոց ի բաց առեալ զեկեղեցականն 97)՝ չէ ակորժալուր:

(97) Եկեղեցական երգք Հայոց մեծ տպաւորութիւն Թոքեալ են և ի վերայ Պետրոսի Ամբղոսի Ժօրերոյ, որ ի յիւ-

Գլուխ Ը.

Առանդոչքիւնք. Ժողովրդական նախապաշարումն ի վերայ ժանտախտին. — Կերպարանափոխութիւն. — Մեռնող Մեծին Աղերսանդրի. — Այր Գանձուց առ Երեւանաւ. — Ձինէական աւանդութիւն ղվարձաթուրութենէ հիւրասիրութեան:

Ա. Ժողովրդական նախապաշարումն է վերայ ժանտախտին:

Յարութիւն Արուսեան ասէ. ժանտախտն է պատիժ պատուհասի ծանր յանցանաց մարդկան, երեւալ յետ իւրաքանչիւր եօթն ամաց առաջի նորա ընթանան երկու հեծեալ «ցամաքածողք» մի ի նոցանէ զգեցեալ լինի ի հանդերձ կարմիր, ունելով ի ձեռին և կարմիր մահալ. միւսն ի սեւան, կրելով և մահալ սեւաւ. յորժամ մտա-

րումն Voyage en Arm. et en Perce ԴԷ ԺԳ. յերես 96 էրէ «Երբք նոցա (Հայոց) բաղկացեալք ի լեզու ազգային, հնչեն անդէն ընդ ծագմանն արեւու. Թէ և չունին զսրտաշարժ համեղ եղանակս խոսական երգոց, բայց են ըստ բաւականին վսեմք և սրտառուչք. Եւրոպացի մէջրկարէ լսել զայնս առնոց ներքին վրդաբան, Թէ վասն այնորիկ, զի պարզութեամբն իւրեանց Թափանցեն ի խորս սրտի նորա, և Թէ վասն այնորիկ, զի յուշ առնեն նմա ղՀայրենիս իւր, և զարթոյցանեն ի նմա զառաջին յիշատակս մանկութեանն, յիշատակք այնչափ ազգութե և քաղցր նա և յերկիրս հեռաւորս:

Նեն ի քաղաքս կամ գետս, զայն՝ որ նախ հանգիսի նոցա, ստիպեն առաջնորդիլ ինքեանց ի տունս և նմա միայն երեւին. իսկ այլոց ոչ բնաւ. մտեալ ի տունս՝ մահալօքն նշան առնեն մարդկան և կնկանեաց. եթէ նշանեաց այն՝ որ ի հանդերձս սեւաւ, մահալ է այն. իսկ եթէ որ ի կարմիրն՝ կնկաց, Հանին իմ՝ կին ճշմարտախօս՝ պատմէր, եթէ յաւուր միում ծանօթն մեր եմուտ ի տուն մեր, և ոչ զսքողջունեալ, լռիկ և տխուր եկաց յանկան ուրեք. որչափ հարցմունս արարին, ոչ միցն պատասխանեաց. եղին առաջի նոցա կերակուր, և առանց նորուն ձեռաց ի նա մտելոյ ծախեցան. յետ այնորիկ յարեաւ յանկարծակիս պրն և ել ի տանէն անխօս. Իսկ յորժամ յետ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ հարցին ցնս ղերացն, պատասխանի արար եթէ վիրակեցայք ի վտանդէ մահաւան. «ցամաքածողք» ստիպեցին զիս առաջնորդիլ նոցա ի տունս ձեր, և տեսեալ զբարեսիրտ շարժմունս և ընտանեկան ուրախութիւնս ձեր, առաջին. վնաս և ոչ մի հասուցուք հիւրասէր տանս. և ի ցոյց սիրոյ կրին զհաց ձեր և կին ի գեղջէն. — Ռամիկ Ժողովրդականք Ռուսաց, Լեհացիք, Սերբք, (և թուի թէ նաև Սլաւեանք առհասարակ) երեւակայեն զժանտախտն ի նմանութիւն կնոջ, անուն տուեալ նմա

« Սերրիյ - Կուղ », : Յաշխատութեան մերում ի վերայ Ռուսաստանի, մասն Բ, երես 412, սոսացեալ է թէ, այսպէս կերպարանեն և զխոյրեայն (մաղձայուղութիւն) . « տեսե՞ր զխոյրեայն » : հարցանէ մալարոս ոմն ցընկերն, որ դառնայր ի Պոնէ . « զիմորդ ոչ տեսից » . — « յորպիսի կերպարան և նմանութեան տեսեր զնա » . — « ի կերպարանս կնոջ, որ ունէր յոտս կարմիր կօշիկս, ընթանայր ի վերայ ջրոց, և անդադար թառաչս արձակէր » : Հեն - Լեհացի սնոտիապաշտութիւնն երեւակայէ զնախընթացն կամ՝ զառաջնորդ ժանտախտի ի վերայ երկանիւ սայլի . ի մտանել ասեն ի շէնս ինչ, եթէ գտցի անդէն բացեալ լուսամուտ կամ տուն, պարզէ ի նա դձեռն իւր կարմիր թաշկինակաւն հանդերձ և բնակիչք տանն այնորիկ մեռանին . ի մերձենալ ժանտախտին ամենեւին ամրափակեն զոռնս իւրեանց . այլ երբեմն նշաւղութիւն պաշարուց հարկէ բանալ զդուռս : Աղնուական ոմն թէ և ունէր պաշար աւուրց բազմաց . բոլոյ կամեցեալ տալ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց, բանայ զլուսամուտն . յորժամ մահաբերն երկայնէ ի ներքս զձեռն, նա իսկոյն հատանէ սուսերաւ զձեռն նորա, և յայնմ հետէ անհետացաւ ժանտախտն ի միջոյ :

Բ. Կերպարանափոխութիւնն :

Վանայք ոմանք ի պատճառս ծանունց յանցանաց պատժին փոփոխմամբ մարդկութեան ի զայլ լինին բարս և բնութիւնս և կերպարանս, որ տեւէ զամս եօթն . և այս այսպէս յանցաւոր կնոջն եւրեի ի զիշերի անմարմին էակ ինչ, և տալով նմա զմորթ գայլենի, հրամայէ զգննուլ . յայնմ հետէ ամենայն յատկութիւնք և բարք յիշատակայն գաղանի հանգչին ի վերայ նորա . իսկզբանն զիշատեալ լափէ զորդիս իւր, զկնի զազգակցացն, սակաւ առ սակաւ և զայլոցն . ի մերձենալ նորա փակեալ դուռնք տանց ինքնին բանին . զայս մորթ զգննու ի զիշերի, իսկ ի տունջեան գաղեալ զգուշութեամբ, փոխի դարձեալ յառաջին կերպարանն : Պէպ եղև երբեմն առն միում տեսանել զի զայն առեալ փախուցանէ զմանուկ մի . սկսանի զհետ արդել նորա, այլ ոչ կարացեալ հասանել, ի միւսում առաւօտուն զհետս կալեալ արեանն հեղոյ ի ճանապարհին, եզիտ զայրն ապաստան փոխարկեալ գաղանին, յորում և մորթ նորա . հուր անդանօր լուցեալ առն, ընկենու ի նա զմորթն . և ահա յական քթթեալ երեւալ կնոջն զայրագին աղաղակաւ և կատաղութեամբ մեծաւ յարձակի ի կորզել զգիշերական զգեստն իւր, այլ

այրն արգելու նմա. յորժամ փոշխանայ մորթն,
ընդ ծխոյն աներևութանայ և կինն:

Գ. Ծանոթութիւն Աղէքսանդրի:

Մեծն Աղէքսանդր որդի էր ոչ Փիլիպպոսի,
այլ երենի կախարդի միոյ: Սա ի պատերազմէն
իւրում՝ դէպ եղև զի եկն ի Հայաստան. և լուեալ
թէ ընալի ի վերայ Արարատայ ծերունի մի գու-
շակ ապագայի, գնաց ի տես նորա՝ և եհարց.
«Դու ես իմաստունն այն, զորմէ հռչակ հասեալ է
յընդհանուրս. ասա ինձ ուրեմն որպիսի՞ մահուամբ
մեռանելոց ես դու», և նա ասէ, «սպանմամբ
յորդուոյս ձեռանէ», և Աղէքսանդրի զայրացեալ
ընդ բանսն՝ եհար զնա սրով, որ ընդ վերջին հա-
ռաչսն ասէ, «Ի՞նչ արդարեւ որդի իմ ես», և
պատմեաց զգաղանիս ծննդեան նորա:

Դ. Այլ Քանդակաց Երեսնու:

Ի մեկնին իմ յերեանայ՝ Արովհան ուղեկցեաց
ինձ ցառաջին իջևանն, «Ապրանքափոս», և պատ-
մեաց ինձ թէ, ըստ աւանդութեանն ի մերձակայ
լիրին գտանի այր մի առանձին. մուտ նորա անյայտ
ուռիք. այլ միայն ըանի յորոշեալ ժամս տարւոյն:
Դէպ լինի զիւղացւոյ ուրումն զրաստու հանդերձ
անցանել առ լիրամբն, տեսեալ զպատառուած

մի ի նա, որ տանէր յայրն զանձուց, մտանէ ընդ
այն. և երթեալ գտանէ կոյտս ոսկւոյ և ականց
պատուականաց. որովք լցեալ զբոն զրաստուն
արտաքս ելանէ այլ մոռացեալ զփայտ ձեռին
իւրոյ յայրի անդ, դառնայ առնուլ զայն. սակայն
տես դու, զի ժամանակ բացման այրին լրացեալ
զոլով, վազին զրունքն և մնայ ի ներքս անտես
ուռիք յայնմ օրէ մինչ ցարդ. իսկ զրաստն ա-
ռեալ զհարստութիւնն բերէ ուղղակի ի տուն
տեսնել իւրոյ:

Ե. Չինական Խառնութիւնն զՔարտաբանութենէն Գե-
րաբարութեան:

Փողի ի ճանապարհորդելն իւրում մտեալ յա-
ւուր միում ի զիւղ մի, չոքաւ ի տուն կնոջ
միոյ ի զիշերել. «Կարե՞մ ընդունել առ իս զամե-
նայն աստանդականս (ասէ կինն), և վայելո՞ւ է
անուան աղետաբարոյ կնոջ, երթ ի բաց»,
յետոս դարձեալ անտի գնայ առ աղքատ կին ոմն.
վերջինս ընկալաւ զնա ուրախութեամբ, և եղ ա-
ռաջի նորա զոր ունէին ի տան, հաց, և կաթն.
արկին նմա և անկողին ի ննջել. և կինն նստեալ
զգիշերն ողջոյն, արար նմա շապիկ մի կտաւեայ,
և յառաւօտուն ընծայեաց նմա, իրրե նախաճա-

շիկս ինչ արար Փողի, յուզի էարկ վնա կինն որում տուեալ զմնասցես բարեան, ասէ առաջին ձեռնարկեալ գործդ երկարեսցի ցերեկոյ: Գարձ արարեալ կնոջն ի տուն, կամեցաւ գիտել թէ որչափ ինչ է մնացորդ կտաւոյն. սկսաւ չափել, և ոչ եղիտ զվախճանն. զայս տեսեալ զրացի կնոջն, եդ ի մտի զգուշանալ միւսանգամ յայտոյիսի դէպս, անցեալ ի վերայ քանի մի ամսոց, տեսանէ միւսանգամ վնոյն աղքատ եկեալ ի գեօղն, վնաց ընդառաջ նորա և աղաչէ աղանկի առ նոսա, և նա յանձն առնու. տես այժմ՝ ո՞րչափ հիւրասիրէրն վնա. յառաւօտուն մատուցանէ նմա նախաճաշիկ, և շապիկ մի յառաջագոյն պատրաստեալ, միայն զգլխին ողջոյն թողու ի ննջարանի իւրում զվառ ճրագ, զի օտարականն համարեսցէ թէ նստեալ տքնի ի կար շապիկի. իբրեւ յուզի ել Փողի, ուզեկցեաց նմա կինն, որում զարձեալ ըստ առաջնոյն տուեալ զողջոյն մնասցես բարեաւի, ասէ. երկարեսցի առաջին գործդ: Գարձ արարեալ ի տուն, խորհէր զկտաւոյն և զբազմանալոյ նորա. այլ իբրեւ լսէ զբառաչ կուչուն, ասէ. « երթայց նախ արուցից նմա զջուր, » իբրեւ սկսաւ ընուլ զջուրն ի դաշտն, հիզաւ ջուրն անհատաբար և ելից գտունն և զգուռն, մինչև կնոջն հազիւ զերծեալ ի ջրահեղձն կորստեանէ:

Աերադարձ ի Տփլիս. — Երթ առ Օսսեթս. — Գաղթականութիւն եւ պատմութիւն նոցա. — Քրիստոնէութիւնն ի նոսա. — Նուիրական անտառ. — Այր Ս. մարգարէին Եղիայի. — Զոհր. — Սոլորութիւնը Օսսեթաց. — Սնտիապաշտութիւն. — Աղօթք. — Ծէսը հարսանկանք. — Պսակ անչափահաս որդւոց եւ ծնունդ նորին անբարոյականութիւն. — Աշխատասիրութիւն կանանց. — Ժառանգական արտօնութիւն. — Բաժանումն ժողովրդեան. — Աղնութիւն. — Արէժ արեան. — Հիւրասիրութիւն. — Տուարատածութիւն. — Գծապրութիւն (ֆիզիօնոմի) դիմաց. — Դրութիւն մարմնոց. — Նմանութիւն նոցա ընդ Գերմանացիս. — Կերակուր. — Հանդերձ. — Յարգին սորա զծնողս եւ նախնիս. — Լեզու. — Երգք. — Աւանդութիւնը նոցա եւ Վրաց. — Քաղուած ի բանից Դիւրու զը Մօնպերիօ, զնոցանէ:

Ի 29 Օգոստոսի ելեալ Երեւանայ, յ30 նորին մուտ կալայ ի Տփլիս. և յառաջներորդ առուր Սեպտեմբերի ընդ Հայ - Հոգովմեական դոքտոր Սալադիի դէմ՝ եղեալ առ Օսսեթս, հասար ի գիւղն Ինարս - Ուպանի, ուր ընկալան զմեզ մարդասիրօրէն ի տուն այլի կնոջ միոյ, և հառուն մեզ լազմէլ հանդէպ վառարանի և ջեռնուլ: Անդ հետ զհետէ ժողովեցան կուտեցան բնակիչք զեղջըն. և թարգման ունեկոյ իմ՝ զդոքտոր Սաբալովի, պէտպէս հարցմունս ուղղեցի առ նոսա, որոց ամենեցուն ընկալայ պարզ և խնդամիտ պատասխանիս:

Ոմանք ի ընակչաց նստեալ էին ի վերայ աթոռոց, և ոմանք կանգուն յոտին բոլորածեւ, իսկ

շատք յանդուլ շարժմունս, և կանայք շուրջ զվառարանաւ ի հոգս կերակրոց. այլ այսու ամենայնիւ լուծիւն թագաւորէր անգանօր խորին, խօսէր միայն՝ առ որ հարցումն լինէր, ի ճայն մեղմիկ: Եւ փոյթ կալնալ էի մտադիւր ի զիր դրոշմել մատիտաւ ի տետրակ յիշատակի զամենայն բանս նոցա. և այս էր ինչ ընդդէմ նոցա և անախորժ. այլ նաև ի զկայ առնուին իմ, հարցանէին ցիս երբեմն. հասու եղնր խօսից մերոց: Ոչ կասկածիմ ի ճշմարտութիւն պատմելոցն նոցին, բայց և չիշխեմ ստիւ. զոր ինչ ես լուայ, վերաբերեցի ընդհանրութեան ազգին: Նախնի ճանապարհորդք գտին մեծ նմանութիւն և համաձայնութիւն ծիսից և սովորութեանց երկուց ազգաց, Օսսեթաց և Գերմանացոց, և իմն ժողովնալ տեղեկութիւնք՝ յուսամ նոր ապացուցութիւնք ճշմարտութեան իցին զրեւոյց նոցին: Պ. Շ. Լաթթեր Զուիցերիացի եկաց ի մէջ Նոդայեան Թաթարաց մինչև անգամ՝ ի ծառայութիւն մտեալ առ նոսա. և զարմանալի եռանդեամբ, և հասուն խոհականութեամբ զհետ եղեալ ժողովնաց անվըճալ տեղեկութեամբ մէն մի մանր ծէսս, սովորութիւնս և եղանակս առտնին և ժողովրդական կենցաղաւարութեան նոցա. վաստակ նորա ընդ համեստ վերնագրովս «Հատուածք ի ճանապարհ

հորդութենէ ի հարաւայինն Ռուսիա ի 1822 ամէ ց1828 ամն, կարէ լինել զաղափար տոհմագրութեան. ցանկալի էր թէ երիտասարդ Գերմանացին յանձն առնոյր բնակել քանի մի ամս և ի մէջ Օսսեթաց, որով տալոց էր ընտիր և հետաքրքրական տեղեկութիւնս ի լոյս Գերմանական պատմութեանն և հնախօսութեանն:

Օսսեթք շատ և շատ յարգեն զեկեղեցիս և զվանորայս, զորս բազումս է տեսանել ի նոսա, այլ աւերակս. շինութիւն նոցա թագուհւոյն տան Վրաց Թամարայ յամսն 1171, ց1195, որ ըստ ասելոյ նոցա էած ի նոսա զՔրիստոնէութիւն: Սոքա բազում անգամ ի կիր առնուն զնշան խաչին. զօ, ի տեսանելն զառաջին եղջերալուսինն, զերեսս առ նա ուղղեալ զաշուհաւ ի մէջ օդոյն զնշան կնքն խաչին. այսպէս և նուիրականս ընդունին զաստեղս ցոլացեալս յերկինս, անուանեալ զնոսա «Չուարատեկտի», այն է խաչ թռուցեալ:

Յորժամ պատրաստեցաւ ընթրիքն, եղին առաջի մեր ցած սեղան, արկին ի վերայ նորա սիւղոց, զարդարեալ կապոյտ նկարուք. նախ քան զամենայն հառն յանօթ փայտեայ զմնաթան, ի պէտս որոյ պաշտէին փայտեայ զրդալք, իսկ մնոյն՝ սովորական սպասք սեղանոյ. յետ նորա մատուցին ի սե-

զանն համեղաճաշակ խմորեղէն (հալլալ) կաղմեալ պանրով, իւղով և սոխով. այս ամենայն անձանօթք միւս ազգաց Սովկասու, յուշ անէկին մեզ զսովորութիւնս Գերմանիոյ կամ՝ գէթ ասել Եւրոպիոյ, ընդ որ մինչ անգամ և Գ. Սարալով գրաւեցաւ, ծնունդն Սովկասեան, որ միայն դէորս ամ կեցեալն էր ի Գերմանիա: Սենեակն յորում էաք՝ լուսաւորելու որպէս սովորաբար անակք Ռուս շինականաց, պատրուգաւոր ճրագովք յորմն վարսելովք:

Սորա ոչ թէ անուանեն պնքեանս Օսսիթս, այլ «Իր» կամ՝ «Իրօն» և զհայրենիս իւրեանց «Իրօնիստան», Զերբեզք՝ կոչն զսոսա «Վաշղա», Թաթարք՝ «Օսս» և «Թաւլի», Լեկզբ՝ «Օց», «Օցէ», Վիլք՝ «Օսսի», կամ՝ «Օվսի», զծագմանէ, պատմութենէ և գաղթականութենէ սոցա գտանէր նուազ իմն աւանդութիւն առ նոսա, ընդ որս խօսեցայ: Ասեն թէ Օսսիթք բնակէին յառաջ յայլ երկիր այն է յայժմեան Զերբեզիստան, ալ հարստահարեալք յօտար ազգաց, գաղթեցին եկին յոր այժմ են՝ երկիր. այս անորոշ և միայն աւանդութիւն ունի ապաքէն զպատմաբանական հիմն. այս և պատմագիրք Վրաց յայտ առնեն թէ սորա փոխադրեցան յայտոսիկ կողմանս յեզերց Դոնայ, և Պլա-

ղովէոս անուամբ Օսսիս կարգէ բնակիչս ի բնական Դոն գետոյ և իբր թէ նորա շինեցին զԱզոֆ: Դոն ի լեզու Օսսիթաց նշանակէ ջուր կամ գետ. բազմապատ գետք կամ առուակք Օսսիթիոյ ընդ անուանցն կրեն միշտ զբառդ յիշատակեալ. զօ. Փայնաղի - դօն, Ղզըլ - դօն, Խարգարի - դօն, Զերեզ - դօն, և յն. Զարմանք թէ զիարդ Բիւզանդեանք ոչ իմացան զանունդ Օսսիթ. անդ ուր մէք հանգիսիմք դմին անուան, առ նոսա «Ալան» է յորջորջումն — Սոստանդին ծիրանածին անուանէ զԱլանս զրացիս Սուանայ (Սվանետաց). Բուպրիկվիստ կրօնաւոր ԺԳ դարու մի և նոյն ազգ դնէ զԱլանս և զԱսա:

Ասեն թէ Օսսիթք ունէին յառաջ զհիւսիսային կողմանս և զհովիտս Սովկասու, զմեծն և զփոքրն Սարարդ, ուր և թագաւորութիւնն էր նոցին. այլ ի ԺԳ դարու ձնշաւք ի Բատու խանէ ամրացան ի լերինս Սովկասու:

Պատմիչք Վրաց դնեն զՕսսիթս զրացիս իւրեանց նա և յաւուրց անտի մեծին Աղէքսանդրի. թիրեւս աւանդութիւնն զգաղթականութենէ նոցա ի հիւսիսոյ յերկիրս յայս՝ վերաբերի ժամանակաց միաւորութեան Գերմանացի աշխարհակալաց ընդ բուն Օսսիթաց: Եղեալքն առ իս զայսչափ ինչ միայն կարացին պատմել թէ, յաւուրս ար-

քային Վրաց Վախժանկայ Ղուրդ Ասլանայ, թագաւորէր Օսսեթաց Բաղատար, որ մարտ ետ ընդ Վախժանկայ մինչև ցՄեքեթ. ուր յանցանքն երկվարին ընդ գետն Պուր, սպանաւ ի նմանէ (ի Վրաց արքայէ) :

Առ Վիրս պատմի թէ, արքայ Վրաց Վախժանկ Ղուրդ Ասլան հար վանեաց զՕսս, և սպան զերկուս մեծամեծ զօրազուլսս նոցա զՉաղատար և Բաղատար, որք կոչեցին զնա ի մենամարտութիւն, Գիւբուա հատ. Բ. երես 362, ի մէջ բերէ զուշադրութեան արժանի արձանագրութիւն եկեղեցւոյն Մուզդայ ի վերայ Լասսարեան զրանց ի լոյս ընծայեալն զառաջինն ի Ժ. Բ. Ա. 1830, հաստատութիւն վերոյդրեալ պատմական անցից. « Մեք էաք ինն եղբարք ի ցեղէն Չարղուիձէ—Ճարխեւան Օս Չաղատար Գաւթի—Սողդան, որք առեղութեամբ բերեալ առ թըշնամիս, մարտ եղաք ընդ չորից թագաւորութեանց, Փիղարոս, Ջաղարոս, Սախուր և Գէորգի. երեքն յեղբարց մերոց նուիրեցին զանձինս ի կրօնաւորութիւն ի ծառայութիւն Քրիստոսի. մեք տիրապետողքս անձուկ ճանապարհի ընդ որ անցանեն ի չորից կողմանց, ի Լասսար ունիմք ամրոց և մաքսատուն, և իշխեմք ամուր տեղեաց. յուսարուք ի վարձատրութիւն անտի

կենաց, եթէ յաստիս զարժանաւոր կենցաղ վարեցիք. ոսկի և արծաթ առ մեզ որպէս զջուր. ես ընդ իմով իշխանութեամբ արկի զազգս Պովկասու, և զրաւեցի զերիս տէրութիւնս. ըստ իմոյ սովորութեան ածի զքոյր արքային Քարթալինեայի (Վրաստանի). նա նենգեաց ինձ երդմամբ, և յանձն իւր երարձ զմեզս իմ. Բաղատար անկաւ ի ջուր, և զորք Օսսեթաց կոտորեցան. որ ընթեռնու զայսսիկ բանս, աղօթս արասցէ վասն իմ, » :

Մասն ինչ Օսսեթաց անուամբ Քրիստոնեայք են *) և իբր հետեողք Յունական եկեղեցւոյ. այլք որք ի սահմանս Չերքեզաց, համարին Մահմետականք. սակայն ի կրօնիցս և ոչ մին արմատացեալ է ի նոսա. ամենեւին զրեաթէ հակամէտք են և պաշարեալք ի կոպաշտական սնոտիս. ունին նուիրական համարեալ անտառս, և սեղանս ի նոսա, ուր ի նուէր հանեն հաց և միս. ի ձախմէ Վլատիկաւկազայ առ լերամբն Բուսլակերայ գտանին երկու այլք. երեւելագոյնն ի նոսա առ Լամիտոն զիւղիւ, որ ի հնուն պատկանէր ցեղին « Նարտի », չերեւելոյ պիժմ ի միջի, և ասի

(*) Այլք յՕսսեթաց, որք ուսեն զխոզնինն համարին Քրիստոնեայք. իսկ որք գարշենն, Մահմետականք. Ծ. Ճ.

Թէ՛ Նարտ աստեցեալքդ Հրէայք էին, այս այս
յանունն Ս. մարգարէին Եղիայի աննածելի է ի
նոսա իբրեւ պաշտպան նոցին, ի շրջակայս նորա
Թագաւորէ անվրդով ապահովութիւն. անվնաս
հովութիւն հօտ ոչխարաց, զի չէր աւազակութիւն
ի տեղւոջն սրբութեան, և նոցին աւանդութիւնն
ասէ, Թէ մի յերեւելի անձանց Օսեթիաց գերե-
վարեցաւ յօտար աշխարհ, իսկ արծուի մի առեալ
անցուցեալ զնա ընդ լայնատարած ծովս, և բարձ-
րաբերձ լիննս էած կացոյց մերձ յայրն սրբա-
զան, յորմէ հետէ ուխտիք եղ ի մտի ծառայել
Ս. Եղիայի, և այս սպասաւորութիւն ածանցաւ
ի յետագայս նորա. երէցն ի նոսա միանգամ ի
տարւոջն զգեցեալ զիւրագործն հանդերձ, մտա-
նէ յայրն յիշատակեալ, կատարէ անդ զառան-
ձին ծէսս սրբազան համարեալ նուիրարերու-
թեան, ներքին կողմն այրիս այսորիկ իբր Թէ կազ-
մեալ է ի զմութս քարանց. ի միջի նորա զոյ
սեղան քարեայ, ի վերայ նորա ոսկի բաժակ լի
զարեջրով. մտեալն ի նա Քահանայ ստանայ
շնորհս մարգարէանալոյ ի միւսում ամի. յորժամ
զարեջուրն՝ որ յոսկի բաժակի՝ եռայ և հեղանի
արտաքս ընդ անօթն, նշան է. խաղաղութեան և
արդասաւորութեան երկրին. իսկ Թէ ոչ, պատե-
րազմի և սովու. ի միւսում աւուր ի գեօղն Լա-

միդոն տօնախմբութիւն լինի մեծ, յորում՝ գտա-
նին համօրէն մերձաբնակք. ի ժամանակի ուրա-
խութեանս սպասաւոր այրի Ս. Եղիայի հրապա-
կաւ ծանուցանէ զապագայ տարւոյն, բաց աստի
Օսեթիք ունին զանազան նուիրական տեղիս
յանառս՝ ուր հանեն նուէրս, հաց միս և ձուկն,
և ոմանք զենեալ այծս, զմորթս նոցա առկախեն
զծառոց*), Ախաբքիստօնեայքն ի նոսա զլուշու-
թեամբ պահպանեն զպահս Քրիստոնէից. և զու-
հադործութիւն նոցա լինի յԱւագ շարածու, որ
յայտնապէս յառաջ եկեալ տեսնի յերայա-
կանէն օրինաց. զենուն զոչխարն, և երիցադոյնն
արարեալ աղօթս ի վերայ մնոյն բաժանէ նոցա.
Իսկ զոսկիրս և զմորթն այրեն: Թէ արդարեւ կր՛
նոցա խառն է ի Քրիստոնէութենէ և ի Հրէայա-
նութենէ՝ յայտ անտի է՝ զի սոքա զշարածլըստ
Հրէից անուանեն Սաբաթ, և որպէս ի Աիւակէի
այսպէս ի նմին աւուր ոչ ծածկեն զզուսս իւր-
եանց:

(*) Յորժամ Ս. Դուռնի յամի 423 էած ը վերս զքրիստոնէ-
ութիւն, ետես զի անդանօր սովոր են դուել կռոց զմարդիկ,
ջան եղեալ հզամբ չափ բառեալ զհեթսոսական սովորութիւ-
նըն, սահմանեաց նոցա հանել ի զո՛ր չափանակ մարդկան զոչ-
խար և զայլ սուրբ կենդանիս:

Օսսեթք յիւրաքանչիւր նշանաւոր տօնի զոհս զոհն որիւ որիշս, ի նոր տարւոյ զխոչ, ի Ծը- նընդեան՝ այծ, ի դատկին՝ ոչխար կամ գառն, ի տօնի Միքայէլ Հրեշտակապետի՝ զիկն, առաւել քան զամենեւին յարգեն զչորեւին սուրբս, զմար- գարէն Եղիայ, զՀրեշտակապետն Միքայէլ, զՍ. Գէորգ, և զՍ. Նիկողայոս:— Տեսի ի Տփլիս զճա- նապարհորդութիւն Սօլայ ի հարաւային մասին Ռուսիոյ և ի նմին մասն Ա. երկու 292, բանս հետաքրքրականս զՕսսեթաց, յորում և օրինակ աղօթից նոցա, զոր ահա և մէք օրինակեմք ի բանս մեր:

ա. «Աստուած զԹա՛ ի մեզ աղաչեմք, և ողոր- մեց՛:

Բ Սուրբդ Գէորգ, խնդրեմք ի քէն, օգնեա՛ մեզ և ողորմեա՛:

Գ. Սյր Աստուծոյ, աղաչեմք ողորմեա՛:

Դ. Միայէլ և Գաբրիէլ, ողորմեցարուք մեզ:

Ե. Եկեղեցիք ի լերինս ողորմեցարուք մեզ:

Զ. Նարի Ղ. Գէորգ, ողորմեա՛ մեզ:

Է. Բարձրագոյն լերինք Օսսեթի, առաքեալք և Հրեշտակք որք նստէք ի վերայ նոցա՝ զովա- բանեմք և խնդրեմք ողորմել մեզ:

Ը. Եկեղեցիք Վրաց, ողորմեցարուք մեզ. ողոր- մեցեն և ամենայն ազգք, որք շուրջ զմեօք:

Թ. Քրիստոս ողորմեա՛ մեզ:

Ժ. Աստուած բարեգութ օգնեա՛ մեզ ըստ ար- զարութեան քում: , , :

Սօլ զիտողութիւնս առնէ, թէ յաղօթս յայս չիք ինչ ասացեալ ի Ս. Երրորդութիւնն. բայց յայտ է թէ հաւատան ի նա, ըստ որում բա- զում են ի նոսա աւերակք եկեղեցեաց յանուն Ս. Երրորդութեան. ունին սոքա զեօթնեակ քրիս- տոնէական պահոց. զիւրակէն անուանեն օր Աս- տուծոյ. յերկուշաբաթու և յուրբաթու անհնար է ըստ նոցա սկիզբն առնել նոր զործոյ. նախա- պաշարումն, որում հանդիպիմք յաճախ և յեւ- ըրպա:

Մնտփապաշտք են Օսսեթք. զոն առ նոսա գուշակք, հմայք և հաւահարցք, որք ի յափըշ- տակեալ կամ վերածեալ վիճակ մտեալ, պատ- մեն մերձակայիցն զապագայս նոցա. յորժամ ի նոսա զողանայ որ զիր ինչ, առեալ զգուշակն երթան ի տուն այնորիկ. յոյր վերայ տարածի կասկած, որոյ առեալ ի ձեռին զկատու մի, ասէ ցկարծեցեալ գողն. «Եթէ դու առեր զայս ինչ և չգարձուցանես տնառն իւրում, կատուս այս լլկկոց և չարչարեոց է զհոգիս նախնեացդ քոց: , , և հարկ է զիտել, զի գողն զգողօնն անդրէն ի տեղի իւր դարձուցանէ. եթէ չիք կասկած ի վե-

րայ առանձին անձին ումք, զայս ասելով չըջի տանէ ի տուն, և այսու եղանակաւ գրեթէ միշտ գտանի զողացեալն: Վատուն շունն և էշն առեալ են առ նոսա ի կախարդական կենդանիս. եթէ որ պահանջս ունի յումքէ, կամ անարգեալ և թշնամանեալ չկարէ զփոխարէնն դարձուցանել, տարեալ զկատու, կամ զշուն կամ զէշ սպանանէ ի վերայ գերեզմանի նախնեաց թշնամւոյն ասելով «վասն հոգւոյ այս ինչ և այն ինչ ուրուք», և յայնժամ հոգի յիշատակելոցն ննջեցելոց փոխարկին ի զենեալն կենդանիս, եթէ ժառանգն կամ ազգականն նոցա ոչ շահեցէ զսիրտ վշտագնելոյն: Վարի մեծ յարգանս նուիրեն գերեզմանաց նախնեաց իւրեանց. թաղեն զմեռեալս գերեաս յարեմուտս ուղղեալ. ի վերայ գերեզմանացն արկանեն մեծամեծ քարինս, իսկ ի զլուսն կողմն զքառանկիւն քար վեց և ութն ոտնաչափ բարձրութեամբ. զուղեորութեան կարգ կատարեն հանդիսիւ մեծաւ. զկին և ձին հանգուցելոյն ածեն առ գերեզմանն, ի ցուցանել թէ նորա միայն են սեպհականութիւնք նորա, անփոխադրելիք ի ձեռս այլոց. զի զձին այլ որ ոչ կարէ ի կիր առնուլ, և կինն չունի իրաւունս առն երթալ այլում: Վայժակնահարն սուրբ համարի առ նոսա, և ի նմին տեղուջ թաղեն զնա՝ յորում ե-

հարն, աղաղակելով ուրախութեամբ «իվ Եղիա, իշխող ժայռից», զի համարեն թէ մարգարէն Եղիա նոյն հետայն էառ զնա առ ինքն, և երթան յուրտ և յերկրպագութիւն գերեզմանի նորա. որպէս զառաջեալ այրից Ս. Եղիայի, սապէս և գերեզմանի սոցա կախեն մորթս սեաւ այծու:

Հարսանեկան սովորութիւնք և կարգք սոցա են. նախ՝ եթէ կենդանի է հայրն կամ երէց եղբայրն կամ արեւակիցն փեսային՝ զնայ առ ծնողս աղջկանն և յայտնէ զղիտաւորութիւն իւր. թէ հաւանեցեն նորա, հարցանեն և զմիտս աղջկան. զորոյ իբրեւ առնուն հաճութիւնն, զայ ապա փեսայն ի տուն նոցա, և նշանադրեն զնա. անդ զգինքն վճռեն զաղջկանն, որ է սովորաբար կով, եզն, և զէնք, հասանելիք հօր կամ եղբօր աղջկանն. յաւուր հարսանեաց՝ զայ փեսայն ի տուն հարսին ուղեկցութեամբ ազգակցաց և մերձաւորաց, ուր և սեղան կազմեն նոցա հրճուանաց. ի միւսում աւուր զնոյն առնեն ի տան մերձաւոր զրացւոյն և այլոց ի բովանդակ շէնն, ապա ածէ զհարսն ի տուն իւր, զոր յանձն արարեալ յառաջնորդութիւն բարեկամաց, ինքն (փեսայն) յառաջէ սահաւ ինչ: Ի պատահել նմա առ զրան տանն ջահիւք լուցելովք, ապա ածեալ զհարսն ի ներքս, իրիցս շրջեցուցանեն զվառարանաւ, և

տարեալ բազմեցուցանեն ի լարձր տեղերը . զան
 ժողովին համըրէն կանայք գեղջն, և պարափա-
 կեալ զհարսն, երգս երգեն կարգաւ պէսպէսս մին-
 չե ցառաջախօս հաւուն. զամենայն ժամանակս
 զայստոսիկ հարսին չիք բնաւ իրաւունք խօսելոյ .
 իբրեւ հաւն խօսի, մանուկ մի մերձեցեալ առնու
 ի զխոյ նորա զքօղն, պատառէ յերկուս ընդ մէջ,
 և զմասունսն կապեալ ի փայտ ինչ, ասէ. « ինն
 ուստերս, և մի դուստր », յետ այնորիկ ամենե-
 քին բազմին զսեղանով, և հարսն ելանէ սպասա-
 ւորել նոցա, ճանաչեալ այսուհետեւ տիկին տանն .
 այս ամենայն և այլ այսպիսի ծէսք տան մարդոյ
 երեւակայել զինքն յանկիւնս Գերմանիոյ :

Օսսելձք սովորաբար ունին զմի կին, սակաւ
 երբէք զերկուս . վերջինս տեսանի յառաջեալ
 յաղղեցութենէ Մահմետականաց . վասն զի բնա-
 ւորութիւն ազգին և այլ սովորութիւնք նորա
 յԵւրոպականն ակնարկեն միականութիւն . առ սո-
 սա ազատութիւն է երկուց սեռից ընդ միմեանս
 յարարերութեանց, զոր ոչ տեսանմք յայլ ազգս
 Վովկասու :

Որպէս առ Հայս, նոյնպէս առ Օսսելձս նորա-
 պսակ հարսն մինչեւ ցառաջին ծնունդ, իսկ եթէ
 ամուլ, մինչեւ ցշորրորդ ամ հարսնութեանն, բաց
 յառնէ հւրմէ ընդ այլս ամենեւին խօսի նշանացին :

Ընդհանրապէս վատարանն զբարս կանանց Օս-
 սելձաց . բայց այս յառաջ եկեալ է ի վատթար
 սովորութենէ, կամ լաւ ևս ասել՝ յերեւոյնս
 ծութենէ անտի, որով խանգալի ընտանեկան և
 մտերմական մաքուր կենցաղավարութիւն, այն է,
 հայրն զչորիքտասանամեայ կամ վեցտասանամեայ
 աղջիկ՝ կին ածէ վեցամեայ կամ ութամեայ որ-
 դոյ իւրում, և յայտնի է ապաքէն ոչ վասն
 որդոյ իւրոյ, այլ վասն իւր ինքեան ածեալ է
 հայրն (գուցէ յիրաւի և ոչ հայր) զկինն կատա-
 րելահասակ . ընդ որում կենակցեալ, ծնանի օրի-
 նակի աղազաւ արու զաւակ, և նա նոյնպէս գեռ
 ոչ վեցամեայ, ութամեայ, և ահա հայրն ըստ
 անուան կին ածէ նմա զարձեալ չափահաս, և
 բնակակցի ընդ նմա . այսպէս և այլ չափք բա-
 զումք : Ազբա զառանձին իմն զգացմունս ունին
 զիրաւանց ամուսնութեան . որդի, որ ծնանի յետ
 ամուսնութեանն՝ և իցէ թող յապականութենէ
 արեան (ի մերձաւոր արեւակցաց) կամ ի պողն-
 կութենէ, համարի օրինաւոր ժառանգ իրաւանց
 և անուան անմեղ հօրն . — կին՝ որ յետ ամուս-
 նութեանն ծնաւ որդի, զկին մահուան առն իւրոյ
 չկարէ երթալ օտարի, զի գնեալ է և համարի
 սեպհականութիւն առաջին գերդատանին . միայն
 սկեսրայր կամ տաղր նորա, այն է հայր և եղ-

բայր հանգուցելոյն կարեն ամուսնանալ ընդ նմա-
 և այս պարտաւորութիւն իսկ համարի առ նոսա.
 իսկ թէ թողցեն յետինքս զաւակունս, առաջնոյն
 համարին*): Եթէ հանգուցեալ այրն չունի զհայր
 կամ զեղբայր, կամ յառաջագոյն վախճանեալ
 են, և այրին ունելով որդի՝ պարտի մնալ ի տան
 նորա մինչ ցվախճան, ազատ է առնել յարարե-
 րութիւնս ընդ կողմնակի անձինս, և ծնեալքն ի
 նոցանէ համարին դարձեալ օրինաւոր որդիք մեռ-
 եալ ամուսնոյն: Օրինակ այսպիսի առաջի աչաց
 մեր էր, տանտիկիւնն, առ որում աղանեալ էաք,
 այրի էր, այր՝ նորա թողեալ երիս դստերս, իսկ
 ուստր և ոչ մի՝ վախճանեալ էր հինգ ամօք յա-
 ռաջ, բայց կիւնն ունէր ի գիրկս միամեայ զաւակ,
 որ զանուն կրեբով հանգուցելոյ հօրն, համարէր
 և ժառանգ տան նորա և ընչից. ներհակ սորին,
 երեքին հարազատ դստերքն չհամարէին ժառանգք
 հօրն, և պարտէին վաճառել յօգուտ անարիւն
 եղբօրն: — Իսկ թէ այրին չունի զաւակունս և կա-
 մի լինել առն ալլում, յորժամ որ կամի առ-
 նուլ զնա ի կնութիւն, պարտի վճարել գերդաս-

(*) Յայտ է թէ յերբայական օրինաց անտի առեալ են
 դայս սովորութիւն, որ պատուելն ունել զկին եղբօրն, թէ
 մեռանիցի անզաւակ: Ե. 4.

տանին հանգուցելոյ առն զկէս գին կնոջն, զոր
 հատուցին առաջինքն ծնողաց նորա. ժառանգ
 ընչից և տան առն համարին արու զաւակք. իսկ
 դստերք վաճառին յօգուտ գերդաստանին չհա-
 մարեալք ի ժառանգս: Սակաւ երբեք տեսանի
 առ նոսա բաժանել առն և կնոջ ի միմեանց, և
 այն վասն յայտնի անհաւատարմութեան. յայս-
 պիսի դէպս ի դարձուցանել առն զկինն ի տուն
 հօր նորա, ստանայ զկէս գինն դստերն նոցին ի
 տանէ անտիս:—Պանայք Օսսեթաց, միանգամայն
 իշխանք են ի մէջ տանն, զոգչիր և ի վերայ ա-
 րանց*): Բայց և յոյժ աշխատասէրք. հնձեն
 զխոտ, տանին զցորեան յաղորիս, բերեն յանտա-
 ւաց զփայտ և ոմանք հերկեն նաեւ զդաշտս:

Ի մեռանել առն՝ կինն կառավարէ զտունն
 մինչև յարբունս հասանել որդւոյն, որ պարտի
 յայնմ հետէ հոգալ զպիտոյս կենցաղավարութեան
 նորա. այս ամենայն յայտնապէս զԳերմանացւոցն

(*) Եթէ ստուգիւ Օսսեթք յառաջ եկեալ են ի հին Ար-
 ժատաց, այն է յԱմադոնաց, որք միացան ընդ ցեղին Սկիւ-
 թացոց, և ըստ կարծեաց Հերոդոտեայ կազմեցին նոր տոհմ
 առանձին, զիւրին և ուրեմն կանանց իշխել արանց իւրեանց,
 թէ և առանց Ամադոնոսիս լինելոյ ևս կարեն ունել զայդ
 իշխանութիւն: Զ.

ցուցանեն բարս և սովորութիւնս: — Որդին հա-
մարի չափահաս, և կառավարէ զտունն, յորժամ
կարողն իցէ հնձել զխոտ: Եղբարք սովորաբար
ընակեն ի միասին. թէ բաժանեցին ի միմեանց,
երէց որդին առնու զհայրական տունն, զմի ձի,
կամ զմի կով, կամ տասն ոչխար առաւել քան
զմիւսն. կրտսերն մի մի ընտանի անասունս և
զէնս, առ ի ծախս կամ ի լըումն հարսանեաց պի-
տոյից, թէ չէ ամուսնացեալ. իսկ մնացորդն բա-
ժանի հաւասարութեամբ ի մէջ որդւոցն:

Ազգականութիւն ի կողմանէ մօր չճանաչի առ
սոսա ամենեկին. իսկ ի կողմանէ հօր, թէև քսան
և աւելի սերունդ հեռագոյն, ճանաչի մերձաւոր,
միայն զի կրեցէ զանուն մի և նոյն տոհմին, և
ի դէպս սպանմանն, ազգականն նորա կարէ խընդ-
րել զարիւն նորա. իսկ թէ ոք սպանցէ զմօրեղ-
բայրն ուրուք, քեռորդին չունի իրաւունս խընդ-
րելոյ զվրէժն նորա. վասն որոյ առ նոսա թոյլա-
տրեալ է ամուսնանալ ընդ ամենամերձ ազգակա-
նըս, որ ի կողմանէ մօր. զօ. որդին կարէ առնուլ
ի կնութիւն զմօրաքոյրն իւր և ըն. իսկ առնուլ
կին ի նոյն ցեղէ, զորոյ անունն կրէ ինքն, իցէ
թող միանդամայն հեռի յարնակցութենէ, դար-
ձեալ համարի աններելի և ապականութիւն ար-
եան:

Վերադարան Օսսեթաց, զիրք մարմնոց և հասակ
նոցա միանդամայն որոշէ զնոսա ի դրացեաց նո-
ցին, միւս ազգաց Վուլխսու, և մանաւանդ ի
Վրաց, վերջինքս բարձրահասակք են, բարե-
կազմք, թխամորթք, վայելչադիտակք, զեղեցկա-
դէմք, աղնուատեղք, սեւակն, սեահեր, նրբաշուր-
թըն, արծուենդն, և զհամանդամայնն ասացից,
առաջինքն ի զեղեցկադոյն ցեղս երկրի. իսկ Օս-
սեթք ընդհակառակն՝ պնդակազմք մարմնով, և
անսխորժ տեսեամբ. հասակաւ սակաւ երբէք
բարձր քան զհինգ ոտնաչափ, և չորս մատնաչա-
փքս. լայնադէմք, կոպտահերք, և խաժակնեայք,
կանայք նոցա փոքրահասակք, և դուն ուրեք ի
նոսա զեղեցիկք. կերակուր նոցա է հաց անխմոր
ի ցորենւոյ կամ գարւոյ թրեալ ի մօխի, և միս
վայրենի թուշոց կամ կենդանեաց. զի գրեթէ ոչ
երբէք ուտեն զմիս եղին, ոչխարի, և այծու. տա-
րազ զգետու նոցա առեալ է ի Զերբեղաց, այլ
ոչ յարմար տգեղատեսիլ մարմնոց նոցա. սիրեն
և ի կիլ առնուն զզէնս, և ըստ գտելոցն ի վերայ
սուսերաց և հրացանից Ղատին գրոց երևի, զի
բազումք ի նոցանէ մնացեալք են ի ժամանակաց
տիրապետութեան Գնուացոյ ոց:

Ժողովուրդն Օսսեթաց բաժանի յերկուս կարգս,
յաղնուականս և ի շինականս. աղնուականք ու-

նին բարեխաւ և անդորր կեանս, այլ ոչ զքաղաքական արտօնութիւնս. պատմագիրք Վրաց ասին լինել եօթն նշանաւոր տոհմից ազնուականաց սոցա — Ի հիւսիսային Օսսեթիա գտանի առանձին ազնուական տոհմ՝ բաղլացեալ յերկոտասան տանց անուանելոց «Թագաւորութիւնք», զի ասի թէ յառաջ եկեալ են ի Հայ Թագակիր իշխանէ. և ամենեկին նորա են Մահմետականք. ունին միայն զպատիւ գիւղական ժառանգական աւագութեան, որպէս և առ Հայս. առնեն խնամութիւն ընդ իշխանս Զեքեղաց. զի թէ ընդ աննշան անձինս իցէ խնամութիւնն, ծընեայն յամուսնութենէ անսերունդ կնոջ համարեալ է ըստ Օսսեթաց ծառայ, այն է թէ կորուսանէ զազնուութիւն իւր. վասն որոյ զգուշանան յոյժ պահպանել զառանձնութիւն տոհմի իւրեանց

Օրէնք և սովորութիւնք վրէժխնդրութեան արեան տեսանի յամենայն արեւելեան և հիւսիսային Եւրոպական ազինս, այլ ջերմագոյն ի սոսաւ. եթէ որ սպան զոմն, արենակիցք և ազգակիցք նորա ոչ միայն ունին իրաւունս, այլ և պարտին առնուլ զվրէժ նորա, կամ զնա ինքն զոճրագործն, կամ զմի յընտանեաց նորա սպանանկով. և յետ սպանմանն, երթան ի գերեզման արենակցին իւրեանց և ասեն, «աստք

զվրէժ արեան քո», Թէ որ սպան զոմն ի նշանաւոր տոհմէ, զամն ողջոյն չելանէ արտաքս ի տանէ, զի տունն համարեալ է անմերձենայի պատրասարան. և որ չունի զսեպհական տուն, զիմեալ մտանէ ընդ հովանաւորութեամբ այլոյ նշանաւոր տան կալով անդէն զամս ինչ ի ծառայութեան: Պատմեցին ինձ. թէ ի վաղ ժամանակաց հետէ ընդ մէջ երկուց անուանի տոհմից Օսսեթաց ծագեալ էր թշնամութիւն մեծ, յորմէ և վրէժխնդրութիւն արեան, և դրեթէ երկոքին տունքն ևս ջնջեցան, մինչև հաւանեալ երկոցունց ետուն զմի մի որքս յիւրաբանչիւր կուսէ, և հանեալ զնոսա ի զոհ ի վերայ կռապաշտական սեղանոյ իւրեանց, ապա հաշտեցան: Օրէն է սոյնպէս հատուցանել զգին արեան սպանեղոյն, որ զանազանի ըստ այսմ. հայր կամ տէր գերդաստանին՝ արժէ առաւել քան զամուրին. և ազնուականն՝ կրկնապատիկ քան զշինականն. սպապէս յատկացեալ են զինք զանազան անդամոց մարմնոյ ըստ կարեւորութեան նոցին. զօ. այլ է զին զինոյն վերաւորելոյ կամ վնասելոյ. այլ աչաց, այլ ձեռաց, այլ ոտից, ևլն. բացեալ վէրք մարմնոյ չափին գարեհատիւ. և ասի, «Վերքն ունի 10 հատ յերկայնութիւն, այսքան ի լայնութիւն, ևլն. և չարագործն վասն իւրաբանչիւրոյ

Հատի վճարէ զորոշեալ զին. բաց աստի՝ զոյ միւս
ևս եղանակ վրէժխնդրութեան կամ առնելոյ
զբաւականութիւն ի թշնամոյն, այն է մենամար-
տութիւնն. մանաւանդ յորժամ զըկեալն տնանկ
կամ աննշան որ է, պահանջէ ի զխաւորէն հա-
նել բռնութեամբ զմարդասպանն ընդ իւր յաս-
պարէզ մարտի. օր որոշի նոցա, տեղի, և հեռա-
ւորութիւն քայլից ի միմեանց. միով հարուածով
կամ հրացանիւ միանուագ արձակմամբ զործն
առնու վախճան. թէ վիրաւորի յանցաւորն, թէ
մեռանի, կամ թէ բոլորովին զերծանի ի վնասու-
ցըն, ոչ այնուհետև պահանջի ի նմանէ վրէժ:

Թէ վէճք ծագին ի մէջ երկուց անձանց զկա-
լուածոց և այլոց սեպհականութեանց, ընդ վճռով
նն զխաւորին նոցա. թէ արտաքոյ շինին զողա-
ցաւ ինչ որ յայտնապէս, պարտաւորի կամ ըզ-
գողօնն դարձուցանել, կամ ընդ այնր հատուցա-
նել զսահմանեալն արժէք. իսկ թէ թաքնաբար
և իմանի, հինգ անգամ առաւել քան զարժէսն.
զորութիւն կամ յափշտակութիւն ի մէջ գեղջ
պատժի ևս խստագոյն. իսկ որ արտաքոյ շինից
աւագակութիւն՝ չգրի ի մեղս. միայն թէ ի յայտ-
նիլն զըկեալն կարէ պահանջել և առնուլ զինչս.
առած է Օսսեթաց. « որ ինչ գտանիմք ի վերայ
ճանապարհին, յԱստուծոյ է առաքեալ »: —

Յափշտակողն յետ հատուցանելոյ (թէ յայտնի
եղև) զյափշտակեալն, պարտի նա և հացկե-
րոյթս տալ համօրէն զերգաստանի այնր՝ յոր իրքն
նն զողացեալք. և այս ճանաչի փաստ յայտնա-
գոյն, որով անկարանայ հակառակորդն ուրացեալ
զստացումն իրաց՝ կրկին պահանջել ի նմանէ: —

Առ սոսա պահպանի խստիւ և օրէնք հիւրըն-
կալութեան, որպէս առ համօրէն Աովկասեան
ցեղս. տանուտէրն՝ որոյ ընդ յարկաւ գտանի որ,
զինչս և զանձն իւր անգամ դնէ ի պաշտպանու-
թիւն հիւրոյն. սպանանել կամ վնասել զհիւրն,
նոյն է որ ինչ սպանանելն զազգականս, վասն ու-
րոյ և մի և նոյն օրինօք առնուն զվրէժ ի թրշ-
նամեաց. և այնչափ խիստ է այս օրէն, զի թէ
Օսսեթ ոմն ընկալաւ ի տուն իւր զանձանօթ որ՝
և ապա զիտաց թէ նա թշնամին է իւր, յորմէ
հարկ էր նմա զվրէժն առնուլ արեամբ, որչափ
ի տան իւրում է, պարտի մեծարել զնա ուրա-
խութեամբ. այլ ի մեկնիլն ի տանէ, յորժամ ե-
լեալ է արտաքս քան զգեօղն, ասէ, « Այժմ պահ-
պանեա՛ զքեզ, թշնամի եմ քո »:

Միրեն սոքա և յարգեն յոյժ՝ որպէս ասացաւ՝
զձեռոյ իւրեանց, զնախնիս, և միանգամայն իսկ
ասիլ՝ զաւագագոյնսն. ամենեքին հնազանդին իշ-
խանութեան և հրամանի զխաւորի զերգաստա-

նին, հօր, հօրեղբոր, եղբոր, և ինչ Ի գտանիլ սոցա ի տեղեղ ուրեք, կրտսերքն ի նոցանէ ոչ երբէք նստին, ոչ համարձակին բարձր ձայնիւ, կամ բանս ընդդէմ նոցա խօսիլ. բայց նշանաւորն ի սոսա է Եւրոպական սովորութիւն մի, զոր չու- նին այլ ալդք Վովկասու. այն է, ի ցոյց պա- տուոյ և մեծարանաց, արք բանան զղուխս իւ- լեանց, և երբեմն համբուրն զձեռն հօր կամ այլ պատկառելի անձին. իսկ կանայք յոտին յառ- նեն՝ եթէ նստեալք իցեն:

Զհայրասարանն պատժեն չարաչար, այն է փա- կեալ ի տան նորին արնն զնս. երդնուլ ի գե- լեղման նախնեաց սուրբ համարի. եթէ կամակոր զրկողն յանձն չառնու տալ որ և իցէ կերպիւ բաւականութիւն զրկելոյն, վերջինս սպառնայ չարչարել զհօգիս նախնեաց նորա —

Երբ Օսսեթաց, որչափ կարացի լսել, զեղանակ կամ զնմանութիւն բերէ Եւրոպականացն երգոց, Երկուք են յառաջագէմ ազնիւք Վովկասու, Հայք և Վիրք: Բայց երգք նոցա այնպիսի եղանակս կամ պարս ձայնից ունին, զոր ոչ կարեմք յայտնել մե- րովք երաժշտական խաղիւք (նօթ), զուցէ մի- այն ջութակաւ. վասն զի արտաբոյ են մերս եղա- նակի, ուստի և լսելեաց մերոց անախորժաւորք: Իսկ Օսսեթացն, որպէս ասացաք, ունի զյարտնի

նմանութիւն կամ համաձայնութիւն ընդ եւրո- պականին:

Շիխորէն բանասէր (Ֆիլօզօք) հաստատէ ու- նել լեզուի Օսսեթաց զվերաբերութիւն ընդ լե- զուի Հնդկա — Գերմանական ցեղի. սակայն ըստ իսպա լեզու չունի ամենեկին մերձաւորութիւն ընդ Գերմանականին. բայց ընդհանրապէս բնաւորու- թիւն ազգիդ այդորիկ՝ ցուցանէ մի լինել երկուց ազգացդ: Ծանր խօսուածք Օսսեթաց, ներհակ եղանակի արտասանութեան միւս ազգաց Վովկա- սու, վերջաւորութիւն ձայնի, արտաբերութիւն և հնչիւն բառից, (այլ ոչ բառք) ունին յինքեանս Հիւսիսա — Գերմանական ինչ յատկութիւնս, այն- պէս զի թէ փոքր ինչ ի բացեայ ի նոցունց կա- ցեալ որ լուիցէ զխօսս նոցա՝ կարէ կարծիւ թէ ներքին — Սաքսոնացի շինականք խօսին ընդ իւ- լեարս, միայն ի պատճառս հեռաւորութեան չկա- րէ զիտել զինչ խօսինն:

Թէ և քանի մի ճանապարհորդաց՝ որք յառաջ քան զիս և իմ, ծնան ի միտս կարծիք, թէ ընդ մեջ Օսսեթաց և հին Գերմանացւոց պարտի լի- նել նկատելի մինչ ցարդ մերձաւորութիւն և փո- խադարձ յարաբերութիւն, այլ այսու ամենայնիւ զիտողութիւնք ներկայ ժամանակիս առաջի առ- նեն միայն զժուարպութեանն ի խնդիրս, մանաւանդ

յորժամ՝ պատմութիւնն տուեալ զայն լուծեան անյանէ :

Աւանդութիւնն բազմիցս ազդ առնէ, թէ ամենայն ազնիւք Եւրոպիոյ նախ զառաջինն ծնունդ առեալ յերկրիս յայսմիկ՝ որ ընդ մէջ Սեաւ ծովու և Ասսպից, անտի զինի գաղթեցին յայլ երկիրս . ըստ զիւցաբանութեան Սկանդինավեան Գերմանացւոց, տոհմն Ազաց, ժողովրդովք իրեանց աստի գաղթեցին ի Հիւսիս Պատմութեամբ վկայեալ է, թէ ի ժամանակս գաղթականութեանց ազգաց, տոհմն Գերմանացւոց, Գոթք, բնակեցան ի ստորոտս Աովկասու, յորոց ձեւացաւ Հզոր տիրապետութիւն, որ զինի ջնջեցաւ ի Հոնաց, որք ներդալ վանեցին տարադրեցին զմեծ մասն Գերմանական ցեղից յարեմուտս, բաց ի սակաւուց ոմանց զօղելոց ամրացելոց ի լերինս Աովկասու : Գոթք դէմ՝ եղին խաղացին ի դրացի աշխարհն, այն է ի Տարիկեան թերակղզին . մնացորդք նոցա երեւին տակաւին ի վերջին ժամանակս, գոգէ և այժմ՝ իսկ Հետազօտութիւնն ի լոյս հանցէ զհետս նոցա : — Որպէս ասացաւ ի վերոյ, մասն Գերմանական ցեղից եկաց մնաց ի վերայ լերանց Աովկասու :

Որո՞ւմ արգիօք յերից նախադրելոցդ աւանդութեանց տալ զմերձաւորութիւն կամ զազգակցու-

թիւն Օսսեթաց և Գերմանացւոց . թէ ասացի՝ Օսսեթք են մնացորդ սկզբնասեր ազգին, յորմէ Գերմանացիք բաժանեցան, հարկ էր յայնժամ և լեզուաց նոցա ունել համաձայնութիւնս կամ մերձաւորութիւնս ընդ միմեանս . այլ ընդ հակառակն լեզու Օսսեթաց մերձաւորագոյն է Պարսկականին քան Գերմանականին . թերեւս պնդեցուք ասել թէ լեզուք Պարսից՝ Օսսեթաց և Գերմանացւոց յառաջ եկին ի միում ժամանակի, և ի միում տեղում յարմատոյ անտի Հնդկա-Գերմանականին :

Երկրորդ աւանդութիւնն զելից Ազաց և ցեղից նոցա յոյժ մթին է և անբաւական մինչ ի բացատրել պատմական ապացուցութեամբք զայդ խնդիր :

Մնայ մեզ միայն երրորդ աւանդութիւնն, թէ Օսսեթք յառաջ գան ի Գալմաց և այլոց Գերմանական ցեղից ներելոց կոտորելոց ի Հոնաց, յորոց սակաւազոյնքն պատասպարեցան կացին ի լերինս Աովկասու . և աստանօր դարձեալ տարբերութիւնն լեզուաց կորուսանէ զյարգ աւանդութեանն, բայց ի նկատի առեալ զյատկական դժագիրս բարուց գաղթելոց Գերմանական ցեղից, մարթ է մակարելի, թէ նոքա ամբողջօրէն պահպանեցին ի նոր աշխարհին զնախնդակ կարգ և

սովորութիւն, առտնին բարս իւրեանց, և ունեցին զայս ամենայն խառնելոց ընդ նոսին ազգաց, յորս ծնունդ էառ նոր լեզու ըստ պահանջման անհրաժեշտ հարկին, որ պահպանեաց միայն ըզքանի մի բառս և կազմուածս Գերմանական բարբառոյ. ոչ այս իսկ պատահեցաւ Քրանկաց և Բուրգունտաց ի Գաղղիա, Գոթաց և Վանդալաց ի Սպանիա, Լոնգոբարտաց յԻտալիա, նորմանաց ի Գաղղիա և յԻտալիա. — Հետեաբար հաւանական զայցէ տսել, թէ սերունդն Գոթաց, որ ի փայլատականց զինուոց Հոնաց զօհի հաւրեալ ծածկեցաւ ի ծերպս Վովկասու, ընդ իւր խառնեալ միացոյց զնախնասեր բնակիչս Վովկասու զՕսսեթս և զՎլանտ, գրաւեաց զերկիր նոցա, և զինի ժամանակաց ի նոցունց կազմեցաւ նոր ազգ, որ թէև չխօսեցաւ ի լեզու Գոթաց, այլ այնչափ ճշտութեամբ պահպանեաց զգոյութիւն նորա, զկերպարան, զնախնդակ կարգս, սովորութիւննրս և առտնին բարս, մինչև ամենայն Եւրոպական ճանապարհորդք իսկոյն ընդ մնւտ գործելն ի նոսա՝ ի միտ բերին զԳերմանացիս :

Արդ ցանկայ անթերի տեղեկութիւնս ունել զնշանաւոր ազգէս այսմանէ, արժան է նմա անշուշտ ընթեռնուլ զգրուածս Գիւբուպի, յորմէնս միայն ահաւասիկ յառաջ բերեմ զքանի մի

համառօտ դիտողութիւնս, որք ըստ մասին հաստատեն զբանս իմ, և ըստ մասին տեղի տան հետաքրքիր յօժարութեան ընթեռնելոյ զճանապարհորդութիւն նորա : Գիւբուա ասէ, թէ Օսսեթք ոչ մի մերձաւորութիւն կամ համեմատութիւն ունին ընդ շրջապատողս նոցին ազգս Վովկասու, և թէ նոքա են զօդ միութեան Հնդկա — Պարսկական ազգաց Նսիոյ, և Հնդկա — Գերմանականաց Եւրոպիոյ. որոց նշմարելի են յառաջնաղացութիւնք ի հիւսիսային — արեւմուտս, յառաջքան զժամանակս պատմականս :

Արդէն կանխադէմ ժամանակաւ ի հիւսիսային ստորոտս Վովկասու և առ ծովուն Ազախու երևին Մագոգք, յորոց յիշատակեալ ծովն առնու զանունը Մեօսիյեան : Հինգ հարիւր ամօք յառաջքան զթուական մեր, Սկիւթք խողացեալք յԱսիատրեցին նմին զամս 28. ասի իւր թէ իշխանն նոցին բնակեցոյց զգերիս իւր (ի Միդիական ցեղէ) ի հիւսիսադովն Վովկասու, յորոց ըստ ժամանակագրաց Վրաց յառաջ եկն ազգ Օուսնի. (Օսսի, Օսսեթք) : Օսսեթք բնակին ի կեդրոնի Վովկասեանց լեռանց, ի հարաւ յառաջաւոր լեռինս ի Վերիոյ, և ի հիւսիս ի զառիմայրս և հովիտս Թերեքայ ցրնդարձակութիւնն Գապարտայ. հետեւաբար Միդիական կամ Հնդկա — Գերմանական

ցեղն բնակեալ կալաւ ի մէջ 2 երբեղ և Լեկզի ազգաց, յորոց առաջինն իսկապէս, երկրորդն Հաւանօրէն, են ի Ֆինեան ցեղէ: Երևի թէ այս ազգ տարածեցաւ յառաջին ժամանակս առաւել ի Հիւսիս, ի ժամանակս՝ որոց ի վերջին ժամանակս ստուգեցան Հետք յիշատակութեանց: Մատենագիրք որք նկարագրեն զանցս Մոնղոլաց ի վերջ ժԲ դարու, զայս երկիր բովանդակ, յարեմուտս ցԲուպան, և ի Հիւսիս ցԴոն անուանեն Օսսեթիա, միայն զրացի ազգք՝ Վերք՝ Լեկզիկք և այլք, զայս ազգ անուանեն Օսսեթս, իսկ ինքեանք Իրօն, կամ Իրամ՝ (Հետեւաբար Միդիա — Պարսիկք են): Եւրոպացի և Արաբ պատմիչք միջին դարուց զՕսսեթս և զԼեկզիս անուանեն Ալանս: Լմիակ և Մարցելին՝ յամի 360՝ պատճառ այսպէս շփոթելոյ ընդ միմեանս զերկու ազգսդ դնեն՝ թէ անունդ Ալան ընդհանուր է ամենայն ազգաց բնակելոց ի կողմանսդ: Նետտոր Ռուս պատմապիւր անուանէ զԱլանս Յօսս. ճանապարհորդեալ կրօնաւորք ժԳ և ժԴ դարուց, Յովհան տը Պլանօ, Կարպինի, Բուրիկիլիսթ, Բաքս, և այլք, զազգն՝ որ ի Հիւսիսակողմն Կովկասու բնակեալ ցՎելկայ (Եթել) և Դոն, մերթ Ալանս անուանեն և մերթ Օսս:

Առասպելաբանութիւնք Յունաց զՏիտանաց, Պրոմէթէասայ Դարդանեանց, յարեւելից անշուշտ

ծնունդ առեալ են: Հերոդոտ (Դ. 15) ասէ թէ Ասիա էառ զանունդ յԱսիոյ ամուսնոյն Պրոմէթէասայ. Էպիմեթէաս և Պրոմէթէաս որդիք են Յարեթի. իսկ Հնոցն աւանդութիւնք զբնակութիւնս Յարեթեանց դնեն ի շրջակայս Կովկասու. Պրոմէթէաս ի բարձունս Կովկասու գողացեալ զՀուր, և անդանօր փակեցաւ շղթայիւք ի ժայտս Կաուք — Ազ (անուն լեռանց) գուցէ նշանակիցէ լեռոն Ազաց. ժԳ և ժԴ դարուց կրօնաւորք, նաև վերջին ժամանակաց պատմիչք զԿովկասն անուանեն լեռինս Օսսաց և Ալանաց:

Հետեւաբար սա է նախնակոչ իսկական Ասիա, (Asia propria). Յոյնք, և յետ նոցա այլ ազգք լուսաւորք՝ սակաւ առ սակաւ զանունդ տարածեցին ի վերայ բովանդակ աշխարհամասին: Մասն ի բընակչաց այսր իսկական Ասիոյ զաղթեաց ի Սարտիս, յորոց յառաջ եկն անուն տեղոյն «Փոքր Ասիա», ի Հիւսիսակողմն Գերմանիոյ պահպանին աւանդութիւն զելից Ազաց և անուանից «Ասգարդ, Ասցիբուրգուս», *): Միով բանիւ Հիտաւ զօտութիւն անուանդ Օսսեթ, և ծագման նոցա

(*) Ի ստորոտս Կովկասու բնակէին Ասկուրգք, տոհմ Օսսեթաց. Սարաբոն անուանէ զգաղութն նոցա «Ասկուրգա», և չ.

յառաջ բերէ պարզումն մթութեան գաղթականութեան և առասպելաբանութեանցն Եւրոպական ազանց :

Երևի՝ թէ նախ քան զպատմական յայտնի ժամանակս՝ բնակէին յԵւրոպա ազգք Ֆինեանց զից . ևս և Փիւնիկեցիք կամ զուցէ եկք Քանանացիք, սերունդք Բասքաց, Յունաց, Իլիրաց, և Էթրուսքաց, զինի Յարեթեանք, գաղթեալք ի բունն Ասիոյ, յերկրէն Ազաց, Օսաց, Օսեթինաց Դեկալոնեանց, Դարդանեանց Դերմանաց, զուցէ և Կեղտեանց և Սլաւոնացւոց, նախաձուռն ազգք ըստ մասին Հարստահարեալք, որպէս Ֆինք, զետեղեցան կացին ի բերանս Հիւսիսոյ, ըստ մասին ի ծառայութիւն մատնեալք, խառնեցան ընդ եկս . յորմէ կազմեցան նոր ազգք, որպէս ի Յունաստան և յԻտալիայ : Զայսոցիկ մեծամեծ տեղափոխութեանց Յարեթեանց և Ասիացւոց վկայեն բազում անուանք տեղեաց, լեռանց, և յատկապէս գետոց . որք տակաւին երկիր արգաւանդ պահպանեն ապագայ Հետազոտութեանց : Օսեթք զգետս անուանեն « Դոն », (զօ.) Զառուդոն, Ուրս — դոն, Արա — դոն, Առալ — դոն, Թինո — դոն և այլն . և առ Եւրոպացիս բառդ այդ է բազում անգամ արմատական վանկ յոգունց անուանց նշանաւոր գետոց . որով ցուցանի բնա-

կեալ զոչ այլոց ազանց ի կողմանն . զօ. ի սահմանս « բուն », Ասիոյ և Եւրոպոյ կոչեցեալ, Դոն, յառաջ Թանայիս, յետ նորա Դանապիս, (Դնեպր կամ Բորիսթեն), Դանաթեթ (Դնեստր), յառաջ Թիրաս, Հիւսիսային և արեւմտեան Դիւնա, Դվինա, Դունայ Յունաց (danabus, isker) և ին. Բ. սկսեալ յԱսիոյ ցեւրոպա գտանեմք զՏնագոյն վերջաւորութիւնս անուանց տեղեաց, ընդհանուրս արմատական լեզուաց ազգաց հնոց, զօ. են վանկքս gert, kert, cert, նշանակիչք շրջապատեալ պարսպեալ տեղոյ կամ քաղաքի . ի Միջագետքս, յԱսորիստան և ի Հայաստան, պահպանին ցարդ վերջաւորութիւնք, որպէս են՝ Երուանդակերտ, Տիգրանակերտ, Համիրամակերտ և ին. (քաղաք Երուանդայ, քաղաք Տիգրանայ) . յԵւրոպա յաճախ գործածին մանաւանդ ի Սլաւոնական բարբառս, որպէս gard, gord, gorod, grod. զօ. նույն գորոզ ի Ռուսիա, նաուգարդ ի Պոմերանիա, Բելգրադ ի Սերբիա, Յարգրադ (Կ. Պօլխ), Բուգարդ, Գրոդնօ. այսպէս ի Սկանդինավիա և Գերմանիա, Ասգարդ, Հիմուլթգարդ, Մամլեյլգարդ, ի Գաղղիա՝ Փերիգոր (Perigord), յԻտալիա՝ Գարդա, և ին. Գերմանական garten, Լատինարէն՝ hortus, Յունարէն՝ +րէօ, Սլաւոնարէն՝ огородъ. ըստ այսմ՝ բերեալ է յԵւրոպա վերջաւորութիւն-

նրդ kint, kand, kanda, նշանակիւք վաճառ-
տեղւոյ կամ կրպակի, և կցեալք ընդ անուանս
տեղեաց բազմաց, ի Հայաստանէ ցՀինգս, Թաշքենդի,
Սամարղանդ, Սինդաքանդա, վերջաւորութիւնս
այս կիրառական է մանաւանդ ի Վեդտեան երկիրս:
Համառօտ դիտողութիւնքս երևի բաւական են
ի դարձուցանել զուշադրութիւն ի վերայ որբանի
և ծննդարանի Եւրոպական ազգաց:

Ի զլուխ երեսունչորսերորդ, Դիւբուա օկսեալ
խօսել զայժմեան Օսսելժաց, ասէ թէ՝ ենսերունդք
Միդիա — Պարսկական ցեղի, լեզու նոցա, յառաջ
եկեալ ի Հնդկա — Գերմանականէն, չունին Օսսելժք
նշանագիրս, ի կիր առնուն զՎրացւոցն, զՏնարեալ-
սըն ի Քրիստոնէական դարս. ի սոյն լեզու տպա-
գրեալ են և գրեալ միայն քանի մի կրօնական
կամ եկեղեցական բանք. չունին պատմագիրս. իսկ
զպատմական անցս որդւոց յորդի տան աւանդու-
թեամբ, ըստ մասին նաև նշան արարեալ ի զլուխ
և յեղջիւրս գաղանաց, զորս ի յուշ ապագայից
առկախեն առ տամբք և եկեղեցեօք. հասակնոցա
միջակ, կաղմուած մարմնոց նոցա՝ ամուր, ջղային,
մայրին, և անճոռնի. երես յուրորակ, զուն ուրեք
թուխ. շիկահերք, կապտակն. ցծաղրութիւն դի-
մաց՝ արտայայտիչ ապուշ մտաց. կանայք՝ կարճա-
հասակք, տղեղք, և սովորաբար տախակաքիթք. —

Սորա ամենեքին պարապին երկրագործութեամբ,
իսկ յարհեստից և ի վաճառականութենէ զուրկք
են միանգամայն. եթէ գտանին ի նոսա և տունք,
որք յառաջ բերեն զծագումն իւրեանց ի նախնի
իշխանացն տոհմից, չունին առանձին արտօնու-
թիւնս: Օսսելժք բաժանին յերիս կարգս. Ա. ան-
կախք յիշխանութենէ. Բ. արքունի հարկատուք
կամ շինականք, և կալուածատեարց շինականք.
առաջինքն բաց ի վիտաւորէ գերդաստանի իւր-
եանց՝ չճանաչեն ոչ մի իշխանութիւն, և չհպա-
տակին որ և իցէ դատաստանի, որ էառ զէն, է
միանգամայն ազատ:

Արքունի հպատակք՝ հատուցանեն տէրութեան
զաննշան տուրս ինչ սահմանեալս յաւուրց անտի
տիրապետութեան Վրաց ի վերայ նոցա, կալուա-
ծատեարցն պատկանեալք՝ տեարց իւրեանց ոչխար,
և այլ բերս երկրին:—

Հիւրընկալութիւնն սուրբ համարի առ նոսա,
այլ միայն ի մէջ տան. աւազակութիւնն և զո-
ղութիւնն սովորական գործ է նոցա և չհամարի բը-
նաւ անօրէնութիւն կամ՝ չարիք, եթէ չկալան ըզ-
նա. « զոր ինչ գտանեմք ի վերայ մեծի ճանապար-
հին, յԱստուծոյ առաքեալէ մեզ, առած է ի նո-
սա: Օսսելժք համարին առաջին երդմնադրութե ազգ
ի բնակիչս Վովկասու. հարաւայինքն՝ համեմատեալ

ընդ հիւսիսականացն, ունին դարձեալ մասնաւոր կրթութիւն: —

Ընդհանրապէս քաջք են, համբերութեամբ տանին աշխատանաց, և յինչ ինչ դէպս թուին նաև բարեակրտք, այլ ոչ յորժամ արեւալք իցեն:

Երկրագործութիւնն և տուարատածութիւնն կանանց է գործ աշխատանաց: —

Ի նստել զսեղանով, զխաւորն նոցա առիալ ի մի ձեռն զհաց, ի միսն զեղջիւր գինւոյ, կարգալ զաղօթս, այլք ունկնդիր լինին բացաւ զխոյժ և ապա սկսանին ուտել. թէ հիւր որ գտցի ի տան նոցա, ի ճաշել նորա՝ տանուտէրն մահակ ի ձեռին նստի առ դրամք, չմանակցեալ սեղանոյ նորա 2 իք առ սոսա օրէնք: — Վրէժ արեան որպէս յԱրեւազըս և ի 2 երբիզս, սապէս թաղաւորէ և ի սոսա. թէ որ անլուր գտաւ ձայնի կոչման թշնամոյն ի մե նամարտութեան, յաւիտեան կորեաւ յամօթսանուն նորա. ի սպանանել զերեւելի անձն, հատուցանեն զգին արեանն կրկնապատիկ, զկին՝ ըստ կիսոյն, զին արեանց է զանազան. վասն սպանման զխաւորին նշանաւոր գերդաստանի ուրուք՝ վրձարեն 18 անգամ 18 կով *), և անդս արժողս

(*) Հալիս Օսսեթաց չանցանէ քան զայդ. այլ միայն սովորաբար համարեն 18 անգամ 18. վեց անգամ 18 երկիցս 18. և լին

երկիցս 18 կով. թէ յանցաւորն չունի կարողութիւն այնչափ կովուց, ընուն զթերին որթով, խաշամբք զինուք, և ին. տղայն արժէ 36 կով. աղջկին հայեցեալ ի հասակն և գեղեցկութիւնն՝ ի 18 է ց30 կով. սպանումն անտէրունչ առն կամ օտարի՝ մնայ անպատու հաս, զհարստպանն փակեալ ի տան այրեն, և զանդ կամ զինչս նորա քանդեալ աւերեն ի ցոյց սարսափելի օճոյն և ի զգուշութիւն անտի այրոց. թէ որ սպանեալ զայր ոմն՝ փախեաւ ծածկեցաւ, արենակիցք սպանկցյն ունին իրաւունս տիրելոյ տան նորա և զգից և գերդաստանի, բաց ի կնոջն. կամ եղբարք մարդասպանին թէ բնակին իմիասին, պարտին վճարել զգին արեանն, զսահմանեալն. պէս պէս են և գինք վերաց հասուցելոց մարդոյ, ըստ կարեորութեան իւրաքանչիւր անդամոց, սկսեալ ի միոյ ոչխարէ ցերիցս 18 կով. երեսն ծանրազին է քան զայլ տեղիս մարմնոյ, քիթն արժէ 100 կով, ձեռքն՝ ոտքն և աչք այնչափ արժեն՝ որչափ նոյն իսկ կեանք մարդոյ, բռնի փախուցումն կնոջ հաւատար է ընդ սպանութիւն. եթէ փախուցեալն չէ ամուսնաւոր, փախուցանողն առ ի զերծանիլ ի տուգանաց և ի պատժոց՝ պարտի միայն ամուսնանալ ընդ նմա, այլ վճարելով նախ ծնողաց կամ եղբարց աղջկանն զսովորական գինն. բռնի ապականութիւն անա-

բատու թեան և յղացումն՝ համարի մարդասպա-
նութիւն. եթէ փախուցեալն ամուսնաւոր է, փա-
խուցանողն անթերի հատուցանէ զոյժ մարդաս-
պանութեանն: Գլխաւոր երգումն նոցա է առնուլ
զունն և ասել «սա լիցի ի տեղուջ հարցն իմոց
ի գերեզմանս նոցա, թէ ես . . .», և լն. անարգեալ է
որդի, որ թողու զհայր կամ զմայր, կամ ի բաց
հանէ զնոսա ի տանէ. հայրն իշխող է համօրէն
տան, կարէ ըստ կամս անձին նշանակիլ զոք ժա-
ռանգ իւր. դուստրն չժառանգէ յետ հօր զինչս
նորա. թէ չիցէ և արու զաւակ ընդ յարկան
հայրենի, ամենայն դոյք և ինչք տանն հասանն
արեւակցաց արական սեռիս Կին առանց որդւոյ
կամ թէ ունիցի և զգտերս, զամ մի միայն իշխէ
ստացուածոց առն իւրոյ, և այն՝ ի հանել անտի
զծախս թաղմանն նորա. յետ ամին յանձնէ ժա-
ռանդին, և ինքն պարտի երթալ նստիլ ի տան
նորա. կամ թէ ժառանգն այն առեալ ի կնու-
թիւն զգուստր նորա՝ յայնմ հետէ տայ նմա ըզ-
մնունդ: Օսեմեք դարձեալ են ի Բրիտոնէնու-
թիւն ի ձեռն թագաւորին Վրաց Վախթանգայ,
իսկ յամի 1200՝ թագուհւոյն նոցին Թամարայ.
բայց չունելով յինքեանց քահանայս, և ոչ հաս-
տատմիտք և ընրմեանդք են ի Բրիտոնէնու-
թեանն. թէ և պահպանին մինչ ցարդ Բրիտոնէ-

ական սովորութիւնք բազումք, և ծէսք, ի շարաթ
երեկոյի և ի Կիւրակէ՝ օրն ի բուն բանան զգլուխս
իւրեանց. երիցս ի շարաթու պահեն պահս. յա-
ւուր տօնի Ս. Եղիայի ի զոհ հանն նմա զպժ, և
խնդրեն զանձրև. յորժամ մերձ երթան նախնա-
չէն աւերակ եկեղեցեաց, ի՛նչեալ ի ձիոյ հետի և
բացազրուխ ընթանան այնչափ, մինչև չզօրեյ ա-
չաց տեսանել զեկեղեցին. պահպանեն և զքա-
ռասնօրեայ պահս, չուտելով զմիս, ձուկն, իւղ և
կաթն. Թորժամ վէճ և թշնամութիւն դադա-
րեալ է ի մէջ նոցա, համախմբին սիրով յերկրորդ
օր ծննդեան Բրիտոնի և «յաւուր Հոգւոց», ի
միասին յեկեղեցիս, ճանաչեալ զնոսա անվորդո-
վելի ապաստանարանս, և անդ պատրաստեալ զա-
նազան կերակուրս, ուտեն և ըմպեն. տօնախմբու-
թիւնն այն յայնժամ. համարի մանաւանդ ուրա-
խաւէտ, յորժամ ըստ կարծեաց նոցա հոգիքն ու-
տիցեն ինչ ի կերակրոց նոցա. Հանգոյն ամին ի
Գերմանիա աւանդութիւնն տայ երկրորդ աւուր
Ծննդեանն և առաջին գիշերոյն յերկոտասան
«սուրբ գիշերաց», վերաբերութիւն ընդ գերբնական
զօրութիւնս: Ի Կիւրակէի Զատիկին Ժողովեալ ամա-
նեցուն առ եկեղեցեաւ, մատուցանեն զոհս. պիտա-
ւորն նոցա զերկաւմն զոհին կապեալ ի մի փայտ
առնու ի ձեռին, և ի ծունկս անկեալ հասանէ

դայն ի փոքր փոքր մասունս, և բաժանէ ժողովուրդեանն, իսկ զմնացորդն ի հուր արկանէ. զկնի փոքրը ինչ առեալ ի մնոյն ուտէ ինքն, և զոսկերսն այրէ դարձեալ. զլուխ կնիդանւոյն զնի յաւերաւըս ի պէտս տարեհաշուոյ: —

Քրիստոնէութիւնն պահպանեալ է միայն ի հարաւային Օսսեթս, ուր Վրացի քահանայք կատարեն զքահանայագործութիւն: Ռուսք յամեն 1752 և 1815 ջան ի գործ եղին տարածել զնոյնն և ի հարաւային բնակիչն, բայց անհաւանդ եղև:

Տօնախմբն միայն զծնունդ ուստեր և մկրտեն զերեկայս, հանդէսք հարսանեաց և յուղարկաւորութեան թեթեւ ինչ են. ի վերջնումն կոծեն և բաղխեն զանձինս, կանայք փետեն զհերս զլսոց իւրեանց և վիրաւորեն զանձինս քարամբք, զորս արեամբ թացեալ ընկնուուն ի գերեզմանն:

Գնեն սորա զկանայս. զին նոցա զանազան է, յերկուսասնէ ց140 կուլ, կամ եօթն ձի. այրին արժէ զկէան զնոյ կուսին, եղբայրն պարտի ամուսնանալ ընդ այրի կնոջ եղբօրն, թէև ինքն իսկ ունիցի կին. բաց աստի միայն բազմակնութիւնն նուազ տեսանի ի նոսա. եւ թէ որ կանայս առցէ երկս, վերջին երկուքն բաց յառաջնոցն համարին միայն աղախնեայք, և որդիք արգանդի նոցա չկարեն լինել ժառանգ տանն. ուստի՞ ի ներ-

քըս ի սոսա սողրկեցաւ օտարոտի սովորութիւնդ. քրիստոնէութիւնն արգելու դայդ և հեռի ինքեանք ի Հրէից. գուցէ միայն հասնական թուիցի ասել թէ բազումք ի գերեւոցն ի Հրէաստանէ յԱսիա, անցին բնակեցան և ի սոսա:

Այրին հանգուցելոյն ազատ է ընտրութիւն առնել ընդ մէջ եղբարց առն իւրոյ, և որում, հաւանեալն է մտանել ի կնութիւն. իսկ աղջիկն ամենին չկարէ ինքն ինքեան ընտրել փեսայ. բայց ի գարշելի և ատելի ամուսնոյ կարէ զերծանիլ անձնասպանութեամբ. կանայք չտանին ընդ իւրեանս օժիտս, բաց ի քանի մի տնական կարասեաց, այս ինքն անկողնոյ, աթոռոյ և լն. չհամարել դստեր ժառանգ անտի է, զի կանայք համարին աղախնեայք արանց, թէև միանգամայն ազատք են ի կենցաղավարութեան, զի ոչ փակին յառանձին տեղիս, ոչ քողարկին, ոչ վրդովին ի ներկայութենէ արանց, այլ և մասնակից իսկ գտանին նոցա ի խնջոյս և ի կաքաւս. ի մտանել ուրուք ի տուն, յառնեն յոտին. վարժք են ի ձիավարութեան, և ասի թէ յառաջին ժամանակս ուղեկցէին արանց իւրեանց ի պատերազմ. ըմպին ըզզինի, որպէս և արքն, այլ չափաւորութեամբ, առնուլ կամ մերժել աղջկան զշիշ զինւոյ, նըշանակէ զհաճութիւնն կամ տհաճութիւնն յերթ

առն: Գիւրուա ինքն ինքեան Հակառակախօսի,
դէ ի վեր անդր ասաց, թէ ամենեւին չհարցանեն
զհաւանութիւն աղջկանն. ինչ երեւի թէ այս միայն
սովորութիւն է, և ոչ իսկապէս նշան ուշադրու-
թեան կամաց աղջկանն՝ որ չունի ազդեցութիւն
կամ յարգ:

Դարձ արարեալ յերկքն Անպտեմբերի ի Տըփ-
իսիս, ի վեցն նոյն ամսոյ դէմ եղեալ եկաք ի Մա-
ռան, ի Մառանայ ի Փոթի, և անտի ընդ նոյն
ճանապարհ՝ ընդ որ անցեալ էաք, դեալ ի Կեր-
մանիա:

8 Ա Ն Կ

Ազգ Ա.
Յառաջաւան Ռուս Թարգմանիք. Ե.
Յառաջաւան. Թ.

Գրութիւն Ա.

Մեկնելն ի Կերէ. — Անապա. — Եգերացիք. — Փիցցուն
դա. — Եկեղեցի Հայոց. — Վեց գերի աղիկունք Եգերացոց
(Զերբեգաց). — Արեւելեան աղիաց զաղափար զվաճառոց կա-
նանց. — 17 ամբոցք Ռուսաց յափօնն Սեաւ Մովս. — Նշա-
նակութիւն նոցա. — Զխաղնացութիւն մեր. — Դատեան Կլ-
իան Մինդրեկացի, արդիւնք նորա և կենցաղ. — Վասնալք.
— Եփեսականք. — Գութայիս. — Գօրի. — Ամբոցն Մցիսիթ.
— Տփլիս. 1.

Գրութիւն Բ.

Գաղթականք Դերմանացոց. — Պատճառ զաղթելոյն. — Յա-
ռաջալիմութիւն նոցա. — Մասն սոցա դնէ ի մեր զնալ յե-
րոսաղէմ. — Թէ ազգեցութիւն ունին սօքա ի բնակիչալ չը-
ջակայից Տփլիսոյ. — Աթոյեան. — Զեւ տանց Տփլիսոյ. —
Քնաւորութիւն և տարազ զգեստս բնակչաց. — Բնդունելու-
թիւն կուսակալն Կոմիտաս. — Դեպան. Պարսից. — Ազա-
գայ Կոմիտաս Թորնայու. — Բեկ Անդղիացի. — Արսէն աւա-
ղակ. — Աշուտականք Վրաց. — Բաղրատաւիք և Օրդն-
բանք. — Աւանդութիւնն զՍ. Գրիգորէ. — Ուխտատեղին
Մարկոփի. — Հախաճարիկ յուխտատեղոյն. — Դանաթք Տփլի-
սոյ. 55

Գլուխ Գ.

Հանապարհորդութիւն ի Կաթիկէ. — Աւանդութիւն Յաւել-
բին. — Որով եղանակաւ պատրաստեն զգին ի կողմանս. —
Ջերին աղբիւր. — Աւանդութիւն. — Ամբոց Սուրամայ. —
Քնեսող Աբխազով. — Դիտողութիւնք ի վերայ Սվաննթի. —
Երթ ի վանս Ս. Կուսեայ. — Աւանդութիւնն. — Եկեղեցին.
— Արդիւնք քահանայից. — Դարձ ի Տփլիս. — Երթ ի Հա-
յաստան. — Քարվանսարայ զիւղ Հայոց. — Դիտողութիւնք
ղրնակչաց կողմանց Գանձակայ. — Հայոց Մելք և Թուրքաց
բէկ. — Ծով Գեղամայ. — Աւանդութիւնն զԼանկթամուքայ.
— Արարատ. — Երևան. — Թէ ուստի՞ էաւ զայս անուն.
— Վաճառանոցն Երևանայ. — Զրնոցք և առօք. 116

Գլուխ Գ.

Արովեան. — Երթ ի Քանաքեռ. — Տուն ծնողաց Արա-
վեանի. — Պատմութիւն տոհմի նորա և Քանաքեռայ. — Ե-
կեղեցիք. — Մելք Հայոց. — Սարգար Պարսից. — Ծանր
հարկք. — Հարստահարութիւն ժողովրդոց. — Կահուկեա-
կան կենցաղավարութիւն Հայոց. — Յիշատակք մանկութեան
Արովեանի. — Հաւ նորա. — Երթ նոցա յուստ յԵփրատին.
— Կաթուղիկան. — Կուէրք վանիցն. և հոգեւորականաց.
— Արովեանն ի վանս. — Մեկնիլ նորա անտի. — Ընթերց
մեր ի տան ծնողաց Արովեանի. — Հայք զոր տեղի ունին ի
տիեզերախոս պատմութեան. — Գաղթականութիւն Հայոց ի
Կովկաս. 117

Գլուխ Ե.

Երթ առ Եզնի. — Կամուրն ինեալ ի կնոյէ ումեմե.
— Մատուռն խտապիւնն միանձնուհեաց Հայոց. — Եզնիք.
— Հիւրասիրութիւն նոցա. — Բլիւ և զրութիւն. — Փիւր և կրօ-
նքն նոցա. — Դարձ ի նոցանէ. — Աւանդութիւն ի վերայ

Արայի. — Ամբոցն Երևանայ. — Վերին Պարտարն. — Անցք
Հայ աղիկան. — Ոստայնանէ ի Բայազետ. — Մզկիթն Երե-
ւանայ. — Դպրոց Թաթարաց. — Կաթուղիկան աղօթից. —
Աւանդութիւն զմահուածի որդւոց Աւայ. և հանդէս տօնի
յիշատակի նոցա. — Մուլլայ և վիճակ նոցա. — Տերվիք. —
Մուշաբետ. 220

Գլուխ Զ.

Երթ յԵփրատին. — Գիւղարայք Եփրատին և արդիւնք. —
Պարսիկք ո՞րչափ յարգեն զեկեղեցին Հայոց. — Մայր Աթոռն
Հայաստանեայց. — Աթոռն Կաթուղիկոսական ի Հոսովմայ. —
Կաթուղիկոսարան. — Եւրոպական կահ կարասիք. — Խօտակ-
ցութիւն իմ ընդ Կաթուղիկոսին Ներսիսի ի Պետերբուրգ. —
Գիր նորա առ իս. — Տեղեկութիւն զկենաց և զընտրութենէ
Ներսիսի. ևս և Կաթուղիկոսացն յԵփրատին. — Կաթմութիւն
եկեղեցեաց Հայոց. — Յարաբերութիւն նոցա ընդ Յոյնն և
Լատինս. — Տարբերութիւն վարդապետութեան նոցա. — Յա-
րաբերութիւն ընդ Պապին. — Հոգեւոր Տեսուչք. — Եկամուտ
Կաթուղիկոսի. — Կարգադրութիւն եկամտից. — Արքեպիսկո-
պոսութիւն. — Վիճակք և պարտաւորութիւն ծխակեր քահանա-
սից. — Հոգեւոր դաստասան. 254

Գլուխ Է.

Հայաստան առ օտարս Արմենի կամ Արմենիա. — Դրու-
թիւն ազգին ընդ հնախօս պատմութեան մարդկային սեռի. —
Յրումն նոցա. — Կերպիւ իմն համեմատին սքեռ Երրայա-
կան տոհմին. — Յարաբերութիւն սոցա ընդ Ռուսիոյ. — Լա-
զարեան չեմբան արեւելեան լեզուաց ի Մոսկուայ. — Բնա-
ւորութիւն Հայոց. — Լեզու նոցա. — Տառք Հայկականք զը-
տեալք ի Մեքսիկայ յաճի 406. — Մուս Գրիստոնէութեան
ի Նոսա. — Վիճակք. — Կառավարութիւն վանուց. — Դրա-

կանութիւն է Զ. դարու ցԼ. դար է ձեռն վանականաց. —
Ընդհանրապէս յարգեն սոքա (չայք) զլուսաւորութիւն. — Նոր
յառաջխաղացութիւնք է ԺԷ. դարու. — Ժողովրդական բու-
նասեղծութիւնք. — Երգք եկեղեցականք. — Խրթին ոճ նո-
ցա. — Թափառական կայր երգիչք. — Կեանք նոցա և երգք
է լեղու Թաթարաց, գուն ուրեք է չայոց. . . . 206

Գլուխ Ը.

Աշանդաքիւնք. Ժողովրդական նախապաշարումն է զե-
րայ ժանտախին. — Կերպարանափոխութիւն. — Ենունք Մե-
ծին Աղիքսանդրի. — Այր գանձուց առ Երևանաւ. — Զինեա-
կան աւանդութիւն զվարձատրութենէ հիւրասիրութեան 358

Գլուխ Թ.

Վերագարձ է Տփիսիս. — Երթ առ Օսեթս. — Գաղթակա-
նութիւն և պատմութիւն նոցա. — Քրիստոնէութիւնն է նոսա.
— Նուիրական անտառ. — Այր ս. մարգարէին Եղիայի. —
Զոհք. — Սովորութիւնք Օսեթաց. — Սնտիապաշտութիւն. —
Աղօթք. — Եւսք հարսանեկանք. — Պսակ անշափահա սրգ-
ւոց և ծնունդ նորին անբարոյականութիւն. — Աշխատասիրու-
թիւն կանանց. — Ժառանգական արտոնութիւն. — Բաժա-
նումն ժողովրդեան. — Ազնուութիւն. — Վրէժ արեան. —
Հիւրասիրութիւն. — Տուարատաժութիւն. — Գծադրութիւն
(ֆիդիոնով) զիմաց. — Դրութիւն մարմնոց. — Նմանութիւն
նոցա ընդ Գերմանացիս. — Կերակուր. — Հանդերձք. —
Յարգեն սոքա զժնոց և զնախնիս. — Լեզու. — Երգք. —
Աւանդութիւնք նոցա և Վրաց. — Քաղաւած է բանից Դիւ-
բուա զը Մօնպերիօ, զնոցանէ. . . . 365

Յանկ 407

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0365364

